

*Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki,
Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz
doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar.*

İlham Əliyev

Qərbi Azərbaycanla qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz

İndiki Ermənistan Respublikası
ərazisində dağıdılmış, adları
dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş
Azərbaycan abidələri

II CİLD

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

Əfqan Vəliyev

Qərbi Azərbaycan qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış,
adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri

II CİLD

Bakı 2023

Qərbi Azərbaycanla qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri. – İkinci cild

Müəllif:

Əfqan Vəliyev,

sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş abidələr haqqında fundamental elmi tədqiqatın nəticəsi olan bu kitab bölgədəki azərbaycanlı izlərini daha aydın göstərməyə imkan verir. Kitabda müvafiq başlıqlı cədvəllər üzrə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə 1987–1991-ci illərdə – azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra qalan, haqqında az məlumat olan 144 sayda abidənin tarixi, təsnifatı, növü, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və onlar haqqında qısa məlumat – abidənin təsviri, ölçüləri ilə əlaqədar informasiyalar öz əksini tapıb. Kitab müvafiq sahə üzrə mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

İSBN 978-9952-39-038-4

*30 ilə yaxın erməni işğalı altında qalan torpaqlarımızı 44 günlük Vətən müharibəsində azad edən, Qarabağa Böyük Qayıdışın davamı olaraq, sülh yolu ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarına – İrəvan, Zəngəzur və Göyçəyə qayıdışı milli-strateji hədəfə çevirən, bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan ərazisinin elmi-tədqiqi cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində öz mühüm tapşırığını verən, son 200 illik Azərbaycan tarixində ilk Şanlı Zəfərin sərkərdəsi, liderliyi və idarəçiliyi ilə daha güclü və qüdrətli, məğlubedilməz dövlətin banisi, **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevə** dərin təşəkkür və minnətdarlığımızı çatdırırıq!*

“Dünya heç vaxt belə qalmayacaq, dünyada hər şey dəyişir. XX əsrin sonu, XXI əsrin ilk illəri bunu sübut edir və göstərir ki, dünyada çox böyük dəyişikliklər gedir... Mən inanıram, tam inanıram ki, bizim bölgədə hər şey ədalət naminə dəyişəcəkdir. Azərbaycan xalqının bu əzab-əziyyətinə görə onun xeyrinə dəyişəcəkdir. Siz gələcəkdə mütləq və mütləq gedib hələ öz gözəl Göyçə torpağınızı da görəcəksiniz, öz doğma dağlarınızı, bulaqlarınızı, çaylarınızı da görəcəksiniz. Ata-babalarınızın qəbirlərini də görəcəksiniz. Mən buna heç şübhə etmirəm”.

(Ulu Öndər Heydər Əliyevin Goranboy rayonunda qaçqın və köçkünlər üçün yaradılmış Aşağı Ağcakənd qəsəbəsinin açılışında göyçəlilərlə görüşündəki nitqindən, 13 sentyabr 2002-ci il).

“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, İcma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır”.

(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqindən, 24 dekabr 2022-ci il).

ÖN SÖZ

Qərbi Azərbaycan mövzusu tarixi, mədəni, mənəvi kökləri ilə yanaşı, siyasi, ideoloji, geopolitik baxımdan, eyni zamanda Azərbaycan tarixşünaslığı və dövlətçiliyi aspektindən önəmli məsələdir. Məlum olduğu kimi, 1805-ci il Kürəkçay, 1813-cü il Gülistan, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri tarixi torpaqlarımızın böyük bir hissəsinin itirilməsinə, 1918–1920-ci illərdə və sonrakı dövrdə imzalanan müqavilə və digər sənədlər, qəbul edilən qərarlar isə İrəvan və Zəngəzurun əldən getməsinə səbəb olub. Bu tarixi ədalətsizlik 1990–1993-cü illərdə Qarabağ torpaqlarının da müəyyən dövrdə işğal edilməsinə gətirib çıxarıb. “Tarixi ədalətsizlik” dedikdə, 200 ildən artıq müxtəlif siyasi quruluşların – çar və sovet hakimiyyətlərinin dövründə Qərbi azərbaycanlıların etnik təmizləməyə və soyqırımına məruz qalmalarından da bəhs etmək olar. Həmin fəlakətlərin miqyası o qədər böyük olub ki, son nəticədə həyatını itirən yüz minlərlə insanla yanaşı, Qərbi azərbaycanlıların ziyalı, intellektual, mədəni, siyasi və hərbi elitası sayılan on minlərlə görkəmli simaları da məhv edilib.

1987–1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından əhalinin tamamilə deportasiyası ilə ermənilər orada tam etnik təmizləməni başa vuraraq, Azərbaycan Respublikasının bütün dünya dövlətləri tərəfindən tanınan suveren ərazilərinə keçiblər. Bununla da azərbaycanlıların məcburi köçkünlük coğrafiyası daha da genişlənib. 44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunan qələbə son 30 illə yanaşı, bütün tarixi dövrlərdə köçə məcbur edilən soydaşlarımızın öz əcdadlarına, köklərinə, milli-dini varlığına, maddi və mədəni irsinə dönüş fürsəti yaradıb. Əminliklə söyləmək olar ki, 8 Noyabr Zəfəri bütün dövrlərin deportasiyalarına son qoyacaq, tarixi yurdlara qayıdış yollarını da açacaqdır!

Azərbaycan dövlətçiliyinin varislərindən olan İrəvan xanlığı çox da uzaq tarix deyil. Qismən erməniləşdirilməsinə baxmayaraq, İrəvan quberniyası 1827-ci ildə Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların sayına görə Bakı və Gəncə quberniyasından sonra üçüncü yeri tuturdu. Qərbi Azərbaycanın aborijen əhalisi olan azərbaycanlılar haqqında nə erməni, nə də Azərbaycan tarixçiləri (indiki respublikanın sərhədləri daxilində yaşamadıqları üçün) yetərli məlumat verib. Qərbi azərbaycanlılara qarşı soyqırımı, deportasiya, ərazi bölgüləri və digər təzyiq vasitələri ilə soydaşlarımızın sayı azaldılmağa çalışılsa da, onlar tarixi torpaqları dədə-baba yurdu bilib, orada qalmaq üçün min bir məşəqqətə tab gətiriblər. Qərbi Azərbaycanın taleyi və tarixi elmi dövriyyədən bir az kənarda saxlanılsa da, Qərbi azərbaycanlılar xalqımızın ümumi inkişaf prosesindən qopmamış, öz milli və tarixi kökünə hər zaman bağlı olmuşlar.

Vətən müharibəsində qazanılan qələbə və nailiyyətlər soykökünə bağlılıq və milli özünüdərk, habelə milli dirçəliş və milli intibah tarixşünaslığımızdakı böyük bir boşluğu aradan qaldırmağa imkan verdi. Bununla yanaşı, 44 günlük müharibədə əldə edilən qələbə nəticəsində Qərbi Azərbaycan kimi tarixi məsələnin tədqiq və təbliğ edilməsi, həmçinin vaxtilə deportasiya olunan əhalinin tarixi torpaqlara sülh yolu ilə qayıdış ideologiyasının hədəf və strategiyaya çevrilməsi istiqamətində tarixi zərurət yarandı.

Ölkə rəhbərinin Qarabağdan sonra dövlətimizi yeni milli hədəflərə yönəltmək, onun ideoloji-siyasi konsepsiyasını və elmi əsaslarını formalaşdırmaq çağırışına cavab olaraq, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi institusional bir əsər olan 244 abidənin yer aldığı “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabını 4 iyul 2022-cil ildə keçirdiyi tədbirlə Azərbaycan ictimaiyyətinə uğurla təqdim etdi.

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi bu istiqamətdəki fəaliyyətini davam etdirərək və hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə səslandırdığı proqram və strateji yol xəritəsi mahiyyətindəki çıxışını əsas götürərək, qısa müddət ərzində Qərbi Azərbaycanın tarixi, maddi-mədəni irsi mövzusunda növbəti tədqiqat əsərini ərsəyə gətirdi. Belə ki, 4 iyul 2022-ci ildə hazırlanıb ictimaiyyətə uğurla təqdim edilən “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” elmi tədqiqat əsərinin davamı olan 144 maddi-mədəni abidənin yer aldığı “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” adlı əsər Qərbi Azərbaycanın bu günə qədər az araşdırılan və ya heç tədqiq olunmayan müxtəlif tarixi dövrlərə aid bir-birindən dəyərli maddi-mədəni abidəsi haqqında məlumat verməkdədir.

Beləliklə, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi qısa müddət ərzində ölkə rəhbərinin çağırışına əməl etməyə çalışaraq, I və II cildə Qərbi Azərbaycana məxsus milli-mənəvi və maddi-mədəni baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən 388 abidəni tədqiq edib dövlətimizə və xalqımıza təqdim etməyə müvəffəq olub.

Azərbaycan xalqının aliliyini və tarixi torpaqlarda qədim keçmişi olduğunu sübut edən maddi-mədəni abidələr obyektiv yanaşma metodu ilə və xarici mənbələr əsasında tədqiq edilib. “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” və “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” əsərlərinin hər biri indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin dağıdılması, mənimsənilməsi və Yer üzündən silinməsinin miqyasını ortaya qoyur. Belə ki, tədqiqat əsərlərində hər bir abidənin statistikasını ilə yanaşı, onun əvvəlki və indiki toponimi, yerləşdiyi ərazinin coğrafi mövqeyi, abidənin mövcud olduğu yaşayış məskəninə əhalinin etnik, demoqrafik tərkibi və mədəni-mənəvi həyatının mühüm xüsusiyyətləri mənbələr əsasında təqdim edilir.

Bu kitabda 144 abidənin tarixi hərtərəfli araşdırılıb və düzgün elmi təsnifata uyğun olaraq, onların reyestri verilib. Hər bir abidə haqqında məlumatlar ümumiləşdirilib, dəqiqləşdirilib və təsvir olunub. Bu günə qədər çox az bilinən 144 tarixi abidə haqqında məlumatı ehtiva edən tədqiqat əsərində müxtəlif qrafalarda verilən informasiya xarakterli materiallar konkret və lakonik şəkildə çatdırılır. Burada abidələrin tarixi, təsnifatı, növü, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və onlar haqqında qısa məlumat – abidənin təsviri, ölçüləri və tarixi haqqında faktlar öz əksini tapır.

Kitabın dəyərini artıran məqamlardan biri də tədqiqat əsərində çoxsaylı ədəbiyyatdan istifadə olunmasıdır. Belə ki, mənbələrdən əldə edilən hər fakt tutarlı istinadlara əsaslanaraq, kitabın elmi sanbalını artırır. Abidələr haqqında tarixi və elmi araşdırmaların hələ yetərinə olmadığını nəzərə alsaq, kitabı gələcək tədqiqatlara cəlb edilməsi vacib olan məsələlərə yol açmaq təşəbbüsü kimi də dəyərləndirmək olar.

Zahid Oruc,
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı

“Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” adlı kitab haqqında:

RƏY

Tarixi təcrübədən bizə məlumdur ki, tarixdən dərs çıxarmağın effekti ən azından gələcək faciələrin qarşısını almaq, ciddi səhvləri təkrarlamamaq naminə xüsusi önəm daşıyır. Unutqanlıq, biganəlik baş verən hadisələri tarixi-siyasi baxımdan düzgün qiymətləndirməmək hər hansı xalqın sonrakı taleyində yeni-yeni faciələrə zəmin hazırlaya bilər.

Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız məhz yuxarıda qeyd edilən səhvlər ucbatından bir əsrdə azı 4 dəfə deportasiyaya və soyqırımına məruz qalıblar. Qısa müddət keçməsinə baxmayaraq, yurd həsrəti, tarixi-etnik torpaqlarına qayıdış niyyəti onları yeni yaşam mübarizələri ilə üz-üzə qoyub. Amma toplum kimi təşkilatlanmaq əvəzinə, sadəcə yaşamaq naminə qayıdışların nəticəsi yenə də xalqımızın qalibiyyəti ilə deyil, qaçqınlıqla, didərginliklə müşayiət olunub. Hətta bir çox hallarda tarixi torpaqlarımızın bizə məxsus olduğunu sübut etməyə belə əlimizdə dəlil olmayıb.

Bizdən fərqli olaraq, 1828-ci ildən sonra Qərbi Azərbaycana köçürülən və o vaxta qədər Qafqaza yaxından-uzaqdan daxil olmayan ermənilər qısa müddətdə saxta dəlil və sübut axtarışına girişiblər, sırf xristian dini abidələri olduğuna görə əcdadlarımız olan qıpçaq və albanların məbədlərini özününküləşdirməyə çalışıb, “qədim erməni tarixi abidələri” haqqında qondarma əsərlər ortaya qoymağa cəhd ediblər. Həmin saxta fəaliyyətin “məhsulları”nı erməni təbliğatı indiki “informasiya müharibəsi”ndə xalqımıza qarşı istifadə edən zaman bizim “arsenalımız”da kifayət qədər “silahımız”ın olmadığını görürük.

Uzunmüddətli və gərgin əməyin bəhrəsi olaraq qarşımıza qoyulan “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” kitabı 200 ildən çoxdur tarixi ədalətsizliyə boyun əyməyə məcbur qalan, nəhayət, XXI əsrdə tarix yazan xalqımızın yeni qələbələr naminə haqq yolunda mübarizəsi üçün vasitə ola biləcək səviyyədəki barmaqla sayılacaq əsərlərdəndir.

Zənnimcə, müəllifin fədakarlığı və böyük əməyinin nəticəsi olan bu əsər tarixi mənbələrə, mövcud sübutlara, bəzi hallarda ermənilərin özlərinin tədqiqat işlərinə istinad etdiyi üçün Qərbi Azərbaycana qayıdış hüququmuz yönündə zəmin hazırlanması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ən əsası da odur ki, kitab təkcə sözlə deyil, faktların dili ilə Qərbi Azərbaycana qayıdış yolunda mübarizəmizdə dəyərli vəsait ola bilər.

Xalqımızın ümumi tarixinin tərkib hissəsi olan dini-mədəni abidələrimiz barədə məlumatları, onların şəkil və təsvirlərini özündə əks etdirən, əsl sahiblərinin taleyi ilə bağlı informasiyaları geniş oxucu kütləsinə çatdıran “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” kitabının gələcəkdəki böyük və tələyüklü işlərimizdə mühüm rol oynayacağını xüsusi formada izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Sadəcə bir məqamı qeyd etmək vacibdir ki, Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyamızın tərkib hissəsi olan bu tipli əsərlərin xarici dillərə tərcümə olunması və beynəlxalq müstəvidə yayılmasını qısa müddətdə həll etmək ümumi işimizə mühüm töhfə olacaq.

Əziz Ələkbərli

**Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı**

“Gerbi Azerbaycana gayıdıř: tarihi topraklarda maddi-medeni irsimiz” konulu çalıřma için:

RAPOR

Azerbaycan, umûmen bozkır kavimlerinin, husûsen de Türk kavimlerinin batıya uzun yürüyüşlerinde Türk yurdu olmuştur. Nitekim Azerbaycan, Hun-Türk (Göktürk) Kağanlığı ve onların batıdaki varisleri Hazarlar zamanında Türklerin kontrolünde kalmıştır. Türklerin gelişleri, Hazar’ın kuzey ve güneyinden olmak üzere iki yönden vuku bulmuştur. Bu esnada her iki yön için de önemli bir nokta olarak *Demirkapı*’yı zikretmemiz gerekir. Bölgeye esas Türk karakterini veren *büyük Oğuz göçü* olmuştur. Öncesindeki Türk göçlerinin ana güzergâhı, 10. Yüzyılın ortalarına kadar boyların önce Hazar çevresine gelip bir süre burada toparlanmaları, ardından yeni bir hamle ile Doğu Avrupa’ya, Karadeniz’in kuzeyine, Orta ve Güney Avrupa’ya kadar uzanmaktaydı.

Oğuzlar Azerbaycan bölgesine 1029’dan sonra yoğun olarak gelmeye başlamışlardır. İlk fetih girişimlerinin akim kalması ardından Sultan Tuğrul Bey’in bizzat kendi yönettiği seferler sonunda 1054 yılında Selçuklular bölgeye hâkim olmuştur. Sultan Alparslan zamanında artık Azerbaycan Selçuklu İmparatorluğu’nun ağırlık merkezi olacaktır. *Mugan ve Maraga* otlakları yanında Karabağ yaylası gibi, bozkır askeri seferleri için uygun coğrafi imkânlarla malik olması, Azerbaycan’a daha sonra başta Anadolu olmak üzere Suriye ve Irak’ın Türkleşmesini temin edecek bir kalpgâh hüviyeti kazandırmıştır.

Bir toprağın yurt olması, sadece askeri kuvvetlerin zaferi ve iktisadi gücünüzle mümkün olamaz. O toprağın her zerresini bilmek ve işlemekle, üzerinde ölmez maddi eserler bırakılması, yine üzerinde manevi bir mirasın sürdürülmesi ile mümkün olur. Azerbaycan Türkleri şimdi Ermenistan sınırları içerisinde bulunan Gökçe, Zengezur ve Zengibasar vilayetlerinde bu tür maddi ve manevi ölmez eserler inşa ederek oraların kadim Türk yurdu olduğunu tescillemiştir. Bilhassa Ermenistan’ın haksız işgali ile kalmayıp ele geçirdiği Azerbaycan topraklarında bu mirası kökünden kazımak için giriştiği, medeni soykırıma maruz bıraktığı maddi ve medeni miras konusunun araştırılması hem Azerbaycan tarihi, hem de Türk dünyası tarihi açısından taktir edilecek bir durumdur.

Tarihin farklı dönemlerinde Azerbaycanlıların Batı Azerbaycan denilen (şimdi Ermenistan sınırları içerisinde) topraklarındaki yurtlarından sürgün edilmelerini, yüzyıllardır topraklarında bırakmak zorunda kaldıkları maddi ve kültürel anıtları ve bu anıtların trajedilerini belgeler ve çeşitli dökümanlar kullanılarak hazırlamak, aynı zamanda anıtların her biri hakkında ansiklopedik bilgiler sunmak, onların önemini ve güncel durumunu kaynaklara dayanarak araştırıp arz etmek kutsal bir görevdir. Görevin üstesinden gelerek bu yolda önemli bir katkı sunacak olan Dr. Afgan Veliyev’in büyük emekle hazırladığı; “Gerbi Azerbaycana gayıdıř: tarihi topraklarda maddi-medeni irsimiz” adlı eser, hem bu mirasın tespitini, hem de değerlendirilmesi yolunu açacak imkanları bize sunmaktadır.

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu,
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	18
-------------	----

PİR, OCAQ VƏ ZİYARƏTG AHLAR

Ağac piri.....	22
Bəzirgan piri.....	22
Qaradaş ziyarətgahı.....	23
Qarabulaq ziyarətgahı	24
Qızıldağ ocağı	25
Məhbub ocağı.....	26
Ocaqlı piri	26
Seyid Məmiş piri.....	27
Süd daşı piri	27
Toparlı piri	27
Üç qardaş piri.....	28

MƏSCİDLƏR

Ağadədə məscidi	30
Gümrü məscidi.....	31
Xoca Bazar kənd məscidi.....	31
Qaraçanta məscidi	32
Mədinə kəndində məscid	33
Püsək kənd məscidi.....	34
Şirvanlı məscidi	35
Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani məscidi	36

QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Alapars kəndində qəbirüstü abidə	39
Allahverdiyev kənd qəbirüstü kitabələri	39
Atdaş qəbirüstü abidələri	40
Canəhməd qəbirüstü kitabələri	41
Cil kəndində qəbirüstü abidələr	42
Əfəndi kəndində qəbirüstü abidələr	43
Qaraiman qəbirüstü abidələri	44
Qoturbulaq qəbirüstü abidələri	45
Masdərə kəndində qəbirüstü abidələr	46
Mədinə kəndində qəbirüstü abidələr	47
Subatan kəndində qəbirüstü abidələr	48

MƏBƏDLƏR

Adaqla kəndində alban məbədi	50
Adatəpə kəndində alban məbədi	51
Ağavnavəng alban məbədi	51
Ağbala–Xaç alban məbədi	53
Ağkənd kəndində alban məbədi	53
Alapars kəndində alban məbədi	54
Aşağı Zağalı kəndində alban məbədi	55
Arpa kəndində alban məbədi	56
Çıxivəng məbədi	57
Əfəndi kəndində alban məbədi	59

Gülsehran kəndində alban məbədi	60
Gözlü kəndində alban məbədi.....	61
Hacı Qara kəndində alban məbədi	61
Kəsikbaş kəndində alban məbədi.....	62
Kurtan kəndində Köhnə məbəəd (Hnevəng məbədi)	63
Qarakilsə məbədi	63
Qaraiman kəndində alban məbədi.....	65
Qoşabulaq kəndində alban məbədi	66
Qoturbulaq kəndində alban məbədi	67
Mahmud Yeftci alban məbədi.....	68
Salah kəndində alban məbədi.....	69
Vanevan məbədi.....	70

QALALAR

Abdalağalı kəndində qala.....	73
Ağqala	74
Ağzıbir kəndində qala	75
Aşağı Zağalı qalası.....	77
Ataxan qalası.....	77
Bəndqala	78
Budurqala.....	79
Buğdayitəpə qalası	80
Dəlikdaş kəndində qala	81
Əliqırx qalası.....	82
Ərqüş qalası	84
Koroğlu qalası.....	86
Qalaça dağında qala	86

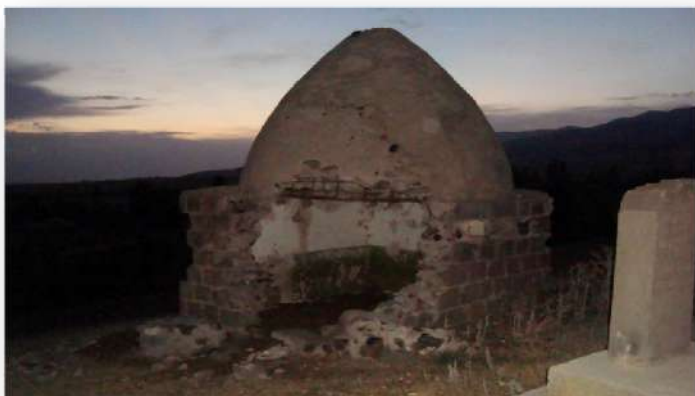
Qayanqala	87
Qəmərli kəndində qala	88
Qızıldağ qalası	89
Qız qalası–I	90
Qız qalası–II.....	90
Məntaş qalası (Qaraqala)	91
Səngər qalası	91

KARVANSARALAR

Ağtəpə karvansarası	93
Çırpılı kəndində karvansara	94
Qurduqulu karvansarası	95
Nüvədi kənd karvansarası	95
Mığrı karvansarası	96
Uşi kəndində karvansara	97

TÜRBƏLƏR

Abbasəli Əhmədli türbəsi	99
Allahverdiyevli kəndində türbə.....	100
Bərxudar Əhmədovlu türbəsi.....	101
Əfəndi kəndində türbə.....	102
Hümbət Mahmudovlu türbəsi	103
Qaraiman kəndində türbə–I.....	104
Qaraiman kəndində türbə–II.....	105

Qaraiman kəndində türbə—III	106
Mir Həmzə Nigari türbəsi	108
Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani türbəsi	109

GÜNBƏZLƏR

Ağadədə qəbiristanlığında ocaq-günbəz	112
Bədəlxan bəyin qəbirüstü günbəzi	113
Göy Məmməd günbəzi	113

ETNOQRAFİK-ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏR

Qoşabulaq kəndində qəbirüstü abidələr	115
Murad-Xaç abidəsi	116
Subatan kəndində alban abidələri	116

QƏBİRÜSTÜ HEYKƏLLƏR

Qızıl Qoç kəndində qəbirüstü heykəl	120
Quşçu kənd qəbiristanlığında qəbirüstü uzun strel heykəl	120
Masdərə qəbiristanlığında qəbirüstü qoç heykəlləri	121
Masdərə qəbiristanlığında qəbirüstü uzun strel heykəllər	122

ARXEOLoji ABİDƏLƏR

Ağkilsə kəndində oğuz qəbirləri (abidə, alətlər, qiymətli əşyalar)	124
Ağtala kəndində kurqanlar	125
Aşağı Zağalı kəndində kurqan qəbirlər.....	126
Əliqırx qalasında kurqanlar.....	127
Toxluca qəsəbəsində tarixi abidələr.....	128

KÖRPÜLƏR

Astazur körpüsü	131
Çayqovuşan körpüsü.....	131
Kolagirən körpüsü.....	132
Qıpçaq kəndində daş körpü.....	132
Salah kəndində daş körpü	133
Şıxovuz körpüsü.....	133

DAŞÜSTÜ KİTABƏLƏR

Ağçıraq kəndində kitabələr.....	136
Axsaxtovuz kəndində daşüstü kitabələr.....	136
Alapars kəndində kitabə və ocaq yerləri.....	138
Aşağı Zağalı kəndində kitabələr	138
Aşağı Talın qala kitabəsi.....	139
Ataxan kəndində kitabələr	140
Babacan kəndində kitabələr	140
Çamırlı kəndində qayaüstü kitabələr	142
Əliqırx qalasında kitabələr.....	142

MƏDRƏSƏLƏR

Ağbulaq kənd mədrəsəsi	144
Çamırlı kəndində mədrəsə	145
İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsində mədrəsə	146

DİNİ MƏKTƏBLƏR

Daşkənd kəndində dini məktəb	148
Müsəlman din məktəbi	148
Subatan kəndində dini məktəb	149
Toxluca qəsəbəsində dini məktəb	149

MƏHƏLLƏLƏR

Dilican şəhərində Tatar (azərbaycanlı) məhəlləsi	152
--	-----

QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR, QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Abdalağalı kənd qayaüstü təsvirləri.....	154
Adıyaman kəndində orta yüzilliklərə aid evlər.....	154
Ağparax kəndində istehkam divarları	155
Başsız kəndində mağaralar	156
Bazarçay vadisində qədim mağaralar	157
Böyük Məzrə kəndində su dəyirmanları.....	158
Cavadın mağarası (Məhəmmədin zağası)	159
Dəliqardaş kəndində qəbirüstü kitabələr	159
Daylaxlı kəndində Sultan mağarası–II.....	160
Dəliqardaş kəndində istehkam və qala.....	161
Dəlikdaş kəndində mağara.....	162
Dəmirçiobası kəndində dəmirçi emalatxanası	162
Qədim Mığrı evləri	164
Qursalı kəndində mağara (zağa)	165
Örükdaş siklop tikilisi.....	166
Saxsı su kəməri	167
Sulu mağara (zağa)	167
Sultanın zağası (mağarası) –I.....	168
Fotoqalereya.....	169
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	192

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci il tarixində Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqində Azərbaycanın indiki Ermənistan ərazisinə qatılan tarixi torpaqları barədə danışaraq bildirmişdir: **“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, İcma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır”.**

Ölkə rəhbərinin səsləndirdiyi bu çağırış xüsusi önəm kəsb edir. Prezidentin vurğuladığı, xüsusi diqqət ayırdığı, çağırış etdiyi bu məsələ İrəvan, Göyçə, Zəngəzur kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilmiş, hazırda Azərbaycanın indiki ərazisində yaşayan azərbaycanlıların tarixi və mədəni irsidir. Hazırkı vaxda isə Qərbi Azərbaycan məsələsinin tədqiq və təbliğ edilməsi zərurəti yaranıb.

Belə ki, Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi qələbə xalqımızın müqəddəratının yeni mərhələsi zəminində geniş üfüqlər açdı. 44 günlük savaşda qazanılan qələbə və nailiyyətlər dövlətimizin yeni milli hədəflərə yönəlmək üçün inşa etdiyi Qarabağdan – Zəngəzura uzanan Böyük Qayıdış planının bir hissəsi olan Böyük Qayıdış yolu keçmişimizə, çox minillik tariximizə həssas münasibətə, onu yenidən qiymətləndirməyə fürsətlər yaradaraq, İrəvan, Zəngəzur, Göyçə və bütün tarixi torpaqlarla bağlı şüurlarda olan çoxəsrlik qan yaddaşını geri qaytardı. Milli şüurdakı oyanış babalarımızın, əcdadlarımızın mirası olan yerlərə dönüş yolunu təmin etməklə, bir milləti bütövlüyünə qovuşduracaq siyasi ideologiya ilə yanaşı, mədəni-mənəvi intibahın yeni mərhələsinin də əsasını təşkil edən milli hədəfə çevrildi.

Tarixi qələbə müqəddəratımızın təyini haqda yeni strategiyalar və hədəflər müəyyən etməklə yanaşı, həm də keçmişimizə həssas münasibət, onu yenidən qiymətləndirmə fürsətləri və çoxəsrlik tarixi maddi-mədəni-mənəvi irsi yenidən və daha dərinlən tədqiq etmək öhdəliyini qoydu. **“Zəngəzur, Göyçə, İrəvan və digər vətən torpaqlarının geri qaytarılması bizim milli ideologiyamızın əsasını təşkil etməlidir”.** Ölkə rəhbərinin Qarabağdan sonra dövlətimizin yeni milli hədəflərə yönəlmək, onun ideoloji-siyasi konsepsiyasını və elmi əsaslarını formalaşdırmaq çağırışına cavab olaraq hazırlanmış institusional əsər olan “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabını 4 iyul 2022-ci ildə Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edən Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi bu istiqamətdəki fəaliyyətini davam etdirərək qısa müddət ərzində əsərin II cildini ərsəyə gətirdi.

Hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin 24 dekabr 2022-ci il tarixində Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqində səsləndirdiyi strateji xətti əsas götürərək hazırlanan, dərin və gərgin tədqiqatın nəticəsi olan “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabının II cildi olaraq təqdim edilən “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” kitabı təkcə indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus irsin məhv edilməsinin miqyasını, statistikasını göstərmir, həm də abidələrin daşdığı yaddaşı, əfsanələri, inanc və hekayələri, onların pasportunu ortaya çıxarır, ruhi və fiziki kimliyini milli tariximizin yaddaşını yenidən bərpa edir.

XIX əsrin əvvəllərində regionda siyasi maraqları olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən ermənilər şərait yaranan kimi azərbaycanlıların torpaqlarını, mal-mülkünü mənimsəyib, siyasi görünümlü silahlı terror təşkilatları yaradaraq, böhranlı vəziyyətlərdə azərbaycanlıları doğma yaşayış məntəqələrindən qovublar. Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəticəsində bölgədə əhalinin etnik tərkibi dəyişib və ərazilər iğtişaş və münafişə mənbəyinə çevrilib. Soyqırımı, deportasiya, eyni zamanda soydaşlarımıza məxsus yaşayış məskənlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin

dağıdılması, azərbaycanlılara aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi adlarının dəyişdirilməsi, erməniləşdirməyə məruz qoyaraq bölgədəki azərbaycanlı izlərinin silinməsi cəhdləri, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət abidələrinin ya məhv edilməsi, ya da “qədim ermənilərə məxsusluğu” barədə saxta sənədlərin hazırlanması kimi hallar onların mənfur siyasətinin tərkib hissəsi idi.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsi, Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. Eyni zamanda Qərbi Azərbaycanın erməniləşdirilməsi məqsədilə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və digər bölgələrdə yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiyasına və soyqırımına start verilib. Erməni köçkünlərin sayının mexaniki şəkildə artırılması nəticəsində regionda marağı olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan torpaqları olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində tarixdə ilk dəfə olaraq erməni dövləti yaradılıb. Bolşeviklərin xidməti sayəsində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistanla verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınıb.

Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II yüzillikdən yaşamağa başlayıblar. Kimmer, sak, quqar, şirak, qarqar, şadılı, kəngərli, cinli, oğuz, sabunçu, baharlı, bayandur, əfqan, qacar, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustacılı, türkmən, ayırım, qarapapaq, zəngi, muğanlı, bayat, ilxıçı, kolanı, qacar, kürəkənli (körəkənli) və b. türk qövmləri bölgədə yaşayan köklü tayfalar olublar. Həmçinin Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş varsaq, barsil, şıraqlı (sıraqlı), qaşqay, saq, arsaq, bulqar kimi türk tayfaları da çox qədim zamanlardan Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayıblar.

Qərbi Azərbaycan ərazisi e.ə. IV yüzillikdən – eramızın 705-ci ilinə qədər qədim Azərbaycan dövləti Albaniyanın, VIII–IX yüzilliklərdə Ərəb xilafətinin, XI–XIII yüzilliklərdə Səlcuqlu dövlətinin, XIII–XIV əsrlərdə Böyük Monqol imperiyasının, 1410–1468-ci illərdə Qaraqoyunlu, 1468–1501-ci illərdə Ağqoyunlu, 1501–1736-cı illərdə Səfəvilər dövlətinin, 1736–1747-ci illərdə isə Əfşarlar dövlətinin tərkib hissəsi olub. XVI yüzilliyin sonları və XVIII yüzilliyin 20-ci illərində Osmanlı–Səfəvi müharibələri zamanı iki dəfə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılan İrəvan xanlığı 15 mahala bölünmüşdü: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd–Parçeniş, Saatlı, Talın, Seyidli–Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Bu faktlar Qərbi Azərbaycanın əsrlərboyu azərbaycanlıların yaşadığı qədim yurd olmasını təsdiq edir.

Bütün bunlarla yanaşı, 1905–1907, 1918–1920, 1948–1953, 1959–1979 və 1987–1991-ci illərdə “monoetnik Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədilə həmin ərazilərdən azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi aparılıb, 1987–1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı 22 rayondan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqəsindən 40.928 ailə) 250.336 azərbaycanlı ata-baba yurdlarından zorla çıxarılıb, bir hissəsi qətlə yetirilib, yaralanıb və yollarda qar çovğununa düşərək həlak olublar.

Ermənistan rəhbərliyi “azərbaycanlıların təmizlənməsi aksiyası”nı başa çatdırdıqdan sonra, onların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirilməsinin növbəti və yekun mərhələsinə başladı. Belə ki, Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məskəninin adı dəyişdirilib. Bu, Ermənistanda 1920–1987-ci illər ərzində aparılan “addəyişmə əməliyyatı”nın davamı hesab edilə bilər. Təkcə 1920-ci ildən 1987-ci ilə qədər Ermənistanda 517 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məskəni müxtəlif yollarla (rəsmi köçürmələrlə, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törədərək, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanuna əsasən, o vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilmiş, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradılmışdır. 2007-ci ildə isə yerdə qalan 21 yaşayış məntəqəsinin adlarının dəyişdirilməsi ilə “addəyişmə əməliyyatı” başa çatdırılmışdır.

XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alınsa da, 1915-ci ildə İrəvan və Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayı artaraq 391 olub. Bunlardan 382-si şiə, 9-u isə sünni məscidi kimi fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci ildən başlayaraq bu məscidlərin hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılaraq, məhv edilib. 1987–1991-ci illərdəki deportasiya zamanı azərbaycanlıların tərk etmək məcburiyyətində qaldıkları ərazilərdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçib. 223 qəbiristanlıq, 370

məscid, 68 tarixi-memarlıq abidəsi tədricən erməni vandalları tərəfindən səssiz-səmirsiz şəkildə dağıdılıb. Ümumilikdə, 5000-dən çox maddi mədəniyyət abidəsi ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv edilib, məhimsənilib, bütün toponimlər erməniləşdirilib. Günümüzdə Ermənistan ərazisində yalnız bir məscid – Göy məscid, bölgələrdə isə bir neçə məscid qismən salamat qalıb ki, onlar da xarici qonaqlara “fars” məscidi kimi təqdim edilir. Deyilənlərin və saxta tarix yazanların əksinə bölgənin zəngin maddi-mədəni irsi mövcuddur.

Bu irsin mühüm bir hissəsi olan 244 abidə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin layihəsi kimi 4 iyun 2022-ci ildə ictimaiyyətə təqdim olunan “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı kitabın I cildində öz əksini tapıb. Qısa bir müddətdə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən ərsəyə gətirilən kitabın II cildində tarixi Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin dəyərli nümunələri olan 144 müxtəlif mənşəli abidəyə yer verilib. Kitabda həmin abidələrin tarixi hərtərəfli araşdırılıb və düzgün elmi təsnifata uyğun olaraq onların reyestri verilib.

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı kitabın II cildi olan “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” toplusu Qərbi Azərbaycandakı maddi mədəniyyət abidələrimizin böyük bir hissəsi haqqında məlumat əldə etmək imkanı yaradır. Kitabda 144 abidə tədqiq edilərək müvafiq xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunub. Burada öz əksini tapan maddi-mədəni abidələrin hər birinin adı, tarixi, yerləşmə yeri (əvvəlki toponim, sonrakı toponim), təsnifatı, növü, təyinatı, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti haqda informasiya əldə etmək və hər abidə haqqında qısa məlumatlarla tanış olmaq mümkündür. Olduqca mühüm tarixi, milli və mənəvi əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatın nəticəsi olan bu kitab indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin məhv edilməsi və Yer üzündən silinməsi prosesinin bugünkü cari vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir və məsələnin nə qədər mühüm və ciddi əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha əyani şəkildə ictimaiyyətə çatdırır. İndiki Ermənistan ərazisində qalan, xüsusi milli-mənəvi dəyər kəsb edən, yararlı vəziyyətdə olan və ya xarabalığa çevrilən bu tarixi, unikal abidələr ermənilər tərəfindən məhimsənilərək bütün dünyaya “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabının II cildi olan “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” toplusu yalnız dövlət rəsmiləri və diplomatik-siyasi heyət üçün deyil, eyni zamanda xalqımızın taleyi ilə eyni aqibəti yaşayan, yüz illərlə dağıdılmaya məruz qalsa da, yazılı mənbələrdə, bir-birini əvəzləyən nəsillərin yaddaşında “diri” və “canlı” qalan maddi-mədəni irs nümunələrini bir araya gətirməklə ümumxalq ensiklopediyası yaratmağa cəhd kimi cəmiyyətimiz üçün də faydalı olacağına şübhə yoxdur.

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabının I cildinin və “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” adlanan II cildinin hazırlanmasında bütün qüvvə və imkanlarını səfərbər edən, qısa müddətdə belə böyük bir əsərin ərsəyə gəlməsi üçün aparılan fəaliyyətə birbaşa rəhbərlik edən, istiqamət verən, bu baxımdan görülən gərgin işlərin dəqiq və düzgün yerinə yetirilməsi üçün mühüm dəstək göstərən, öz tövsiyələri və məsləhətləri ilə xüsusi töhfə verən, Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə hesab edilə biləcək sözügedən kitabların işıq üzü görməsi üçün önəmli xidməti ilə seçilən tanınmış ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri hörmətli Zahid Oruca dərin minnətdarlıq və təşəkkürümüzü bildiririk!

Sonda Qərbi Azərbaycan mövzusunda mühüm tədqiqatların və onlarca elmi kitabların müəllifi, doğma torpaqlarımızın tarixinin, toponimlərinin öyrənilməsi və təbilgi, həmçinin orada yaşayıb deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlıların birliyi və həmrəyliyi naminə əlindən gələni əsirgəməyən, Qərbi Azərbaycanın tarixi və maddi-mədəni irsinin tədqiqi istiqamətində Azərbaycan tarixşünaslığı üçün mühüm işlər görən, Qərbi Azərbaycana qayıdış uğrunda insanları səfərbər edib, bu yöndə olan inamlarının qorunub saxlanmasına dəstək olan Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Əziz Ələkbərliyə kitabın ərsəyə gəlməsində dəyərli tövsiyə, məsləhətlərinə və mənəvi dəstəyinə görə minnətdarlığımızı çatdırırıq!

“Məsələn, məlumdur ki, Mehri rayonunda böyük bir Nüvədi kəndi var. O, çoxminlik əhalisi olan bir kənddir, sırf azərbaycanlı kəndidir. Nüvədi Arazın sahilində Naxçıvanla Azərbaycanın böyük torpağını ayıran, indi Ermənistanın olan Mehri rayonunda, həmin məsafənin düz ortasında yerləşir. Həmin Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən qoparılaraq Ermənistana verilibdir. Amma Nüvədi tamamilə Azərbaycan kəndi və qədim, çox böyük ənənələrə malik olan bir kənddir. Onu da deyə bilərəm ki, həmin Nüvədi kəndinin əhalisi çox dəyanətli insanlardır. Mənim xatirimdədir, hətta Ermənistanın ərazisindən azərbaycanlıların əksəriyyəti çıxarıldığı halda, 1991-ci ildə onlar Nüvədidən çıxmırdılar. Sonradan onları oradan zorla çıxarıb Zəngilandakı Vejnəli kəndinin yanına gətirdilər. Orada çadırlarda yaşayırdılar. Onlar doğma kəndlərindən çıxmırdılar, mübarizə aparırdılar. Onları oradan çıxara da bilmirdilər. Sonradan bir neçə dəfə Naxçıvana mənim yanıma gəldilər, imdad istədilər. Amma mən özüm Naxçıvanı çox çətinliklə qoruyurdum, onlara nə edə bilərdim? Buna baxmayaraq, onda bizim imkanımız var idi, Zəngilan rayonunun Vejnəli kəndinin yanında yerləşən çadırlara, nüvədililərin yanına vertolyot vasitəsilə bir neçə dəfə nümayəndələr göndərdim. Biz oraya müəyyən yardım göndərdik, onlarla əlaqə saxlayırdıq”.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının Ulu Öndəri, Ümummilli Lider

Pir, ocaq və ziyarətgahlar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
PİR, OCAQ VƏ ZİYARƏTGAHLAR									
1	Ağac piri	XIX–XX yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, sonradan Hamamlı rayonnundakı Avdibəy kəndində	Hamamlı rayonu– Spitak, Avdibəy kəndi –04.05.1939-cu ildən Tsaxkaşen , 21.10.1967-ci ildən Tsaxkaber	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Toponim azərbaycanlılara xas olan Avdibəy şəxs adından yaranıb. Pir, ocaq və ziyarətgahlar insanların mənavi dünyası üçün o dövrdə çox əhəmiyyət kəsb edib.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasından sonra ziyarət etmək mümkün olmayıb. Pir ermənilər tərəfindən mənim-sənilib.	Ağac piri kənd kənarındakı yüksək təpəlik ərazidə yerləşir. Ərazidəki tək ağac insanlar tərəfindən müqəddəs qəbul edilib, pir kimi ziyarətgaha çevrilib. Sakral inanc tərzini təmsil edən Ağac pirinə gələn insanlar niyyət edib ağacın budağına parçanı düynləyib bağlayırdılar. Kənddə 1897-ci ildə 7 nəfər azərbaycanlı yaşamışdı ¹ . Antroponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ² . XX yüzilliyin əvvəllərində (1905–1906) azərbaycanlılar kənddən deportasiya olunmuşdur. İndi ermənilər yaşayır.
2	Bəzirgan piri	XVIII–XIX yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nəhiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun İbiş (Ayçınqılı) kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu, İbiş kəndi–19.04.1991-ci ildən Dayrik .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Kənd rayon mərkəzindən 14 km şimal-qərbdə, Türkiyə sərhədində yerləşir. Qafqazın 3 verstlik xəritəsində ³ qeyd edilmişdir. Kəndin sakinləri yalnız azərbaycanlılar olmuşdur. Erməni mənbələrində kənddə	Azərbaycan əhalisinin sakral irfan ocaqlarından olan Bəzirgan piri kənd və bölgə əhalisinin ən çox ziyarət etdiyi ocaqlardan idi. Azərbaycanlıların 1989-cı ilin yanvar ayında tarixi-etnik torpaqlarından de-	El adətinə görə, Karvan yolunun Qımı təpəsinin yanından keçib Bəzirgan ziyarətinə çatanda dərhal karvanın sarbanı karvanı dayandırır, adamlar dəvələrin, atların, qatırların yüklərini alar, heyvanları suvarar, onların da dincəlməyinə imkan yaradardılar. Bu vaxt atların kişnərtisi, qatırların səsi, adamların hay-küyü bir-birinə qarışardı. El arasında Bəzirgan ziyarəti sınaqlı ziyarət sayılırdı. Onun yaxınlığında birbirindən xeyli aralı Dəvə və Tağı bu laqları çağlayırdı. Ziyarətdə hərə bir niyyət eləyib gətirdiyi qurbanı kəsər, oraya nəzir qoyar, yoldan gəlib-keçəni

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							qarapapaqların yaşadığı göstərilir ⁴ . Qarapapaqlar azərbaycanlıların etnik qruplarından biridir. Toponim şəxs adından əmələ gəlmiş antroponimdir. Quru luşca sadə toponimdir.	portasiyasından sonra Bəzircan pirini ziyarət etmək mümkün olmayıb.	də qurban ətinə qonaq edərtilər. Adətə görə, burda gecə yatar, səhər açılan kimi yollarına davam edərtilər. Görülən yuxu niyyətin çin, yaxud çin olmadığını müəyyənləşdirirdi ⁵ .
3	Qaradaş ziyarətgahı	XIX–XX yüzilliklər	Göyçə mahalının Basakeçər rayonunun Babacan (15.07.1946-cı ildən Qızılkənd) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Vardenis, Babacan kəndi – 19.04.1991-ci ildən Tsapatağ	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Tam adı Babacan dərəsi. 1728-ci ilə aid mənbədə Qırxbulaq nahiyyəsində kənd adı kimi qeyd olunub. Kənd Babacan dərəsində yaranmışdır. Dərə mülkədar Babacana aid olmuşdur. Babacan kəndi XVIII əsrin əvvəlində (1715) yaradılıb. O vaxta qədər kənd ərazisində alban, türk, oğuz tay-	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiyasından sonra, ocaq ermənilər tərəfindən mənim-sənilib və azərbaycanlılara bir daha Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən müqəddəs ocağı ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Qaradaş ziyarətgahı Cil kəndi ilə Babacan kəndlərinin sərhədində yerləşirdi. Təpəlik ərazidə yerləşən böyük qara daşdan ibarət Qaradaş ziyarətgahı insanların sakral inancını təmsil edən dini abidədir. Ziyarətgaha mahalın hər iki rayonlarının (Çəmbərək və Basarkeçər) kənd əhalisi niyyət edər, nəzir verər, qurban kəsərdilər ⁶ . 1905–1907-ci ildə baş verən erməni soyqırım zamanı kəndi tərk edən əhalinin sağ qalanı 1907-ci ilin yazında doğma kəndlərinə qayıtmışdır. Kənddə təxminən 30–40 ev, 100–120 nəfərə yaxın əhali olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki II qaçqınlıq zamanı kənd əhalisi Samux, Şəmkir və başqa yerlərdə məskunlaşmışdır. Kənd əhalisi 1921-ci ilin yazında doğma kəndinə qayıtmış, az bir hissəsi həmin yerlərdə qalmışdır. Kəndin təxminən 70–80 evi, 260–280

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							faları yaşayıb.		nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948-1953-cü illərdəki III qaçqınlıq zamanı kənd əhalisi erməni daşnaklarının apardıqları antitürk siyasətinin qarşısını dəf edərək heç bir yana çıxmamışdır. Kəndin 90–100 evi, 300–350 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. Kənddə 1988-ci ilə qədər 200-yə yaxın azərbaycanlı ailəsi yaşayıb.
4	Qarabulaq ziyarətgahı	XVIII–XIX yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qoşabulaq kəndində	Basarkeçər rayonu – Varde-nis, Qoşabulaq kəndi –19.04.1991-ci ildən Şadçek	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Kəndin adının mənəsi isə buranın mərkəzindəki 2 bulağın adı ilə bağlıdır. Tayfa ağsaqqalları, kəndin adını həmin bulaqlara görə Qoşabulaq adlandırmışlar.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra azərbaycanlılara piri ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Yaylağın qurtaracağında gur bulaqlar var idi. Bulaqların suları birləşərək Daşağan çayını təşkil edirdi. Kiçik bulaqların isə xalq tərəfindən qoyulmuş qədim adları vardı: Sarıbulaq, Lilparlı bulaq, Qaradaş dağının obadan 300–400 metr yüksəklikdəki yamacında yerləşən Qarabulaq, yaylaqda isə Camışuçan, Çataq və başqa yerlər var. Bu bulaqlardan Qarabulaq kənd əhalisi arasında müqəddəs yer kimi tanınırdı. “Qarabulaq” deyilən ziyarətgaha çobanlar və kənd əhalisi ziyarətə gələr, bulağın suyundan içib, suyun içindən dəmir pul, kəhrəba muncuq, düymə götürərdilər. Qoşabulaq kəndinin əsası XIX əsrin ortalarında (1830–1840) Qazax mahalının Sofular kəndindən rusların basqınlarından qaçan varlı kənd sakini Hacı İman tərəfindən qoyulmuşdur. Hacı İmanla birlikdə gələn bir neçə tayfa ağsaqqalları yaşamaq üçün münbit torpaqları və əlverişli suyu olduğunu görərək, həmin yeri özləri üçün daimi yaşayış məskəni seçmişlər ⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Kənddə 1831-ci ildə 117 nəfər, 1873-cü ildə 316 nəfər, 1886-cı ildə 419 nəfər, 1897-ci ildə 456 nəfər, 1914-cü ildə 672 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. 1918–1920-ci illərdə kənd daşnaklar tərəfindən dağıdılmışdır. 1921-ci ildə kəndin əhalisi yenidən kəndə qayıtmışlar. 1922-ci ildə 387 nəfər, 1926-cı ildə 291 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1988-ci ildə 1800 nəfər olan kənd əhalisi ermənilər tərəfindən deportasiya olunmuşdur ⁸ .
5	Qızıldağ ocağı	XVIII – XIX yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Düz-kənd kəndi yaxınlığındakı Qızıldağda	Amasiya rayonu, Düz-kənd kəndi – 19.04.1991-ci ildən Alvar .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərət-gah	Azərbaycan xalqının və müsəlman-türk dünyasının dini-irfani ocaqları kimi Qızıldağ ocağı da tarixi torpaqlarda Azərbaycan mədəni irsinin nümunəsidir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan deportasiyasından sonra, ocaq ermənilər tərəfindən mənim-sənilib və azərbaycanlılara bir daha Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən müqəddəs ocağı ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Qızıldağ ocağı Amasiya rayonunun Düz-kənd kəndinə yaxın olan Qızıldağda yerləşir. Qızıldağda 4 hektarlıq yastana, düzənlik yerdə 3 ədəd ocaq var. Bura “Qızıldağ ocağı” deyiblər. Düz-kənd, Təpəkənd və digər ətraf kəndlərin əhalisi həmişə bura ziyarətə gəlir, nəzir deyib, qurban kəsər, ocağa pul qoyar, şam yandırardılar ⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
6	Məhbub ocağı	XIX–XX yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayon mərkəzinin 26 km şimal-qərbindəki Ellərkənd kəndində	Amasiya rayonu, Ellərkənd kəndi–19.04.1991-ci ildən Lorasar	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərət-gah	Məhbub ocağı, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki digər ibadət ocaqları kimi Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, sakral-tarixi abidələr kimi maddi-mədəni irsin dəyərli elementlərindən hesab olunur.	Məhbub ocağı 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra sahibsiz qalıb. Sonuncu dəfə pirin şəkli müəllim Mürvət Hacıyev tərəfindən çəkilib.	Öksüz kəndindən 4–5 km aralı Ellərkənd kəndində 300–400 illik tarixə məxsus qəbiristanlıq salınmışdı... Məhbub ocağı bütün Ağbaba mahalının müqəddəs inanc yerlərindən biri idi. ¹⁰ Ocaq niyyət və arzularının həyata keçməsi üçün insanların ziyarət edib, nəzir və qurban dediyi müqəddəs yerlərdən biri idi.
7	Ocaqlı piri	XIX–XX yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Subatan kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Vardenis , Subatan kəndi – 03.04.1991-ci ildən Geğakar	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərət-gah	Ocaqlı piri azərbaycanlıların ərazidə yerləşmə tarixini və onların malik olduğu sakral inanc tərzini və mədəniyyətini təmsil edən irs kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Pir kənd və bölgə əhalisinin ümid, inanc mənbəyi kimi ziyarət olunub.	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyadan sonra azərbaycanlılara piri bir daha ziyarət imkanı verilməyib.	Subatan kəndində müqəddəs pir kimi sayılan “Ocaqlı” adlanan müqəddəs yer idi. Kəndin mərkəzindəki müqəddəs Ocaqlı pirinə qonşu kəndlərin də əhalisi nəzir diləyər və ziyarət edərdilər. XIX əsrin ortalarında (1850–1860) Mayıllılar tayfasının başçısı Kərbəlayı Şıxəli kişi Çaxırlı kəndindən qohumları olan 8 ailə ilə birlikdə yola çıxaraq, indiki Subatan kəndini özləri üçün yaşayış yeri seçib. ¹¹ Kəndin adı yarandığı ilk gündən 1988-ci ilin dekabrına kimi iki dəfə dəyişdirilib.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
8	Seyid Məmiş piri	XIX–XX yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Şərur–Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd rayonu ərazisindəki Seyid Məmiş kəndində	Keşişkənd rayonu, 06.12.1957-ci ildən Yeğeqnadzor, Seyid Məmiş kəndi 1919-cu ildə ləğv edilib.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərət-gah	Toponim “Seyid” nəsil və “Məmiş” şəxs adı əsasında yaranmışdır. “Seyid nəslindən olan Məmişin kəndi” mənasını verir. Antroponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Kəndlə birlikdə Seyid Məmiş piri 1919-cu ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.	Seyid Məmiş kəndi rayondan 1920 km şimal-qərbdə, Səlim çayının sahilində, rayondakı Ağkənd kəndinin yaxınlığında yerləşirdi ¹² . Kənd oradakı Seyid Məmiş pirinin adı ilə adlandırılmışdır. Seyid Məmiş kəndin nüfuz və etibar sahibi şəxslərindən olub. Pir kənd əhalisi ilə yanaşı, ətraf kənddən gələn sakinlər tərəfindən də ziyarət edilirdi. Seyid Məmiş kəndi 1919-cu ildə əhalisi qovulduqdan sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmış və ləğv edilmişdir ¹³ .
9	Süd daşı piri	XIX–XX yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin Gülsehran kəndi, sonradan Amasiya rayonunun Çivinli kəndinin kənarında, Çivinli çayının sahilində	Amasiya rayonu, Çivinli kəndi – 19.04.1991-ci ildən Yeğnacur .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərət-gah	Süd daşı piri kənd və bölgə əhalisinin ümid və inanc mənbəyi kimi ziyarət olunub.	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyadan sonra Ermənistan hökuməti tərəfindən azərbaycanlılara piri bir daha ziyarət imkanı verilməyib.	Amasiya rayonunun Gülsehran (Çivinli) kəndinin kənarında, Çivinli çayının sahilində yerləşir. Pir sınaqlı ziyarət-gah sayılır. Bura həmişə uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gələr, şəfa tapardılar. Ziyarət-gaha həmişə yerli əhali tərəfindən baş çəkilirdi. Pir haqqında bir əfsanə də vardır ¹⁴ .
10	Toparlı piri	XVIII–XIX yüzilliklər	Hamamlı rayonu Cacur kəndi yaxınlığında	Hamamlı rayonu– 26.10.1949-cu ildən Spitak	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərət-gah	Azərbaycan və müsəlman-türk dünyasının dini-irfani ocaqları kimi Toparlı piri də tarixi torpaqlardakı Azərbaycan	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan deportasiyasından sonra, ziyarət-gah ermə-	Toparlı piri kəndin kənarındakı hündür qayalıq təpədə yerləşir. Pirin olduğu ərazi qara, boz, sarı, oymalı, dəlikli və xınalı sal qaya daşları, yaşıl otlar və ağaclarla əhatə olunmuşdur. ¹⁵ Arzusuna çatmaq istəyən insanlar bura gəlirdi. Gənc qızlar, övladı olmayan gəlinlər, əsgər yolu gözləyənlər və digər-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mədəni irsinin nümunəsidir.	nilər tərəfindən mənimsənilib və erməni ziyarətgahı kimi göstərilir.	ləri niyyət edib ağaca və kollara rəngli parça düyünləyib bağlayardlar. Toparlı piri el arasında məşhur idi. Ətraf kəndlərdən də azərbaycanlı əhali piri ziyarət etməyə gəlirdi. İnsanların ümid və arzuları üçün pənah apardığı pir xalqın sakral inancını təmsil edirdi.
11	Üç qardaş piri	XX yüzillik	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin Gülsehran kəndi, sonradan Amasiya rayonunun Çivinli kəndində	Amasiya rayonu, Çivinli kəndi – 19.04.1991-ci ildən Yeğnacur.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Üç qardaş piri Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, sakral-tarixi abidələr kimi maddi-mədəni irsin dəyərli elementlərindən hesab olunur.	Üç qardaş piri 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Amasiya rayonunun Gülsehran (Çivinli) kəndində yerləşir. El arasında üç qardaş piri kimi tanınır. Bura ziyarətə gələnlərin şəfa tapdıqları söylənirdi. Üç qardaş piri 1980-ci illərin sonuna qədər yerli əhali tərəfindən ziyarət edilirdi. Deyilənə görə, Çıldırdan Ağbabaya üç dərviş gəlir. Onlar qardaş imiş. Sözügedən qardaşlar xeyirxah, kəramətli, iman əhli olduqlarından adamlar arasında böyük hörmət qazanırlar. Dərvişlər vəfat etdikdən sonra onların qəbirləri ziyarətgaha çevirilir ¹⁶ .

“Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğalı növbəti faciəmiz idi. Yəni, görün, təkcə XX əsrdə xalqımız nə qədər böyük bəlalarla üzləşmişdir. Ancaq sınımadı, əyilmədi, inamını itirmədi, güc topladı və nəticədə istədiyinə nail oldu. İki il bundan əvvəl biz öz tarixi missiyamızı şərəflə yerinə yetirərək ədaləti bərpa etdik, düşmənləri torpaqlarımızdan qovduq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etdik. Bu gün azad edilmiş torpaqlarda yaşayırıq, qururuq, yaradıırıq, dağıntıları aradan qaldırıırıq və dünyaya göstərməyə çalışırıq ki, gəlin, baxın, gözlərinizi açın, bu vəhşilikləri törədən sizin sevimli erməni xalqıdır. Bu cinayətləri hansısa yad planetdən gələnələr yox, sizin sevimli və himayəniz altında olan erməni xalqı törədib, məscidləri dağıdıb, tarixi abidələri dağıdıb, qəbirləri dağıdıb, olmazın vəhşiliklər edib. Eynisini onlar Qərbi Azərbaycanda da ediblər. Sadəcə olaraq, dünya ictimaiyyəti bunu görmür, ya da ki, görmək istəmir. Necə ki, Qarabağda erməni vəhşilikləri faktiki olaraq heç kim tərəfindən təsdiqlənmirdi. Halbuki iki dəfə ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyası o vaxt işğal altında olan torpaqlara göndərilmişdi. Ancaq onların məruzəsinə baxdıqda, yenə də ikili standartlar görürük.

Bir tərəfdən, o vəhşilikləri, dağıntıları, qanunsuz məskunlaşmanı etiraf etməyə məcbur oldular, digər tərəfdən yenə də balanslı yanaşaraq işğalçı ilə işğala məruz qalanı necə deyərlər, bir müstəviyə qoydular. Ona görə Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən törədilmiş dağıntılar mütləq dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Əminəm ki, Qərbi Azərbaycan İcması Azərbaycan dövlətinin dəstəyi ilə bunu edəcək”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Məscidlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏSCİDLƏR									
12	Ağadədə məscidi	XIX yüzillik	Zəngibasar mahalı Ulu-xanlı yaxınlığındakı Ağadədə qəbiristanlığında	Uluxanlı–1950-ci ildən Masis	Memarlıq	Məscid	Ağadədə qəbiristanlığındakı məscid İslam mədəni irsinin və dini kimliyinin nümunəsi olmaqla yanaşı, xalqın mənəvi dünyasına xitab edən abidə olması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.	Britaniyalı səyahətçi-fotoqraf Qurdip Mattu Zəngibasar mahalının Ulu-xanlı qəsəbəsi ərazisindəki Ağadədə məzarlığında onun 2021-ci ilin avqust ayında çəkdiyi fotolarından məzarlığın, demək olar ki, tamamilə dağıldığı, məscidə gəlinmə, arxa tərəfdə 1,5 metr, sağ və sol tərəfdə isə 1 metrə qədər divarlarının qaldığı müşahidə olunur. ¹⁷	Ağadədə məscidi Uluxanlı, Həbilkənd, Seyidkənd və Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Qarasu çayının kənarında olduğu üçün tarixi Ağadədə qəbiristanlığındakı məscidin tikintisində çay və qaya daşlarından istifadə olunmuş, üzü isə ağ torpaqla suvanmışdı. Təxmini hesablamalara görə, məscid eni 5 metr, uzunluğu 8 metr, hündürlüyü isə 3,5 metr idi. Məscid dəfn mərasimləri və müsəlmanlara aid dini bayramlarda daha qələbəlik olurdu. 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiya zamanı ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı, vandallıq və vəhşiliklər törədərək, bir neçə yüzillik tarixi olan azərbaycanlılara aid maddi-mədəni abidələrin bir çoxunu da məhv etmişlər. Bu vandallıqdan Ağadədə məscidi də nəsibini almış, məscid yandırılmışdır. ¹⁸

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
13	Gümrü məscidi	XVIII–XIX yüzilliklər	Şörəyel mahalında kənd olmuş, sonra isə şəhərə çevrilmiş Gümrü şəhərində	Gümrü– Aleksandro-pol (1837–1924-cü illərdə), Leninakan (1924–1990-cı illərdə), 1990-cı ildən Kumayri , 1991-ci ildən Gümrü .	Memarlıq	Məscid	Gümrü məscidi qədim dövrlərdən Azərbaycan irsini bu ərazidə yaşamış tarixi abidə kimi əhəmiyyət daşıyır.	Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyasına qədər məscidin qalıqları mövcud olub.	Gümrü məscidinin göründüyü nadir fotolardan biri 1869–1872-ci illərdə çəkilib. Məscidin ətrafında yerləşən binaların əksəriyyəti şərq memarlığı üslubunda tikilmiş azərbaycanlı evləri və müxtəlif mənşəli tikililərdən ibarətdir. Məscidin olduğu məhəllə ticarət və iş yeri baxımından şəhərin ən gür səmtlərindən biri idi. Fotoda Gümrünün ticarət məhəlləsi Surb Nişan kilsəsi, Gümrü məscidi və sinaqoq görünməkdədir. ¹⁹ Məscid böyüklüyü və əzəməti ilə şəhərin görkəm və arxitekturasına başqa bir gözəllik qatırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə məscidin bərpasına icazə verilmədiyi üçün xarabalığa çevrilib. ²⁰ Sovet dövründə yarıuçurulmuş vəziyyətdə olan məscidin qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına qədər qalmaqda idi.
14	Xoca Bazar kənd məscidi	XVII yüzillik	Karvansara rayonundakı Xoca Bazar kəndində	Karvansara – 09.09.1930-cu ildən İcevan	Memarlıq	Məscid	Azərbaycan mədəniyyət nümunəsi olan məscid kənddə azərbaycanlıların dərin sosial-iqtisadi və tarixi inkişaf yolu keçdiyini sübut edir.	Ermənilər azərbaycanlılara aid maddi-mədəni abidələrin bir çoxunu məhv etmişdir. Bu vandallıqdan kənd məscidi də nəsibini almış, Xoca Bazar məscidi yerlə-yeksan edilmişdir.	İslam dini abidəsi olan məscid Karvansara rayonundakı Xoca Bazar xarabalığında yerləşir. Kənd məscidi XVII əsrdə tikilmişdir. Məscid kənd əhalisinin ibadət məkanı idi. Eyni zamanda dini bayramlarda və xüsusi günlərdə kənd əhalisi məsciddə toplaşır. Xoca Bazar böyük, qədim kənd yeridir. Yuxarı Ağdanın şərq tərəfində, dağ ətəyində yerləşir. ²¹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
15	Qaraçanta məscidi	1911-ci il	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin Qaraçanta kəndi, sonradan Amasiya rayonunun Əzizbəyov kəndində	Amasiya rayonu, Qaraçanta kəndi –04.05.1939-cu ildən Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildən Areqnadem .	Memarlıq	Məscid	Məscidlər təkcə ibadət, dini mərasimlər keçirmək üçün inşa edilmirdi. Məscid çoxfunksiyalı ellik bina hesab edilir, orada keçirilən tədbirlər həm də müsəlmanlar arasında ünsiyyəti, birliyi gücləndirirdi. Qaraçanta məscidi də bu qəbildən olan məscidlərdən idi.	Qaraçanta məscidi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən sökülüb dağıdılıb. Hazırda məscidin xarabalıqları qalıb.	Qaraçanta məscidi Amasiya rayonunun Qaraçanta kəndində yerləşir. Bu məscid XX əsrin əvvəllərində, yəni, 1911-ci ildə tikilməyə başlayıb. Tikinti işləri üç ilə tamamlanıb. 1930-cu ilə qədər fəaliyyət göstərib. 1930–1965-ci illərdə taxıl anbarı kimi istifadə olunub. Tikili 1988-ci ilə qədər qalırdı. Artıq ermənilər onu söküblər. Məscidin ancaq xarabalıqları qalıb ²² . Toponim “qaraçanta” nəsil adı əsasında yaranmışdır. Patronim toponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Kənddə 1886-cı ildə 348 nəfər, 1897-ci ildə 440 nəfər, 1908-ci ildə 665 nəfər, 1914-cü ildə 729 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1922-ci ildə kənddə 547 nəfər, 1926-cı ildə 670 nəfər, 1931-ci ildə 688 nəfər ²³ , 1939-cu ildə 774 nəfər, 1959-cu ildə 803 nəfər, 1970-ci ildə 1442 nəfər, 1980-ci ildə 1490 nəfər ²⁴ , 1987-ci ildə 1600 nəfər ²⁵ yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası zamanı sakinlər kəndi tərk etməyə məcbur qalmışlar. 1988-ci ilin sonuna olan bəzi məlumatlara görə, kəndin əhalisi 1750 nəfər olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
16	Mədinə kəndində məscid	XV–XVI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Qaranlıq rayonunda yerləşən Mədinə kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Mədinə kəndi hal-hazırkı dövrdə mövcuddur. Ermənilər tərəfindən sənədlərdə Madina olaraq yazılır.	Memarlıq	Məscid	Toponim ərəb dilində “şəhər” mənasında işlə-nən mədinə sö-zündən ^{26,27} ya-ranıb. Quruluş-ca sadə topo-nimdir. Məs-cid-mədrəsə kəndin islam dini ənənələrini yaşadan yurd yeri olduğunu göstərir. Kənd ləğv olunana qədər orada yalnız azərbay-canlılar yaşayıb.	1918-ci ildə ermənilər tərəfin-dən qətləama məruz qalan kənd əhalisinin cəsədləri məs-cid-mədrəsəyə doldurularaq yandırılıb.	Rayon mərkəzindən 10 km cənub-şərq-də, Əyriçayın yanında yerləşir. Qaf-qazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edil-mişdir. ²⁸ Mədinə kəndi Göyçənin tari-xinin bir çox dövrünə şahidlik etmiş böyük kəndlərdən olub. Kəndin mərkəzində yerləşən məscid ibadətlə yana-sı, kənd və ətrafdan gələn insanlar üçün həm də dini və dünyəvi elmləri tədris edən məkan olub. Məscidin bir bölməsi mədrəsə kimi istifadə olunub. Mədinə kəndinin əhalisi dini dəyərlərə xüsusi önəm verirdi. Kənd İran, Türkiyə və İraqda təhsil alan müəllimlər, çox sayda elm və din xadimləri yetişdirib. Göyçənin el yaddaşına köçən məlumat-lara görə, ermənilər 1918-ci ildə öldür-dükləri mədinəlilərin meyitlərini belə dinc buraxmamış, onları məscid-mədrəsəyə yığaraq yandırmışlar. 1918-ci il-də buranı zəbt etmiş Aşağı Getaşen kəndinin erməniləri az müddət sonra sırf dini xof səbəbiylə bu kənddə ya-şamaqdan imtina etmişlər və 1948-ci ildə Mədinənin əzəli sahibləri zorla köçürüləndən sonra bir müddət kimsə buraya ayaq basmamış, kənd baxımsız qalsa da, onu dağıtmağa risk etməmiş-lər. ²⁹ 1914-cü ildə kəndin əhalisinin sayı 1023 nəfərə çatmışdı. 1918-ci ilin noyabrında Göyçədə ermənilərlə azər-baycanlılar arasında ən kəskin toqquş-ma da məhz bu kənddə baş vermişdir. Azərbaycanlıların yaşadığı torpaqlarda

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									qurulan qondarma “Ararat Respublikası”nın daşnak ordusu kəndi tamam talamış, əhalinin ələ keçən hissəsinin heç birinə aman verməmiş və böyük bir soyqırımı həyata keçirmişlər.^{30, 31} Mədinə faciəsinin tam miqyasını təsəvvür etmək üçün rəsmi statistikaya diqqət yetirmək kifayətdir: 1922-ci ildə sovet hökumətinin təhlükəsizlik barədə zəmanətindən sonra Mədinəyə qayıdan türklərin sayı cəmi 94 nəfər, yəni 1914-cü ildəki əhalinin 9 faizi həddində olmuşdur.
17	Püsək kənd məscidi	XIX–XX yüzilliklər	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonundakı Püsək kəndində	Gəncə quberniyası – Yelizavetpol, Qarakilsə rayonu–Sisian, Püsək kəndi 1930-cu ilin sonunda ləğv edilib.	Memarlıq	Məscid	Toponim qədim türk dilində “gül çəlgisi” mənasında işlənən püsək (əslə psak) sözündən ³² əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan sadə quruluşlu toponimdir.	Püsək məscidinin daşdan yonulmuş dirəyi 1980-ci illərə kimi qalmaqda idi.	Püsək kəndində məscid və mollaxana olmuşdur. Məscidin nəzdindəki mollaxananın sonuncu müəllimi Hacı İsmayıl idi. Onun oğlu Molla Lətif 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuşdur. Məscid dağıdılmış, anbara çevrilmişdir. Püsək məscidinin daşdan yonulmuş dirəyi 1980-ci illərə kimi qalmaqda idi. XVIII əsrdən başlayaraq, köhnə Sofulunun ətraf yerlərində əhalinin məskunlaşması prosesi başlamışdır. Nəticədə Püsək, Alışər, Qıvraq kəndləri meydana gəlmişdir. Püsək kəndinin şimal-qərbində Bəylik ərazisində Bəybalı kəndi, Alışərlə Murxuz arasında Əyriçayın sağ sahilində Almalı kəndi mövcud olmuşdur. Püsək kəndi Sofulu kəndinin yuxarı, Alışər orta, Qıvraq aşağı məhəlləsini təşkil edib. Erməni daşnak birləşmələrinin hücumuna məruz qalmış kənd əhalisi qarlı, çov-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ğunlu gündə – 15 mart 1918-ci ildə kəndi tərk etmiş, Qırxlar dağına aşaraq, Naxçıvana sığınmışdır. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra əhalinin bir qismi geri qayıtmışdır.³³ Kənddə 1886-cı ildə 332 nəfər, 1897-ci ildə 153 nəfər, 1908-ci ildə 260 nəfər, 1914-cü ildə 310 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.³⁴ 1918-ci ildə ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğın və deportasiya təşkil etmişlər. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar öz kəndlərinə qayıtmışlar. Burada 1922-ci ildə 150 nəfər, 1926-cı ildə 149 nəfər, 1931-ci ildə 197 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.³⁵
18	Şirvanlı məscidi	1895-ci il	Şörəyel mahalının Ağbaba nəhiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun mərkəzi Amasiya kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu, Amasiya kəndi	Memarlıq	Məscid	Şirvanlı məscidi Amasiyanın qədimdən türk-oğuz boylarının ana yurdu və İslam dininin yüksək səviyyədə yayılmış diyar olduğunu göstərir.	Şirvanlı məscidi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən yandırılıb. Halırkı dövrdə xarabalığı qalıb.	İsmayıl Şirvaninin ədəbi təsəvvüfi şəxsiyyəti və Qarabağ bölgəsində fəaliyyətləri ilə diqqət cəlb edən xəlifəsi Mir Həməzə Nigaridir. O, Qarabağ xanlığının Cicimli kəndində 1805-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Gəncliyində elm öyrənmək üçün buradan Sivas – İsmayıl Əfəndinin yanına köçmüşdür. Elmi və təsəvvüfi təhsilini tamamlayaraq Qarabağa qayıtmışdır. Azərbaycanı işğala başlayan ruslara qarşı üsyan hazırlığı edərkən planlarının üstü açıldığına görə qaçaraq İran üzərindən Ərzuruma getmişdir. Şeyx İsmayıl Şirvanidən sonra Amasiya və ətraf yaşayış məntəqələrində olan sakinləri irşada dəvət etmə vəzifəsini davam etdirmiş, vəfatından sonra Amasiyada dəfn olunmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Mir Həmzə Nigarinin müridlərindən Qazaxlı Şeyx Hacı Mahmud Azərbaycandan toplanan ianələrlə şeyxin qəbri üzərində türbə və məscid tikdirmişdir. 1876-cı ildə bünövrəsi qoyulmuş, 1895-ci ildə başa çatdırılmış Şirvanlı məscidi Amasiyada XIX əsrdə barokko üslubunda tikilən tək məscid olması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mir Həmzə əfəndinin türbəsi məscidlə bitişikdir. ³⁶
19	Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani məscidi	1869-cu il	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun mərkəzi Amasiya kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu, Amasiya kəndi	Memarlıq	Məscid	Amasiyada yerləşən İslam abidəsi Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani məscidi ərazinin qədim yurd yeri olduğunu göstərir.	Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani məscidi azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	XIX əsrdə Azərbaycandan Amasiyaya gələn alimlərdən iki böyük şəxsiyyət var. Onlardan biri Şirvanlı İsmayıl Əfəndi, digəri Qarabağlı Həmzə Nigaridir. Onlarla birlikdə və daha sonra bir çox azərbaycanlı mürid də Amasiyaya gələrək məskunlaşmışdır. 1783-cü ildə Şamaxı xanlığının Kürdəmir kəndində doğulan Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani təhsilini Şamaxı, Ərzincan, Tokat, Burdur və Bağdad mədrəsələrində tamamlamış, daha sonra vətənə qayıdaraq burada yeddi il elm tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Elmin arxasında bir həqiqət dayandığını anlayan İsmayıl Şirvani yenidən yola çıxaraq bir kamil mürşid tapmaq arzusu ilə Bağdada getmiş və burada Mövlana Xalid Bağdadinin müridi olmuşdur. 1817-ci ildə mürşidindən icazənamə alaraq yenidən məmləkəti Kürdəmirə gələn İsmayıl Şirvani, rus üsul-idarəsinin təzyiqi ilə Azərbaycandan çıxarılana qədər bura-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dakı təkkəsində fəaliyyət göstərmişdi. 1826-cı ildə əvvəlcə Axıskaya köçür. Axıskanın ruslar tərəfindən işğalından sonra Anadoluya gedərək Osmanlı dövlətinin himayəsinə girir. 1841-ci ildə Amasiyaya yerləşən İsmayıl Şirvani vəfatına qədər burada fəaliyyət göstərmişdir. İsmayıl Şirvaninin oğlu Şirvanizadə Mehmet Rüşdi Paşa Osmanlı dövlətinin baş naziri, digər oğlu isə Əhməd Hülusi Əfəndi İstanbul qazısı olmuşdur. İsmayıl Şirvani 1848-ci ildə vəba xəstəliyindən vəfat etmiş və Amasiya yaxınlığında Şamlar qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.³⁷ 1869-cu ildə daxili işlər naziri olan Şirvanizadə Mehmet Rüşdi Paşa atasının qəbri üzərində türbə və məscid inşa etdirmişdi. Cənazə və yas mərasimlərinin keçirildiyi günlər və dini bayramlarda məsciddə daha çox sıxlıq olurdu.

“Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi bizi işğal etdi və sair. Yox. Biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik. Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır. Məsələn, indi bunu artıq dünyada da bilməyə başlayırlar və sual olunur, –bu sualı biz qoymuşuq, Azərbaycan nümayəndələri, bu məsələ ilə məşğul olan insanlar qoyublar, – indi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır? Haradadır İrəvanın tarixi mərkəzi? Əgər deyirsiniz ki, guya bu, dünyanın ən qədim şəhəridir. Haradadır bunun tarixi mərkəzi?”

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qəbirüstü abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR									
20	Alapars kəndində qəbirüstü abidə	IV–V yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasına bağlı Axta rayonundakı Alapars (Alparus, Əlkovas, Əlkavus) kəndində	Axta rayonu–30.06.1959-cu ildən Razdan	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Abidə burada qədim dövrdən alban-türk tayfalarının yaşadığını göstərən maddi sübutdur.	Alapars kəndindəki alban xaç abidəsi indiki dövrdə sağlam vəziyyətdədir. Üstünə erməni üsulu xaç elementləri yerləşdirilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Məbədin sol tərəfində divarın dibində ona yapışmış vəziyyətdə qara rəngdə alban qəbirüstü abidəsi mövcuddur. Abidənin sağ tərəf kənarında 5 ədəd 5 sm uzunluğunda 2 mm enində yarıq təsvir olunub. Sağ tərəf kənarına isə burğu formasında naxış təsvir olunub. Abidənin üst hissəsində 3 ədəd kiçik xaç, ortasında isə bir ədəd böyük, 2 ədəd kiçik xaç yer alıb. Aşağı alt tərəfin ortasında biri sağ, digəri sol tərəfdə dörd barmağı bükülü olan əl işarəsi təsvir edilib. Ətrafı isə naxışlarla bəzədilib. ³⁸
21	Allahverdibəyli kənd qəbirüstü kitabələri	V–VI yüzilliklər	Yelenovka rayonunun Abbasgölü kəndi ilə həmsərhəd Allahverdi-bəyli kəndində	Yelenovka rayonu–1935-ci ildən Sevan	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	XVI əsrin ikinci yarısına dair məxəzlərdə isə Allahverdibəyli Səfəvilər dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyinin Kəvər nahiyəsinə daxil olan inzibati vahidlərdən biri kimi səciyyələnir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər kitabələrin qalıqları mövcud idi.	Allahverdibəyli kəndində V–VI əsrlərə aid oğuz kultunun izlərini daşıyan çox sayda abidələr mövcud olub. Qədim qəbiristanlıq ərazisindəki qəbirüstü abidə və onların üzərindəki qəbirüstü kitabələrin qalıqları oğuz türkünün bu yerlərdə məskunlaşmasının azı 1500 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutlardır. Kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. Erməni mənbələrində isə kəndin adına ilk dəfə 1826–1829-cu illərdə baş vermiş Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göyçə mahalında dağıtdıqları 108 azərbaycanlı kəndindən 67-si barədə İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahıda rast

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									gəlinir. Elə həmin tarixçinin tərtib etdiyi başqa bir siyahıda–yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə mahalında o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan məntəqələrin siyahısında və ondan sonrakı dövrlərə dair rəsmi hesabatlarda bu qədim obanın adı yoxdur. Ermənilər dağılan kəndin bərpasına imkan verməmişlər. ³⁹
22	Atdaş qəbirüstü abidələri	IX–X yüzilliklər	Göyçə mahalının Kəvər rayonundakı Akdaş (Alfundaş–Qızıldaş) kəndində	Kəvər rayonu–13.04.1959-cu ildən–Kamo, 04.12.1995–ci ildən Qavar	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində kənd əzəli adı ilə – “Görücüörən (Avdalağalı) kəndi tərəfdəki Qızıldaş kəndi” təsnifatı ilə təqdim olunub.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına qədər kəndin xarabalıqları və qəbirüstü abidələrin bir qisminin qalıqları toxunulmamış qalırdı.	Oğuz türkünün bu kənddə məskunlaşma tarixi barədə səhih məlumatlar olmasa da, o xarabalıqdakı ocaq yerlərinin təxmini sayının 200 həddini keçməsi reallığına və kəndə məxsus məzarlıqdakı qəbirüstü kitabələrin qalıqlarına əsasən, bu obanın təxminən 10–12 əsrlik tarixi barədə mülahizə yürütmək olar. Göyçənin ən qədim və iri yaşayış məskənlərindən biri olan Qızıldaş adlı bir türk obasında XVIII əsrdə hələ məskunlaşma var idi və bu tarixi realıq rəsmi mənbələrdə təsdiqlənib. Atdaş kəndi 1826–1829-cu illərdə baş vermiş Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələrinin Göyçədə viran qoyduğu 67 kənddən biridir. ⁴⁰ Kənd ləğv olunan qədər burada ancaq azərbaycanlılar yaşayıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
23	Canəhməd qəbirüstü kitabələri	V–VI yüzilliklər	Göycə mahalının Basarkeçər rayonundakı Canəhməd (Sultan qışlağı) kəndində	Basarkeçər rayonu 1969-cu ildən Vardenis–Canəhməd kəndi –1780–1785-ci illərə qədər Sultanəli qışlağı (03.07.1969)– Günəşli –19.04.1991-ci ildən Kutakan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü kitabə	Canəhməd kəndi XVI əsrin (1510–1515) əvvəllərində yaranmışdır. Kənddə müxtəlif illərdə yaşayan Qədimalılar (Cənubi Azərbaycanın Sulduz vilayətindən Qazax mahalına, oradan isə Göycə mahalına gəlirlər). Əkbərlilər (Qazax mahalından gəlirlər), Hovalılar (Daşkəsən rayonundan gəlirlər), Kərbəlayı Qulular (Qazax mahalından gəlirlər), Yekə Həsənlilər (Qazax mahalından gəlirlər), Novruzlular (Qazax mahalından gəlirlər), Cabbarlılar (Qazax maha-	1977-ci ildə o zaman Vardenis RPK-nin I katibi olan Nuricanyanın göstərişi və birbaşa rəhbərliyi ilə Vardenis qəsəbəsinə qədər aparılıb ⁴¹ “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Canəhməd kəndinin oğuz türkü tərəfindən binələşdirilməsinin 1000–1500 illik tarixi elə bu kəndin özündəki maddi dəlillərlə təsdiqlənir. Belə ki, Canəhməd kəndinin müasir coğrafi mövqeyindən təxminən 500–600 metr şərqdəki qədim məzarlıqda XX əsrin 70-ci illərinə qədər toxunulmamış qalan, 1977-ci ildə isə o zaman Vardenis RPK-nin I katibi olan Nuricanyanın göstərişi və birbaşa rəhbərliyi ilə Vardenis qəsəbəsinə qədər aparılan qəbirüstü kitabələrin eramızın V–VI əsrlərinə aid olduğu Ermənistan Tarixi Abidələrin Qorunması və Bərpası üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşları tərəfindən rəsmən təsdiq olunmuş faktır. ⁴² Kənddə 1873-cü ildə 245 nəfər, 1886-cı ildə 348 nəfər, 1897-ci ildə 442 nəfər, 1908-ci ildə 422 nəfər, 1914-cü ildə 523 nəfər, 1916-cı ildə 475 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1919-cu ildə azərbaycanlılar təzyiq və qırğınlara məruz qalmış, sağ qalanlar kəndi tərk etmişlər. 1920-ci ildə indiki Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlıların bir hissəsi sakitlikdən istifadə edərək öz kəndlərinə qayıd bilməmişlər. 1922-ci ildə burada 194 nəfər, 1926-cı ildə 335 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1939-cu ildə 339 nəfər, 1959-cu ildə 337 nəfər, 1979-cu ildə 589 nəfər, 1987-ci ildə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							lından gələn- lər), Çəkməli- lər (Sadanaxaç və yaxud Hacı- Qərib kəndin- dən gələnlər), Ağalıqlar (Qa- zax mahalın- dan gələnlər) – türk-oğuz mənşəli tay- falar buranın Azərbaycan yurdu oldu- ğunu göstərir.		1500 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Kənd əhalisi 1988-ci ildə noyabr ayının axırlarında kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1930–1932-ci illərdə kənddə dövlət tərəfindən məktəb açılmışdır. 1930–1932-ci illərdən 1955-ci ilə qədər ibtidai (I–IV), 1955-ci ildən 1970–1971-ci illərə qədər natamam orta (VIII), 1970–1971-ci illərdən 1987-ci ilə qədər orta məktəb (X) mövcud olmuşdur. Məktəbin inzibati binası olmadığı üçün dərslər kəndin müxtəlif yerlərində keçirilirdi. ⁴³
24	Cil kəndində qəbirüstü abidələr	e.ə. IV–VI minilliklər	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Cil kəndində	Çəmbərək rayonu – 1920-ci ildən Krasnoselsk rayonunun Cil kəndi	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Cil toponimi Azərbaycan dilində "torpağın üstünü basan süpürgəvari ot" mənasında işlənən "cil" sözündən yaranıb. Fitotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. ⁴⁴ Kəndin qədim qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr buranın türk-oğuz yurdu olduğunu təsdiqləyir.	1988-ci ilin noyabr–dekabr aylarında Cil kənd sakinləri deportasiya olunub. Ermənilərin kəndə köçürülməsindən sonra qədim qəbirüstü abidələrin əksəriyyəti dağıdılıb, qalanlara isə erməni elementləri əlavə olunub, "erməni abidəsi" kimi təqdim edilir.	Cil kəndi qədim yaşayış məskəni kimi təxminən e.ə. IV–VI minilliyə təsadüf edir. Buna sübut kimi kənddə iki yerdə qədim oğuz türklərinə aid məzarlığı göstərmək olar. Birincisi Tikinüsdü məhəlləsindəki və ən qədimi, ikincisi Təpənin dalındakı məzarlıqdır. Sanduqə, at və qoç formasında daşdan hazırlanan qəbirüstü abidələr üzərində müxtəlif təsvirlər yer alırdı. Adıçəkilən məzar daşlarındakı yazılar Orxon–Yenisey yazılarına daha yaxın hesab olunur. ⁴⁵ Çəmbərək rayonu yaradılana qədər (31.XII.1937) Basarkeçər rayonunun tərkibində olmuşdur. Kənddə 1831-ci ildə 265 nəfər, 1873-cü ildə 287 nəfər, 1886-cı ildə 587 nəfər, 1897-ci ildə 442 nəfər, 1904-cü ildə 975 nəfər, 1914-cü ildə 1035

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									nəfər, 1916-cı ildə 893 nəfər, 1919-cu ildə 888 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. 1919-cu ilin yazında kənd sakinləri ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq qovulmuşlar. İndiki Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinləri doğma yurdlarına qayıd bilməmişlər. 1922-ci ildə burada 697 nəfər, 1926-cı ildə 824 nəfər, 1931-ci ildə 1041 nəfər ⁴⁶ , 1970-ci ildə 1595 nəfər, 1979-cu ildə 1490 nəfər, 1987-ci ildə 1500 nəfər ⁴⁷ azərbaycanlı yaşamışdır.
25	Əfəndi kəndində qəbirüstü abidələr	VI–VII yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Əfəndi (Əfəndikənd) kəndində (İndiki Sevan rayon mərkəzindən 9 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün şimal-şərq sahilində)	Rayonun adı: 1842-ci ildən Yelenovka , 1935-ci ildən Sevan. Əfəndi kəndi, 04.01.1938-ci ildən Noraşen (Yenikənd)	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Kəndin başqa adı erməni mənbələrində. Rəhmankənd, Noraşen kimi də göstərilir. Lakin kəndin qədim və ilkin adı Əfəndikənd olmuşdur. ⁴⁸ Bu kimi faktlar Azərbaycan maddi-mədəni irsinin zəngin olduğu əraziləri məhv etmək məqsədi daşıyır.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən ərazidən kütləvi deportasiyasına qədər qəbirüstü abidələr köhnə qəbiristanlıq ərazisində to xunulmamış qalırdı. Daha sonra ermənilər tərəfindən bir qismi mənim-sənilib, qalanları isə məhv edilib.	Əfəndi kəndinin indiki coğrafi mövqeyindən 300–400 metr cənub-qərbdəki, VI–VII əsrlərə aidliyi şübhə doğurmayan məzarlıq mövcud idi. Qədim məzarlıqda Azərbaycan xalqının soykündən olan müxtəlif türkmənşəli tayfalarə mənsub qəbirlər və qəbirüstü abidələr çoxluq təşkil edib. Üzərində kitəbələr olan 2–3 metr hündürlüyündə oğuz qəbirləri, müxtəlif alban-türk tayfalarına məxsus qəbirüstü xaç daşları və sanduqələr qədim tarixi keçmişi özündə əks etirən tarixi mənbə təşkil edir. Kənddə XII əsrə aid azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr var. ⁴⁹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
26	Qaraiman qəbirüstü abidələri	III–V yüzilliklər	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonu-na aid Qaraiman kəndində	Basarkeçər rayonu–Vardenis, Qaraiman kəndi, 25.01.1975-ci ildən Sovetkənd , 09.04.1991-ci ildən Kaxakn .	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Kəndin ərazisindəki qədim yurd yerləri və toponimlər ancaq azərbaycanlıların yaşadığını göstərir.	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyadan sonra Qaraiman qəbiristanlığında azərbaycanlılara aid qəbirlər və qəbirüstü abidələr dağıdılıb. Yarıdağınıq vəziyyətdə olan bir neçə alban abidəsinin üzərinə ermənicə yazılar və elementlər əlavə edilərək mənimlənilib.	Kənd ərazisində çox sayda görməli və gəzməli yerlər var. Onlardan kəndin “Kilsəlidərə” deyilən alban kilsəsini və III–V əsrlərə təsadüf edən, üzərində qrabar əlifbası ilə yazı olan xaç daşları kimi tarixi abidələri göstərmək olar. Kəndin eni 3 km, uzunluğu isə 2,5 km-dir. Kənd Basarkeçər şəhərindən 14 km şimal tərəfdə yerləşmişdir. Kənd qərb tərəfdən 3 km Kəsəmən kəndi ilə, cənub-qərb tərəfdən 6 km Bala Məzrə (Kiçik Məzrə) kəndi ilə, cənub tərəfdən 6 km Böyük Məzrə kəndi ilə, şərq tərəfdən isə 4 km Canəhməd kəndi ilə həmsərhəddir. 1905–1907-ci illərdəki toqquşmalardan sonra 1-ci deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından didərgin düşmüş, Kəlbəcər, Daşkəsən, Gədəbəy və başqa yerlərdə məskunlaşmışdır. Kənd əhalisinin çox hissəsi 1907-ci ilin yazında kəndə qayıtmış, az bir hissəsi isə məskunlaşdıqları ərazilərdə qalmışdır. 1-ci deportasiya zamanı kəndin təxminən 100–120 evi, 500–550 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1918–1920-ci illərdəki 2-ci deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından qaçqın düşmüş, Kəlbəcər, Daşkəsən, Gədəbəy, Samux, Şəmkir və başqa yerlərdə məskunlaşmışdır. Kənd əhalisi 1921-ci ilin yazında yəni-dən doğma kəndə qayıtmış, az bir hissəsi isə məskunlaşdıqları ərazilərdə qalmış-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dır. Qaçqınlıq zamanı kəndin təxminən 150–170 evi, 600–650 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki 3-cü deportasiya zamanı kənd əhalisi tamamilə doğma yurdlarından çıxarılıb. Kəndin 170 evi, 580 nəfərə yaxın əhalisi sonradan doğma kəndinə qayıtmışdır. Qaçqınlıq zamanı kəndin 230 evi, 820 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1987–1991-ci illərdəki 4-cü deportasiya zamanı kənd əhalisi doğma yurdlarından qaçqın düşmüşdür. Kənd əhalisi Bakı, Gəncə, Tərtər, Goranboy, Göygöl (keçmiş Xanlar), Tovuz və başqa yerlərdə məskunlaşmışdır. ⁵⁰
27	Qoturbulaq qəbirüstü abidələri	V–VII yüzilliklər	Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, indiki Çəmbərək rayonundakı Qoturbulaq kəndində	Gəncə quberniyası– Yelizavetpol , Çəmbərək rayonu– Krasnoselsk , Qoturbulaq kəndi– Ttujur	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qoturbulaq kəndində mövcud olan alban qəbirüstü abidələri kənddə azərbaycanlıların qədim tarixi keçmişi olduğuna işarə edir.	1988–1989-cu illərdə Qoturbulaq kəndinin sakinləri Ermənistandan deportasiya edildikdən sonra kənddəki qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü abidələrin bir qismi ermənilər tərəfindən dağıdılıb. ⁵¹ Qalan bir neçə qəbirüstü abidənin üstünə isə erməni elementləri əlavə	Kəndin təpəlik ərazisində ağacların əhatəsində yerləşən qədim qəbiristanlıqda qalan üç abidədən biri olan hamar qəbirüstü daşın üstünə dəlici və kəsici alətlərdən istifadə edilərək üç ədəd xaç işarəsinin yaxın zamanda əlavə olunduğu və abidənin aşağı hissəsinin üzərində həkk olunmuş orijinal elementləri örtbasdır etmək üçün qara rəngli boya ilə rəngləndiyi, digərində iki ədəd xaç işarəsi, üçüncüyə isə bir ədəd böyük qəbir-daşı boyunca xaç daşı elementinin əlavə edildiyi görünür. ⁵² Kənd 1918–1919-cu illərdə ermənilərin hücumlarına məruz qalıb. 1920-ci ilin sonuna kimi Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Çəmbərək nahiyyəsi kimi Azərbaycanın tərkibində olub. Kəndə ermənilər də İrəvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal edil-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								edilərək, mə-nimsənilib. Abidəyə baxar-kən onların üstünə ermənilər tərəfindən əlavə olunan elementlərin dəlici və kəsici alətlər istifadə olunaraq qoyulduğu bariz şəkildə görünür.	dikdən sonra Anadoludan köçürülüb. SSRİ dövründə isə erməniləri bu yerlərə köçürməklə daha üç erməni kəndi yaradıldı: Yeni Başkənd, Martuni və Orconokidze. ⁵³ Kənd müalicəvi əhəmiyyətli Turşsu bulağının yaxınlığında salındığı və xəstə olan, qotura tutulan həmin sudan istifadə etdiyi üçün Qoturbulaq adlandırılıb. Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Sonradan kəndin adı dəyişdirilərək Ttucur (Turşsu) qoyulmuşdur.
28	Masdərə kəndində qəbirüstü abidələr	V–VII yüzilliklər	Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Masdərə ⁵⁴ kəndində	Talın rayonu, Masdərə kəndi–21.01.1965-ci ildən– Dalarik	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	“Masdərə” toponimi isə “Masların dərəsi”, “Mas dərəsi” anlamında “mas” və “dərə” sözlərindən yaranmışdır. Maslar qədim dövrlərdən (təxminən e.ə. VIII əsrdən) Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmış Sak tayfalarının bir qoludur. Masların adı müasir	Ermənilər tərəfindən qədim qəbirüstü abidələrin bir qismi dağıdılıb. Qalanları isə indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Böyük bir ərazini əhatə edən kənd qəbiristanlığında V–VII yüzilliyə aid azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr var. Qəbiristanlıqda çox sayda (100-dən çox) sanduqə formalı qəbirüstü abidələr qısa ara məsafəsi ilə sıralanıb. Türk-oğuz, alban qəbirləri, sanduqələr, qoç heykəlləri və 2–3 metr hündürlüyündəki bir çox qəbir daşları üzərində olan yazı və təsvirlər ərazidə azərbaycanlıların qədim dövrlərdən yaşadığını sübut edir. Ermənilər tərəfindən abidə bir çoxunun üzərinə erməni elementləri və erməni xaçı əlavə edilərək abidənin mənşəyi dəyişdirilmək istənilib. (Mənbə: 13.07.2011-ci il tarixli fotosəkilə istinadən). ⁵⁶

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Azərbaycan Respublikası və Qərbi Azərbaycan ərazisində Masallı, Masazır, Maştağa, Masis, Mesxet, Xaçmaz (Xaçmaz) toponimlərində də qalmışdır. ⁵⁵		
29	Mədinə kəndində qəbirüstü abidələr	VII yüzillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, indiki Qaranlıq rayonundakı Mədinə kəndində	Qaranlıq rayonu – Martuni , Mədinə kəndi hazırkı dövrdə mövcuddur. Ermənilər tərəfindən sənədlərdə Madina olaraq yazılır.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim ərəb dilində “şəhər” mənasında işlənən “mədinə” sözündən ^{57, 58} yaranıb. Quruşca sadə toponimdir.	Mədinə kəndindəki qəbirüstü abidələrin bir çoxu dağıdılıb, yerdə qalanlar erməni xacı və ermənicə yazılar yazılaraq, ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Mədinə kəndi Göyçənin ən iri və ən qədim yaşayış məskənidir. Kənddə VII əsrə aid oğuz mədəniyyəti nümunələri olan qəbirüstü kitabə və abidələr mövcuddur. Qədim qəbiristanlıq ərazisində olan 2–3 metr boylarında oğuz qəbirləri, sanduqə və qəbirüstü qoç heykəlləri burada türk tayfalarının məskunlaşma tarixinin uzun dövrləri əhatə etdiyini göstərir. Kənddəki qədim ocaq yerlərinin xarabalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər qalırdı. Kənddə 1873-cü ildə 208 nəfər, 1886-cı ildə 296 nəfər, 1897-ci ildə 346 nəfər, 1908-ci ildə 429 nəfər, 1914-cü ildə 752 nəfər, 1916-cı ildə 736 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. ⁵⁹ 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qoyularaq, kənddən qovulub. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan kənd sakinlərindən az sayda əhali geri dönüb. 1922-ci ildə 85 nəfər ⁶⁰ azərbaycanlı yaşayıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1923–1924-cü illərdə kəndə ermənilər köçürülmüşdür. 1926-cı ildə ermənilərdən başqa, 61 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ⁶¹ Kəndin yerli sakinləri olan azərbaycanlılar 1930-cu illərdə sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş və kəndə Türkiyə və İrandan gələn ermənilər yerləşdirilmişdir.
30	Subatan kəndində qəbirüstü abidələr	III–V yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Subatan kəndində	Basarkeçər rayonu, 11.06.1969-cu ildən Vardenis, Subatan kəndi 09.04.1991-ci ildən Qexakar	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	XIX əsrin ortalarında (1850–1860) Mayıllılar tayfasının başçısı Kərbəlayı Şıxəli kişi Çaxırlı kəndindən 8 ailə ilə birlikdə indiki Subatan kəndini özləri üçün yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin adı 1988-ci ilin dekabrına kimi iki dəfə dəyişdirilmişdir. ⁶² Abidələr və tarixi faktlar kəndin azərbaycanlılara aid olduğunu təsdiq edir.	Qəbirüstü abidələrin bir neçəsi indiki daş mədəninin ətrafında 1992-ci ilə qədər qalırdı.	Subatan kəndində b.e.ə IV yüzilliyə aid Xudat bulağının ətrafında, qədim alban qəbir daşları və müxtəlifölçülü at, qoç heykəlləri, üstündə təsvirlər olan qəbir daşları mövcud idi. Bu daşların hündürlüyü 3–5 m arasında idi. İndi ermənilər həmin daşları qonşu Qızılvang, Gödəkbulaq və Yarpızlı kəndlərinə aparıblar. Qədim alban tarixinin izləri bu ərazidə bir çox yerlərdə var. ⁶³

“Erməni xalqı nə vaxt bizim torpaqlarımıza köçürülüb? Hamımız yaxşı bilirik. Qarabağa nə vaxt köçürülüb? Zəngəzura nə vaxt köçürülüb? Kim tərəfindən köçürülüb? Necə köçürülüb və hansı məqsədlə köçürülüb? Hamısını yaxşı bilirik. Onların bizim ərazimizdə, Cənubi Qafqazda heç vaxt dövləti olmayıb. Əgər nə vaxtsa olubsa, – hələ bəlli deyil kimin dövlətini onlar öz adlarına çıxmaq istəyirlər, – bu, başqa yerdə olub. Ona görə, biz bunları mütləq məqsədyönlü şəkildə, təşkilatlanmış qaydada, düzgün formada təqdim etməliyik. Əminəm ki, buna nail olacağıq.

Mən bununla paralel olaraq hesab edirəm ki, biz birgə səylərlə Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasını da işləməliyik. Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi bizim gündəliyimizdə duran məsələ budur. Əlbəttə ki, Qarabağ münaqişəsi həll olunmayana qədər bu haqda danışmaq bəlkə də tez idi. Ancaq, məncə bu gün biz vaxt itirməməliyik. Qayıdış Konsepsiyası hazırlanmalıdır. Yəni də bu, necə deyərlər, sülhsevər konsepsiya olmalıdır. Biz bütün beynəlxalq konvensiyalarda bizə məqbul olan müddəaları götürüb bunun əsasında öz hüququmuzu tələb etməliyik. Qayıdış Konsepsiyası olmalıdır. Bizim tarixi yaşayış yerlərinin bir çoxu, mütləq əksəriyyəti indi bomboşdur. Biz bunu bilirik. Biz öz keçmişimizi yaxşı bilirik. Qərbi Azərbaycandan olan hər bir insan öz ulu babalarının yaşadıkları yerləri yaxşı bilir. İndi müxtəlif yollarla bu informasiyanı əldə etmək olar. Azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərin əksəriyyətində heç kim yaşamır. Ermənistanda bütövlükdə indi depopulyasiya dövrü hökm sürür. İnsanlar oradan gedir. Həm təbii artım yoxdur, eyni zamanda, dözülməz siyasi vəziyyət, repressiyalar, faktiki olaraq diktatura və iqtisadi çətinliklər onları buna vadar edir. Bizim kəndlərimiz dağıdılır. Biz buna dözə bilmərik. Ona görə biz Qayıdış Konsepsiyası üzərində işləməliyik. Bu, çox sanballı sənəd olmalıdır. Əlbəttə ki, mütləq digər təkliflər də olacaq. Mən, sadəcə olaraq, bu gün bu görüş əsnasında gələcək fəaliyyətinizlə bağlı öz fikirlərimi bölüşmək istədim”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Məbədlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏBƏDLƏR									
31	Adaqala kəndində alban məbədi	E.ə. XVII–XVI yüzilliklər	Göyçə mahalının indiki Sevan şəhərindən təxminən 7–8 kilometr şimal-şərqdəki Adaqala kəndində	1842-ci ildə Yelenovka –1935-ci ildən Sevan	Memarlıq	Məbəd	Göyçə kəndlərinin siyahısından çıxarılmış, qədim türk obalarından biri də Adaqaladır.	Kənddən azərbaycanlı izlərini silmək üçün kənd ləğv olunub. Məbədin xarabalığı 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər qalırdı.	1723-cü ildə Səfəvilərlə döyüşlərdə qalib gələrək Göyçə hövzəsinə tam nəzarət imkanı qazanmış Osmanlıların tətbiq etdiyi inzibati bölgüyə əsasən Adaqala (Adahünər–Adahülək–Alağək) İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyyəsinin inzibati idarəçiliyində olmuşdur. 1728-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftərinin 11-ci səhifəsində kəndin adı “Adağələk” şəklində qeyd olunub. 1930-cu ilin sentyabr ayında sovet hakimiyyətinin apardığı rayonlaşdırma bölgüsü zamanı Adaqalanın coğrafi mövqeyi Sevan rayonunun ərazisi kimi təsbitlənib. ⁶⁴ Qriqorian kilsəsi kimi restavrasiya edilsə də, erməni tarixçilərinin özlərinin eramızdan əvvəlki XVII–XVI əsrlərə aid etdiyi məbəddir. Bu maddi sübutlar həmin ərazidəki kəndin azı 4000 illik tarixi olduğunu göstərir. ⁶⁵

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
32	Adatəpə kəndində alban məbədi	V–VI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, sonradan Çəmbərək rayonundakı Adatəpə kəndində	Çəmbərək rayonu 31.12.1937-ci ildən– Krasnoselsk , Adatəpə kəndi isə erməni mənbələrində– Adavəngin	Memarlıq	Məbəd	Toponim Azərbaycan dilində “hər tərəfi su ilə əhatə olunmuş quru sahə” mənasında işlənən ada sözü ilə “alçaq dağ” mənasında işlənən təpə sözünün ⁶⁶ birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan kütləvi deportasiyasına qədər məbədin qalıqları Adatəpə kəndində mövcud idi.	Göyçə mahalının Çəmbərək nahiyyəsindəki Şorca və Ardaniş kəndləri arasında, gölə yarımada şəklində daxil olmuş təpəlikdə yerləşmiş Adatəpə kəndinin xarabalıqlarında 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər toxunulmamış qalan V–VI əsrə aid məbədin qalıqlarına istinadən onun azı 1800 illik tarixindən söhbət açmaq mümkündür. ⁶⁷ Bura rayondakı Ardaniş kəndinin yaxınlığında, Ardaniş və Şorca kəndləri arasında, Şorca kəndindən 3–4 km şimal-şərqdə yerləşirdi. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ⁶⁸ qeyd edilmişdir. XIX yüzilin əvvəllərində ləğv edilmişdir. Səhv olaraq Ardaniş kəndi ilə eyniləşdirilir. ⁶⁹ Erməni mənbələrində Adatəpənin Adavəngin adı əsasında yarandığı göstərilir.
33	Ağavnavəng alban məbədi	XII–XIII yüzilliklər	Karvansara rayonu, Tərsəçay sahilindəki Salah kəndində	Karvansara rayonu 09.09.1930-cu ildən–İcevan, Salah kəndi 03.04.1991-ci ildən– Ağavnavank	Memarlıq	Məbəd	Toponim qazax türk tayfasına mənsub olan “salahlı” etnonimi əsasında formalaşmış. ⁷⁰ Kənddə 1897-ci ildə 184, 1904-cü ildə 56, 1914-cü ildə 64, 1916-cı ildə 72 nəfər ancaq azərbaycanlı yaşayıb. ⁷¹ 1918–1919-cu	Alban məbədi qismən yararlı yarıuçuq vəziyyətdədir. Ermənilər tərəfindən təmir və restavrasiya edilməyib, fəqət mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Kənd ərazisində XI–XII yüzilliklərə aid azərbaycanlıların soykökündən olan türk-alban mənşəli müxtəlif qədim tarixi abidələr mövcuddur. Ağavnavəng alban-türk məbədi XII–XIII yüzilliklərdə inşa edilib. Dilican milli parkının kənarındakı hündür meşəlik ərazidə yerləşir ⁷³ və dördkünc günbəzli formada inşa edilib. Məbədin divarları enli olduğu və tikintisində böyük qaya və çay daşlarından istifadə edildiyi üçün indiki dövrə qədər qala bilib. Məbədin dam və günbəz hissəsinin üstünü ot və kol-kos basıb. Salah kəndi Qafqaz və Zaqafqaziya diyarı idarəsinin dəyiş-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalıb və bir hissəsi deportasiya edilib. İndiki Ermənistan ərazisində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların sağ qalan hissəsi təkrar kəndə qayıdıb. Kənddə 1922-ci ildə 80, 1926-cı ildə 90, 1931-ci ildə 112 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. ⁷²		dirilməsi haqqında 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı əsasında yaradılmış Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Qazax qəzasına aid olmuşdur. 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər AXC ərazisi daxilində mövcud olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qazax qəzasında hərbi inqilab komitəsi yaradıldı. 29.11.1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qazax qəzası ərazisinin 44,5%-i, o cümlədən, 1874-cü il inzibati bölgüsünə görə Azasu, Qaradaş, Qılınckənd, Uzuntala, Baranin, Qalaçı, Kötikənd, Qoşqotan Külpi, Yeni Dilican, Köhnə Dilican, Karvansara, Qaraqoyunlu, Polad-Ayrım, Xaştar, Başkənd, Küləli, Mixaylovsk, Tatlıkənd, Tovuzqala kəndləri Ermənistanın tərkibində qaldı. Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir rayonlarının Ermənistana verilmiş torpaqlarında isə Karvansara (İcevan), Çəmbərək (Krasnoselsk), Şəməddil, Dilican rayonları yaradıldı. 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
34	Ağbala-Xaç alban məbədi	V–VI yüzilliklər	Karvansara rayonundakı Uzuntaladan qərbə doğru, Lələkəndlə Uzuntala arasında qədim kənd yerində	Karvansara rayonu–09.09.1930-cu ildən–İcevan, Lələkənd kəndi – 25.01.1978-ci ildən– Vazaşen , Uzuntala kəndi–25.V.1967-cı ildə– Onut , 12.02.1969-cu ildən isə– Aygehovit	Memarlıq	Alban məbədi	Alban kilsəsinin olduğu ərazi 1828–1830-cu illərdə baş verən müharibələr nəticəsində dağıdılan kəndlərdən olub. Azərbaycan maddi-mədəni irsinin daşıyıcıları olan abidələrlə zəngin olduğuna görə kənd bərpa edilməyib və İ.Şopenin siyahısına alınmayıb.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra Ağbala-Xaç kilsəsi Ermənistan dövləti tərəfindən təmir və restavrsiya edilmədiyi üçün uçub dağılıb. İndiki dövrdə Ağbala-Xaç kilsəsinin divarları qalıb. ⁷⁴	Uzuntaladan qərbə doğru, Lələ kəndi ilə Uzuntala arasında qədim kənd yeri var. Orada ermənilər tərəfindən Ağbala-Xaç adlandırılan kiçik alban kilsəsinin divarları qalmışdır. Yanında sinə daşları təbii sal daşlarından hazırlanmış qəbiristanlıq var ⁷⁵ . Alban və oğuzlara aid qəbiristanlıqda oğuz türklərinə məxsus 2–3 metr hündürlüyündə sal daşlarından hazırlanmış sinə daşları ilə yanaşı, digər türk mənşəli tayfalara məxsus qəbirüstü at, qoç heykəlləri və sanduqələr mövcuddur.
35	Ağkənd kəndində alban məbədi	VI–VII yüzilliklər	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonundakı Ağkənd kəndində	Qarakilsə rayonu– Sisian , Ağkənd kəndi–17.04.1948-ci ildən– Aşotavan	Memarlıq	Məbəd	Toponim “kiçik” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə ⁷⁶ kənd coğrafi nomeninin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyeflə bağlı yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Ərazidə alban-türk tayfaları yaşayıb. Ermənilər əraziyə	Ağkənd kəndindəki alban məbədi indiki dövrdə yarıdağılıq və xaraba vəziyyətdədir. Ermənilər tərəfindən məbədin damına xaç elementi əlavə edilib “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Ağkənd kəndindəki alban məbədi VI–VII yüzilliklərdə Taxtakörpü çayının kənarındakı yarımadada inşa edilib ⁷⁷ . Məbədin tikintisində daha çox ağ daşlardan istifadə olunub və üstünə dördkünc formada ağ marmərdən kəsilmiş daşlar fəsad kimi yerləşdirilib. Dam hissəsi ağ daşlarla hörülüb. Məbədin uzunluğu 10 metr, eni 4,5 metr, hündürlüyü isə 5–6 metr civarındadır. Qabaq hissədə 3 pəncərəsi, sağ, sol və arxa hissədə 1 ədəd üst tərəfi oval pəncərəsi var. Məbəd azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən təmir edilməyib. Məbədin damından və divarından qopan daşlar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							XIX yüzillikdə köçürülüb.		dörd tərəfindəki divarların dibində kiçik təpəcik əmələ gətirib və məbədin divarlarını tam uçmaqdan qoruyur. Rayon mərkəzindən 5–6 km cənubda, Bazarçayın sağ qolu, Qarakilsə (Sisian) çayının sol qolu olan Taxtakörpü çayının aşağı axarında yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ⁷⁸ qeyd edilmişdir. Kənddə 1828-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828–1829-cu illərdə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürülən ermənilər bu kənddə yerləşdirilmiş ⁷⁹ və azərbaycanlılar ermənilərin təzyiq və hücumlarına məruz qalaraq tarixi-etnik torpaqlarından zorla çıxarılmışdır.
36	Alapars kəndində alban məbədi	901-ci il	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasına bağlı Axta rayonundakı Alapars (Alparus, Əlkovas, Əlkavus) kəndində	Axta rayonu–30.06.1959-cu ildən Razdan	Memarlıq	Məbəd	Toponim rəng bildirən “ala” sözü ilə bars türk etnonimi ⁸⁰ əsasında formalaşmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	İndiki dövrdə istifadəyə yararlı vəziyyətdə olub, erməni kilsəsi kimi fəaliyyət göstərir.	Alapars kəndindəki alban məbədi bölgədəki böyük məbədlərdəndir. Məbədin uzunluğu 10–12 metr, eni 5–6 metr, hündürlüyü isə 3–3,5 metr civarındadır. Məbəd müxtəlif növ hörgü daşları ilə tikilmiş, hörgüdə ağ əhəngdən istifadə edilmişdir. Qabaq sol tərəfdə dəmir barmaqlıqlı bir pəncərə və sağ yan tərəfdə bir pəncərə ilə qapı olub. Məbəd ermənilər tərəfindən XIX yüzillikdə təmir edilərkən kirəmit daş örtüyü alüminium materialdan düzəldilmiş dam örtüyü ilə əvəz olunub. Ön tərəf qapıya məbədi erməniləşdirmək məqsədi ilə qırmızı mərmər istifadə etməklə ikimərtəbəli dördkünc qüllə inşa olunub. İkinci mərtəbədəki qüllənin üstünə 1 metr hündürlüyündə pira-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									mida formasında seramik tavan inşa olunub və başına xaç yerləşdirilib. ⁸¹ Kəndin köklü sakinləri azərbaycanlılar olub. Ermənilər bura 1829–1930-cu illərdə İranın Xoy, Maku, Salmas, Türkiyənin Van, Ələşkirt vilayətlərindən köçürülmüşdür. ⁸² 1829-cu ildə kəndə İrandan 83 erməni köçürülmüşdür. ⁸³ 1831-ci ildə kənddə 182 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1840–50-ci illərdə azərbaycanlılar sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından çıxarılmış və kənd tam ermənilərin yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir.
37	Aşağı Zağalı kəndində alban məbədi	VI–VII yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Basarkeçər rayonundakı Aşağı Zağalı (Ərgüş, – Ərgünkənd) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən–Varde-nis, Aşağı Zağalı kəndi 12.08.1946-cı ildən– Tsovak (Göllü)	Memarlıq	Məbəd	Toponim Azərbaycan dilində “mağara”, “kaha” mənasında işlənən zağa sözünə “lı” şəkilçisinin artırılması əsasında yaranmışdır. Kənd dağlıq ərazidə, zağa olan yerdə salındığı üçün “Zağalı” adlandırılmışdır. Relyef əsasında yaranan toponimdir. Aşağı fərqləndirici	Aşağı Zağalı kəndindəki alban məbədinin qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi deportasiyasına qədər yerləşdiyi ərazidə mövcud idi.	Aşağı Zağalı kəndindəki alban məbədi kəndin kənarındakı təpəlik ərazidə yerləşirdi. Alban memarlığına aid element və nümunələri özündə əks etdirən kiçik məbəddə çox sayda mixi yazılı lövhələr mövcud olmuşdur. “Türkmənçay” müqaviləsindən sonra 1828–29-cu illərdə Türkiyə və İrandan köçürülən ermənilərin bir hissəsi də Basarkeçər rayonu ərazisində yerləşdirilmişdir. Zağalı kəndinə isə ermənilər 1830-cu illərdən sonra köçürülmüşdür. Bura köçürülən ermənilər Zağalı kəndinin yaxınlığında ayrıca kənd salmış və Zağalı kəndindən fərqləndirmək üçün kəndi Aşağı Zağalı adlandırmışlar. Burada ermənilərlə yanaşı, azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828–1832-ci illərdə İrandan və Türkiyədən gələn ermənilər də məskunlaşmış və azərbaycanlılarla qa-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							əlamət bildirən sözdür. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.		rısqı yaşamışlar. XX əsrin əvvəllərində onlar çıxarılmışdır. ⁸⁴
38	Arpa kəndində alban məbədi	1321-ci il	İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, sonradan Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonundakı Arpa kəndində yerləşir.	Arpa kəndinin adı 10.9.1946-cı il fərmanı ilə dəyişdirilib, Areni qoyulmuşdur.	Memarlıq	Alban məbədi	Toponim Arpa türk şəxs adı ⁸⁵ əsasında formalaşmışdır. Görünür, sonralar tayfa adı kimi sabitləşmişdir. H.Mirzəyev toponimin türk tayfa adından əmələ gəldiyini göstərir. ⁸⁶ Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə bağlı abidələr önəm kəsb edir. Bu abidələr bölgə və sakinləri haqqında tarixi mənbə rolunu oynayır.	Qədim dövrə aid alban abidəsinin-məbədinin qalıqları indi də durur. Ermənilər alban türklərinə aid kilsəni mənimləyib, “erməni abidəsi” kimi təqdim edir.	Rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, Arpa çayının yanında yerləşir. Burada 1321-ci ildə tikilmiş qədim alban abidəsinin-məbədinin qalıqları indi də durur. ⁸⁷ Mənbələrdə Arpanyal, Arbanyal kimi də xatırlanır. ⁸⁸ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. ⁸⁹ Kənddə ermənilərlə yanaşı, 1897-ci ildə 34 nəfər, 1926-cı ildə isə 15 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ⁹⁰ 30-cu illərdə azərbaycanlılar qovulmuşdur. İndi ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
39	Çıkıvəng məbədi	V–VI yüzilliklər	Şərur-Dərə-ləyəz qəzasının Qarqar kəndində, sonralar Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda, indiki vaxtda isə Vayots Dzor vilayətindəki Qarqar kəndində	Şərur-Dərələyəz mahalı– Vayots Dzor vilayəti Qarqar kəndi	Memarlıq	Məbəd	Tarixi mənbələrdə Qarqar tayfasının adı Strabonun yazılarında qeyd olunur. Qədim yunan coğrafiyaşünası qarqarlar və amazonlar haqqında ətraflı yazmışdır. Qarqarlar Qafqaz Albaniyasının tayfaları arasında ən çoxsaylı tayfa idi. Musa Kalankatlinin fikrincə, alban (“qarqari”) dili Albaniyanın yeganə məlum dilidir. Lakin qarqarlara aid arxeoloji abidələr zəif öyrənilmişdir. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, bu tayfa əvvəlcə dağlarda məskunlaşmış, sonra dü-	Çıkıvəng məbədi “erməni abidəsi” olmadığı üçün təmir edilməyib. Hazırda yerləşdiyi ərazidə yarıuçuq vəziyyətdədir və “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Bir çox tarixi yaşayış məntəqələrində olduğu kimi, Qarqar kəndində və onun kənarında da tarixi abidələr, qədim məzarlıqlar mövcuddur. Qarqar kəndinə gedən yoldan bir qədər aralıda, dağın zirvəsində Çıkıvəng (ermənilər Çikivank adlandırır) adlı kiçik bir məbəd var. Ermənilər Çikivank adının yaranmasını ibadətətinin ətrafındakı torpağın dəri xəstəliklərini sağaltmaq qabiliyyətinə malik olması ilə əlaqələndirirlər. Ekzemanı guya yerli əhali “çiki” adlandırır. Deməli, müalicə resepti belədir: ibadətətdən toplanan torpaq kənddən məbədə gedən yolda, qəbiristanlığın yaxınlığında yerləşən bulaqdan gələn su ilə qarışdırılır və sonra bu qarışıqdan dərman məqsədləri üçün istifadə olunur. Bu sözün Azərbaycan dilindəki etimologiyasını nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, Əy-rivəng monastırında olduğu kimi ⁹¹ Çıkıvəng məbədinin də adı tikilinin konstruksiyasına tamamilə uyğundur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan türkcəsinin bəzi dialektlərində cıqı, cıqı, cıqqılı, cıkkana, cıqqalanca və s. kimi cismə və ya kütlənin çox kiçik həmini göstərən təyinedici terminlər mövcuddur. Sözügedən abidə ilə bağlı turistlərin təsvirinə görə və fotosəkillərdən də göründüyü kimi, kilsə o qədər kiçikdir ki, fiziki məsafəyə riayət edilmədən içəriyə 5, maksimum 6 nəfər sığa bilər. Beləliklə, Çıkıvəng bu tikilinin quruluşuna tam uyğun gələn

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							zənliklərə gələrək oturaq əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışdı. Qarqarlar Qafqaz Albaniyasının xristianlığı qəbul edən ilk tayfalarından idi. Beləliklə, Qarqar etnotoponiminin erməni “alimləri”nin irəli sürdüyü “kar-kar (daş-daş)” versiyası ilə heç bir əlaqəsi olmadığını başa düşmək üçün yəqin ki, bu məlumat kifayətdir. Kökü qədimə gedən qarqarların adı çay adlarında və türklərin yaşadığı ərazilərdə olduğu kimi Dərələyəz mahalının Qarqar kəndinin adında da		“kiçik kilsə” deməkdir. Bundan əlavə, Çıxıvəng məbədinin divarlarındakı yazılarda həkk olunan və indiki erməni milləti ilə heç bir əlaqəsi olmayan Bəhram, Gönçə, Okan, Amat, Asan və s. kimi məbədin tikilməsinin səbəbkarları olan zadəganların və onların ailə üzvlərinin adlarını xüsusi qeyd etmək olar⁹². Qarqar – tarixi Azərbaycanın Şərur-Dərələyəz mahalında (indiki Ermənistanın Vayots Dzor vilayətində) kənddir. Kənd marzın şərq hissəsində, Qarqar çayının sağ sahilində, vilayətin inzibati mərkəzi Yeghegnadzor (Keşişkənd) şəhərindən 32 kilometr şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 1680 metr yüksəklikdə yerləşir. 1831-ci ildə burada yalnız Azərbaycan türkləri olmaqla 213 nəfər yaşayırdı. 1850–70-ci illərdə kəndə İranın Salmas vilayətindən ermənilər yerləşdirildi. O andan etibarən azərbaycanlılar ermənilərlə birgə yaşamağa başlayıblar. Kəndin əhalisi 1873-cü ildə 647, 1886-cı ildə 656, 1897-ci ildə 1047, 1914-cü ildə 1220 nəfər olmuşdur. 1918-ci ildə kənd ermənilər tərəfindən tutulur, avtoxton Azərbaycan türkləri ermənilər tərəfindən deportasiya edilir. Müasir Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sağ qalan Azərbaycan türkləri öz tarixi və etnik torpaqlarına qayıdırlar. 1922-ci ildə burada 156, 1926-cı ildə 220, 1931-ci ildə 278 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yaşayaraq, bizə miras kimi gəlib çatıb.		Amma bir müddət sonra SSRİ hökumətinin xüsusi qərarı ilə 1948–1953-cü illərdə kənd yerlərində yaşayan azərbaycanlılar zorla Azərbaycana köçürüldülər. İndi kənddə yalnız ermənilər yaşayırlar.
40	Əfəndi kəndində alban məbədi	VI–VII yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Əfəndi (Əfəndikənd) kəndində (İndiki Sevan rayon mərkəzindən 9 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün şimal-şərq sahilində	Rayon 1842-ci ildə– Yelenovka , 1935-ci ildən Sevan . Əfəndi kəndi, 4.1.1938-ci ildən– Noraşen (Yenikənd)	Memarlıq	Məbəd	Toponim Əfəndi şəxs adından yaranıb. Antroponimdir. Quruluşca sadədir.	Əfəndi kəndindəki qədim alban-türk məbədinin qalıqları erməni memarlığına uyğun rekonstruksiya edilərək, mənimənilib, indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Əfəndi kəndindəki alban məbədi VI–VII yüzilliklərdə inşa olunub. Məbədin girişində və daxilində mixi yazılı kitabələrlə yanaşı, alban mədəni irs nümunəsi olan müxtəlif əşyalar mövcud olub. Kəndə ermənilər Türkiyə və İrandan köçürülüb. Ərazidə aparılan müharibələr nəticəsində dağılan məbədin qalıqları üzərində ermənilər erməni memarlığına uyğun bərpa işləri aparıb, məbədi “erməni tarixinin qədimliyini sübut edən maddi dəyər”ə çevirməyə çalışıblar. Rekonstruksiya və bərpa zamanı türk memarlığına məxsus rəmzlər yox edilməyə çalışılıb. Məbəd qübbəsinin qüllə ilə əvəzlənməsi tikilinin mənsəyinin və tarixinin məhv edilməsi xarakteri daşıyıb. Kənddə 1831-ci ildə 28 nəfər, 1873-cü ildə 224 nəfər, 1886-cı ildə 314 nəfər, 1897-ci ildə 422 nəfər, 1904-cü ildə 479 nəfər, 1914-cü ildə 654 nəfər, 1916-cı ildə 650 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. ⁹³ Əfəndi kəndinin 1918-ci ildə 654 nəfər azərbaycanlı əhalisi olub. Ermənilər buraya 1918–

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1920-ci illərdə Türkiyədən köçürülüb və 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və terror törədib, ərazidən didərgin salıblar. ⁹⁴ İndiki Ermənistan-da sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz kəndlərinə qayıdıblar, ermənilərlə bir yerdə yaşamağa məcbur olublar. Burada 1922-ci ildə ermənilərlə yanaşı, 7 nəfər, 1926-cı ildə 5 nəfər, 1931-ci ildə 10 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ⁹⁵ 1940-cı illərdə azərbaycanlılar tamamilə deportasiya olunmuşdur.
41	Gülsehran kəndində alban məbədi	IV–V yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin Gülsehran kəndi, sonradan Amasiya rayonunun Çivinli kəndində	Amasiya rayonu, Çivinli kəndi – 19.04.1991-ci ildən Yenacur .	Memarlıq	Alban məbədi	Kəndin sakinləri azərbaycanlıların etnoqrafik qruplarından hesab edilən qarapaqlar olmuşdur. ⁹⁶	Gülsehran kəndində Alban kilsəsi X–XI əsrlərdən öz əhəmiyyətini itirmiş, sonralar ermənilər tərəfindən onlara aid abidə olmadığı üçün anbar kimi istifadə edilmişdir.	Qədim alban kilsəsi Amasiya rayonunun Gülsehran (Çivinli) kəndində yerləşir. Alban kilsəsi keçmiş alban-türk mədəniyyət tarixindən xəbər verir. Kilsənin təxminən IV–V əsrlərdə tikildiyi güman edilir. Qırmızı daşla kvadrat formada tikilib. Eni və uzunluğu 7–8 metr, hündürlüyü 9–10 metr olmuşdur. Bu ibadət yeri X–XI əsrlərdən öz əhəmiyyətini itirmiş, sonralar anbar kimi istifadə olunmuşdur. ⁹⁷

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
42	Gözlü kəndində alban məbədi	V–VI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin (Aleksandropol) qəzasında, indiki Talın rayonundakı Gözlü kəndində	Eçmiədzin qəzası– Aleksandropol , Gözlü kəndi–12.11.1946-cı ildən– Akunk	Memarlıq	Məbəd	Toponim “gözlü” tayfa adından əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. ⁹⁸	Gözlü kəndindəki məbəd indiki dövrdə də qismən yararlı vəziyyətdə qalmaqdadır . Ermənilər tərəfindən mənimlənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Alban məbədi Gözlü kəndindən bir az aralıda, çay kənarında yerləşir. Qırmızı tuf daşdan tikilən məbədin uzunluğu 10 metr, eni 5 metr, hündürlüyü isə 4 metr civarındadır. Məbədin ətrafı yaşıl otlarla əhatə olunub, 30–35 metr kənarından çayın kiçik qolu keçir. Məbədin divar və dam, qüllə hissəsi qismən yararlı vəziyyətdədir. Damın üstünü hündür otlar basıb. (Mənbə: 02.04.2011-ci ildə çəkilən fotoya istinadən). ⁹⁹ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ¹⁰⁰ qeyd edilmişdir. 1828-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829–1832-ci illərdə Türkiyənin Muş, Ələşkirt, Qars vilayətlərindən, İranın Qəzvin və Xoy vilayətlərindən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmiş, azərbaycanlılar kənddən deportasiya olunmuşdur. ¹⁰¹
43	Hacı Qara kəndində alban məbədi	VI–VII yüzilliklər	İrəvan quberniyası Üçkilsə rayonu Hacı Qara kəndində	Üçkilsə rayonu– Eçmiədzin , Hacı Qara kəndi 03.01.1935-ci ildən– Aygeşad	Memarlıq	Alban məbədi	Toponim Qara Hacı türk etnoniminin ¹⁰² əsasında yaranıb. Qara Hacı etnonimi inversiyaya uğrayaraq Hacı Qara, Hacı Qaralı formasına ¹⁰³ çevirmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə	Alban məbədi “erməni abidəsi” olmadığı üçün ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Ərazidə sağ, sol, arxa divarları yarıuçmuş, qabaq tərəfin isə sağ divarının xarabalığı qalıb. ¹⁰⁴ (Mənbə:	Hacı Qara kəndindəki alban məbədi kənd ərazisində albanların yaşadığı dövrdə, dördkünc formada yonulmuş böyük daşlarla inşa edilib. Məbədin eni 3,5 metr, uzunluğu 4–4,5, hündürlüyü isə 5 metr civarında olub. ¹⁰⁵ Arxa hissədə eni 50 sm, uzunluğu isə 1 metr civarında oval pəncərəsi var. Kəndə yaxın olan məbədin üst tavan və qabaq qapı tərəfinin bir hissəsi uçub, dağılıb. Yarıuçuq vəziyyətdə olan məbədin daşları ətrafına səpələnib. 1590-cı ildə tərtib edilmiş, “İrəvan əyalətinin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							toponimdir. Toponimlə bağlı qeyd olunan tarixi məlumat və məbəd ərazinin azərbaycanlılara aid yurd yeri olduğunu göstərir.	26.12.2011-ci ildə yayımlanan fotosəkil)	müfəssəl dəftəri”ndə Hacı Qaralı kimi ¹⁰⁶ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Hacı Qara formasında ¹⁰⁷ qeyd edilmişdir. Kənddə 1828-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır. Ermənilər bura Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829-cu ildə İranın Xoy vilayətindən köçürülmüşdür. ¹⁰⁸ Burada ermənilərlə yanaşı, 1831-ci ildə 27 nəfər, 1897-ci ildə 8 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ¹⁰⁹ . Azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunub.
44	Kəsikbaş kəndində alban məbədi	IX–X yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, Qaranlıq rayonunda, indiki Martuni rayonundakı Kəsikbaş kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Kəsikbaş kəndi isə 07.12.1945-ci ildən Lernakert adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Məbəd	Toponim “kəsikbaş” tayfa adından əmələ gələn etnotoponimdir. Quruşca sadə toponimdir. ¹¹⁰ Kəsikbaş kəndinin əzəli sakinləri türk-oğuz tayfalarının nümayəndələri olub.	Kəsikbaş kəndindəki alban məbədinin qalıqları indiki dövrə də gəlib çatıb. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Göyçə gölünün cənub-şərqində, sahil-dən 7–8 km məsafədə, Mədinə, Xartlıq və Qasımbaşı kəndlərinin əhatəsində yerləşmiş bu obanın ərazisində IX–X əsrlərə aid alban məbədi var idi. Məbəd yüksək ərazidə yerləşirdi. Müharibələrdən məbəd də nəsibini almış bir hissəsi uçub, dağılmışdı. Qalıqlarına ərazidə rast gəlinirdi. Məbədin qalıqları və kənd qəbiristanlığındakı oğuz türklərinə aid abidələr Kəsikbaşın oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 ¹¹¹ illik tarixinin təsdiqləyicisi olan maddi dəlildir. 1873-cü ildə Kəsikbaş kəndində 246 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1898-ci ildə Türkiyədən gətirilən 60 erməni ailəsi bu kəndə yerləşdirilib. 1914-cü ilin rəsmi statistikasına görə, Kəsikbaşda yaşayan azərbaycanlı əhalisinin sayı cəmi 77 nəfər idi. 1918-ci ildə çoxu qətlə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									məruz qalan kənd əhalisindən 1922-ci ildə kəndə qayıdan olmayıb. O zamanadan etibarən Kəsikbaş sırf erməni kəndi kimi səciyyələndirilmişdir. Amma buna baxmayaraq, Kəsikbaş toponimi daha 23 il dəyişdirilmədən qalıb.
45	Kurtan kəndində Köhnə məbəəd (Hnevəng məbədi)	X yüzillik	Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında yerləşən Cəlaloğlu rayonundakı Kurtan kəndində	Cəlaloğlu rayonu – 1923-cü ildən Stepanavan	Memarlıq	Məbəəd	Ərazidə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Ermənilər Türkmənçay müqaviləsindən sonra Kurtan kəndi ərazisinə gəlməyə başlayıb.	Ermənistan hökuməti bu yaxınlarda monastırın təmirinə başlayıb. Əsas kilsənin dağılmış günbəzi tamamilə bərpa edilib. Günbəzin təpə hissəsinə və məbədə erməni xacı yerləşdirilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir. ¹¹²	Hnevank (Köhnə məbəəd) məbədi Kurtan kəndi yaxınlığında yerləşir. X yüzilliyə aid alban məbədi Kolagirən və Qarqar çaylarının qovuşduğu yerin yaxınlığında, dərə daxilində təpədə yerləşir. Məbəəd 12-ci əsrin sonlarında Gürcüstandan Ermənistan qovulmuş Liparitlər tərəfindən tamamilə yenidən tikilmişdir. Bura tikinti dövründə gürcü dilində lövhələr asılmış, yazılar yazılmışdır. Məbədin ətrafına səpələnmiş qavit və müxtəlif xidmət binaları var. ¹¹³ Dərənin kənarı ilə şərqi doğru, məbədin arxasında çox da uzaq olmayan böyük, lakin indi dağılmış alban qəbirüstü abidələri mövcuddur. ¹¹⁴
46	Qarakilsə məbədi	VII yüzillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Qaranlıq rayonunda yerləşən Mədinə (Qarakilsə) kəndində	Qaranlıq rayonu – Martuni , Mədinə (Qarakilsə) kəndi hazırda mövcuddur. Ermənilər sənədlərdə Madina yazırlar.	Memarlıq	Məbəəd	Toponim ərəb dilində “şəhər” mənasında işlə-nən mədinə sö-zü ¹¹⁵ , ¹¹⁶ əsa-sında yaranıb. Quruluşca sadə toponimdir.	Qarakilsə məbədi yarıuçuq halda 1987–1991-ci illərdə baş verən küt-ləvi deportasi-yaya qədər qa-lırdı.	Mədinə kəndinin digər adı Qarakilsədir. Kənddə VII yüzilliyə aid alban məbədi kəndin kənarındakı yüksək əra-zidə yerləşir. Mədinə kəndi barədə ilk yazılı məlumat Qaraqoyunlu haki-miyyəti dövrünə aiddir. 1452-ci ilə dair yazışmalarda kənd buradakı alban məbədinin adı ilə “Qarakilsə” kimi təq-dim olunur. 1555-ci ilə dair yazışma-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Kənd ləğv olunana qədər orada yalnız azərbaycanlılar yaşayıb.		larda isə kənd “başqa bir adı Qarakilsə olan Mədinə kəndi” kimi təqdim edilir və onun Çuxursəd bəylərbəyliyi in-zibati vahidlərindən biri olduğu göstərilir. 1723-cü ildə Osmanlılar Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət imkanı əldə etdikdən sonra tərtib edilmiş və 12 aprel 1728-ci ildə Əhməd şah Məhmət xan oğlu tərəfindən təsdiqlənmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə kənd əski adı ilə, yəni Qarakilsə kimi verilib¹¹⁷. Kənd əhalisi 1873-cü ildə 208, 1886-cı ildə 296, 1897-ci ildə 346, 1904-cü ildə 736, 1914-cü ildə 1023 nəfərə çatmışdı¹¹⁸. 1918-ci ildə azərbaycanlıların yaşadığı torpaqlarda qurulan qondarma “Ararat Respublikası”nın daşnak ordusu azərbaycanlılara soyqırımı törətmiş, ermənilər mədinəliyərin meyitlərini belə dinc buraxmamış, onları məscid-mədrəsəyə yığaraq yandırmışlar. 1922-ci ildə sovet hökumətinin təhlükəsizlik barədə zəmanətindən sonra Mədinəyə qayıdan türklərin sayı cəmi 94 nəfər olmuşdur. 1931-ci ildə türk əhalisinin sayı 234 nəfər idi. Ermənistan hökumətinin İ.Stalinin razılığı ilə dövlət səviyyəsində 1948–1953-cü illərdə həyata keçirdiyi deportasiya nəticəsində əhalisi Azərbaycana köçürülüb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
47	Qaraiman kəndində alban məbədi	III–V yüzilliklər	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonuna aid Qaraiman kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Qaraiman kəndi, 25.01.1975-ci ildə Sovetkənd , 09.04.1991-ci il də yenidən dəyişdirilib, Kaxakn qoyulub.	Memarlıq	Alban məbədi	Kəndin ilk dəfə əsasını qoyan Oğruca adlı şəxs Qazax mahalından Göyçə mahalına gələrkən yerin münbit torpağa, yaşamaq üçün bol suya malik olduğunu görüb, həmin yeri özü ilə birlikdə gələn qohumlarına daimi yaşayış yeri seçmişdir. O, kəndin əsasını qoyarkən, ərazidəki tarixi XII əsrdə albanların yaşamasından bəhs edən alban kilsəsini özlərinə qorumaq üçün yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin ilk adı Oğruca sözünün mənası oradan yaranmışdır.	Ermənilər tərəfindən alban kilsəsinə erməni dilində yazılar və lövhələr əlavə edilərək, məbəd qədim “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur. İndiki dövrdə ucuq, xaraba vəziyyətdədir. ¹¹⁹	Qaraiman kəndinin ikinci dəfə əsası Qazax mahalından Göyçə mahalına gələn dörd qardaşlardan biri olan Qara İman tərəfindən qoyulmuşdur. Qara İman, Qazax mahalının Qıraq Kəsəmən kəndindən Göyçə mahalına gələrkən, yerin yaşamaq üçün münbit torpağa, bol suya, hər cür şəraitə malik olduğunu görərək, özü ilə birlikdə gələn qohumlarına daimi yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin ikinci adı Qaraiman sözünün mənası oradan yaranmışdır. Kəndin ərazisi iki böyük dərə – Dərdərə və qədim albanların tarixindən bəhs edən, kilsənin qalıqları yerləşən Kilsəli dərə arasında yerləşir. Kənddə 1831-ci ildə 207 nəfər, 1873-cü ildə 418 nəfər, 1886-cı ildə 569 nəfər, 1897-ci ildə 775 nəfər, 1908-ci ildə 1033 nəfər, 1914-cü ildə 1079 nəfər, 1916-cı ildə 650 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. ¹²⁰ Kəndin sakinləri 1919-cu ilin aprel ayının 13–20-də ermənilər tərəfindən öz doğma kəndlərindən qovulmuşlar. ¹²¹ İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlılar Qaraiman kəndinə qayıda bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 478 nəfər, 1926-cı ildə 527 nəfər, 1931-ci ildə 652 nəfər ¹²² , 1987-ci ildə 2000 nəfər ¹²³ azərbaycanlı yaşamışdır. 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
48	Qoşabulaq kəndində alban məbədi	IV–V yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Qoşabulaq kəndində	Basarkeçər rayonu– Vardenis –Qoşabulaq kəndi 19.04.1991-ci ildən– Şadcrek	Memarlıq	Məbəd	Kənd ərazisində yaşayan aşağıda qeyd olunan tayfalar orada ancaq azərbaycanlıların məskunlaşdığını göstərir: Daşdəmirilər (Qazax mahalının Salahlı kəndi), Astanlılar (Qazax mahalı), Mövlahlılar (Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Gümüşlü kəndi), Hacı İmanlılar (Qazax mahalının Sofular kəndi), Axundlular (Cənubi Azərbaycan), Məşədəllər (Qazax mahalı), Kərbəlayı Ələkbərlilər (Qazax mahalı), Çöstərlilər (Qazax mahalı), Mirzə-Yusiflilər (Qazax mahalı)	Qoşabulaq kəndindəki alban məbədi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Kəndin mərkəzində keçmiş klub və idarə binasının arxasında çox böyük daşlardan hörülmüş alban məscidinin qalıqları vardır. Orada yaşayan azərbaycanlı əhali məbədə müqəddəs “pir” kimi inanır və məbədin təmizliyinə riayət edərtilər. Məbədin üzərindəki qrabar əlifbası ilə yazılan yazılardan bir daha aydın olur ki, Qoşabulaq kəndinin ərazisində III–V əsrlərdə yaşayan alban türklərinin tarixini sübut edən çoxlu dəlillər vardır. Qoşabulaq kəndinin himi XIX əsrin ortalarında (1830–1840) Qazax mahalının Sofular kəndindən rusların basqınlarından qaçan varlı kənd sakini Hacı İman tərəfindən salınmışdır. ¹²⁴ Hacı İmanla birlikdə gələn bir neçə tayfa ağsaqqalları, yaşamaq üçün münbit torpaqları və əlverişli suyu olduğunu görərək, həmin yeri özləri üçün daimi yaşayış məskəni seçmişlər. Kəndin adı yarandığı ilk gündən, 1988-ci ilin dekabrına qədər Qoşabulaq olub və dəyişdirilməmişdir. Kəndin adının mənası isə kəndin mərkəzindəki iki bulağın adı ilə bağlıdır. Tayfa ağsaqqalları, kəndin adını həmin bulaqlara görə Qoşabulaq adlandırmışlar. ¹²⁵

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
49	Qoturbulaq kəndində alban məbədi	V–VII yüzilliklər	Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, sonradan Çəmbərək rayonundakı Qoturbulaq kəndində.	Gəncə quberniyası– Yelizavetpol , Çəmbərək rayonu– Krasnoselsk , Qoturbulaq kəndi– Ttujur	Memarlıq	Alban məbədi	Qoturbulaq kəndi tarixboyu türk tayfalarının yaşadığı ərazi olub. Alban kilsəsi və kənd ərazisindəki türkmənşəli abidələr buraların tarixi azərbaycanlı yurdu olduğuna dəlalət edir.	Qalın divarları sağlam vəziyyətdədir. Alban kilsəsi olduğu üçün dam örtüyünün bir hissəsi dağılan kilsə ermənilər tərəfindən təmir edilməyib. ¹²⁶	Qoturbulaq kəndində yol kənarına yaxın təpəlik ərazidə qədim alban kilsəsi yerləşir. ¹²⁷ Azərbaycanlıların və tarix boyu türk tayfalarının yaşadığı kənddə müalicəvi əhəmiyyətli turşu bulağının olması qədim dövrdən buraya geniş əhali kütləsinin axınına səbəb olub. Kilsə dəyirmi formada, çay daşı və ağ əhənglə tikilib, qalın divarlardan və bir neçə kiçik pəncərələrdən ibarətdir. Qəhvə rəngli dam örtüyünün bir hissəsi uçub-dağılıb. Alban məbədi olduğu üçün ermənilər tərəfindən tarixi kilsənin təmirinə diqqət göstərilməyib. 1920-ci ilin sonuna qədər Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının Çəmbərək nahiyəsi kimi Azərbaycanın tərkibində olan Çəmbərək rayonunun ərazisində o dövrdə cəmi iki erməni kəndi mövcud olub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
50	Mahmud Yeftci alban məbədi	V–VI yüzilliklər	Karvansara rayonunun Uzuntala kəndi yaxınlığında	Karvansara rayonu– İcevan , Uzuntala kəndi 25.5.1967-ci ildən– Onut , 12.02.1969-cu ildən isə Aygehovit adlandırılıb.	Memarlıq	Alban məbədi	Toponim Azərbaycan dilində “böyük, geniş” mənasında işlənən uzun sözü ilə “meşə ortasında açıqlıq yer” mənasında işlənən tala sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyeflə bağlı yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir ¹²⁸ . Toponim kəndin türk mənşəli tayfalar tərəfindən salındığını və sonradan bu kəndə onların soyunun davamçıları olan azərbaycanlıların yaşadığını göstərir.	Mahmud Yeftci alban kilsəsi Ermənistan hökumətinin etinasızlığı ucbatından uçub dağılıb, tərk edilib. İndiki dövrdə xarabalığı qalıb.	Mahmud Yeftci alban kilsəsi Karvansara rayonunun Uzuntala kəndindən 2 km şərqdə yerləşir. Alban kilsəsinin yanında qəbiristanlıq var. Kilsənin ətrafı və yanındakı qəbiristanlıq üstü yazılı qədim türk-oğuz qəbirüstü abidələri at və qoç heykəlləri ilə zəngin idi. ¹²⁹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
51	Salah kəndində alban məbədi	XI–XII yüzilliklər	Karvansara rayonu, Tərsəçay sahilindəki Salah kəndində	Karvansara rayonu 09.09.1930-cu ildən–İcevan, Salah kəndi 03.04.1991-ci ildən– Ağavnavank	Memarlıq	Məbəd	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər yalnız kənddə yaşayanları nəzərə alsaq, cəmi 300 ailədən ibarət olan Salah və Əmirxeyir kəndlərində doğulmuş olan azərbaycanlı 11 elmlər doktoru, 29 elmlər namizədi var idi. Bu rəqəm hər 7–8 ailəyə bir alim düşdüyünü göstərir. Bu, çox yerlərdə rast gəlinməyən, kifayət qədər yüksək göstərici idi. ¹³⁰	Salah kəndindəki XI–XII yüzilliyə aid kiçik alban məbədinin ermənilər tərəfindən üzərinə ermənicə yazılar və xaç elementləri əlavə edilib, mənimsənilib. İndiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Salah kəndindəki XI–XII yüzilliyə aid kiçik alban abidəsi Tərsəçayın qardaşlarından istifadə edilərək tikilib. Qədim məbədin kiçik dördkünc pəncərəsi və pəncərənin yuxarısındakı üst dam hissədə üst tərəfi düz, alt tərəfi oval ikinci pəncərə mövcuddur. Eni 3 metr, uzunluğu 4 metr və hündürlüyü isə 3,5 metr civarında olan məbəd ermənilər tərəfindən qismən restavrasiya olunub. Restavrasiya ərəfəsində məbəd pəncərəsinin sağ tərəfinə divar oyularaq böyük erməni xaçları oraya yerləşdirilib. ¹³¹ Kənddəki böyük Ağavnavəng məbədi kəndin qədim və dərin tarixi keçmişə malik olduğuna dəlalət edir. Strateji ərazidə yerləşən kəndin coğrafi mövqeyi və təbiət mənzərəsi kəndin inkişafında rol oynayıb. (Qeyd: Kəndin tarixi və coğrafi mövqeyi ilə əlaqəli ətraflı məlumat Ağavnavəng məbədi bölməsində yer alıb)

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
52	Vanevan məbədi	903-cü il	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, Qaranlıq rayonundakı Aşağı Alçalı kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Aşağı Alçalı kəndi– 27.09.1968-ci ildən– Ardzvanist	Memarlıq	Məbəd	Toponim fərqləndirici əlamət bildirən “aşağı” sözü ilə mənsubluq bildirən “lı” şəkilçisi qəbul etmiş alça bitki adı əsasında əmələ gəlmişdir. Fito-toponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. ¹³²	İndiki dövrdə restavrasiya edilib erməni elementləri əlavə olunmuş məbəd mənim-sənilərək, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Vanevan monastırı Göyçə gölünün cənub-şərqində, Aşağı Alçalı kəndindən cənubda Alçalı çayın dərəsi boyunca yerləşən alban məbədi Müqəddəs Qriqorun 903-cü ildə Albaniyanın ilk hökmdar sülaləsi Arranşahiklər xanədanına mənsub olduğu ¹³³ bildirilən Kral I Smbatın (Səhl ibn Sunbatın) bacıları Şahzadə Şapuh Baqratuni və Məryəm tərəfindən tikilmişdir. Cənub ucunda yerləşən kilsə daha sonrakı dövrdə tikilmiş, ikisi arasında qavit əlavə edilmişdir. X əsrin sonlarında Baqratidlər sülaləsinin kralı albanların XXXXI katolikosu, albanların müstəqil məbədə sahib olması fikrinin dəstəkçisi I Qagik tərəfindən təmir və bərpa edilmişdir. Bu restavrasiya zamanı ətraf divar tikilmişdir. Kilsə tədricən genişlənən dörd mərkəzi tağdan ibarətdir. Arxa bantlar arasında bir künc kürsünün əlavə edilməsi bunun baş verməsinə imkan verir. Məbədin tikintisində xüsusi dördkünc formada kəsilmiş ağ və qırmızı tuf daşlardan istifadə olunub. Vanevan və Tatev buna ən erkən nümunələrdir. Məbəd nağarası içəridən və çöldən səkkizbucaqlıdır, üzərində kilsənin tarixinə aid yazı var. Hər iki məbədin nağaralarının eyni dekorativ qəliblənmiş bantı var ki, bu da onların bir-biri ilə çağdaş olduqlarına inanmağa səbəb olur. Monastırın arxasında dərənin başına çıxan bulaq və mağara var. Bir vaxtlar işğalçılardan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									qaçış yolu kimi istifadə edildiyi bildirilir. ¹³⁴ Türk-oğuz yurdu olan kənddə XIX əsrin 20-ci illərinə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829–30-cu illərdə Türkiyənin Ələskirt bölgəsindən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilmişdir.

“İndi baxın, görün, Cənubi Qafqazın digər ölkələrinə—Azərbaycanda, Gürcüstanda, bizim şəhərlərimizdə, əksər şəhərlərdə tarixi abidələr, tarixi mərkəzlər var. İstər Bakı olsun, Gəncə olsun, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, digər bütün şəhərlərdə. Bəs, necə ola bilər ki, İrəvanda tarixi mərkəz yoxdur? Qoy, bu sadə suala cavab versinlər. Cavab da gün kimi aydındır. Ona görə ki, bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb. Yəni, bütün bunlar göstərməlidir. Yəni, siyasi və hüquqi tərəfdən başqa, istənilən məsələdə bunun tarixi mahiyyəti də əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə bizim işimiz bu tarix üzərində qurulmalıdır.

Hüquqi tərəfə gəldikdə, biz birlikdə fikirləşməliyik, beynəlxalq hüquqşünaslar cəlb edilməlidir. Azərbaycan dövləti burada da kömək göstərəcək. Onlar bu qayıdış istəyini və hüququnu beynəlxalq müstəvidə necə reallaşdırmaq lazımdır yolunu göstərəcəklər”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qalalar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QALALAR									
53	Abdalağalı kəndində qala	V–VII yüzilliklər	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının, Qaranlıq rayonundakı Abdalağalı/ Görücüörən kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni, Abdalağalı/ Görücüörən– 03.01.1935-ci ildən Vağaşen adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Abdalağalı kəndində oğuz türkləri tərəfindən inşa olunan qalanın əhalinin işğal və qərət məqsədli hücumlardan qorunmasında əhəmiyyətli rolu olub. Qalanın tikilişi və memarlıq üslubu Azərbaycanın qədim mədəni irsi olduğunu göstərir.	Abdalağalı kəndi ərazisində yerləşən qala uçub dağılsa da, V–VII yüzilliklərə aid qala bürclərinin qalıqları ərazidə 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər qalmaqdaydı. ¹³⁵	Abdalağalı kəndi ərazisində yerləşən, 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər toxunulmamış qalan və türk memarlığı nümunəsi olduğu heç bir şübhə doğurmayan V–VII əsrlərə aid qala bürclərinin qalıqları var idi. Toponim türkmənşəli abdal etnonimi ¹³⁶ əsasında əmələ gələn abdalağalı tayfasının adından yaranmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. ¹³⁷ 1728-ci ildə təsdiqlənən və hazırda Türkiyə Respublikasının Baş nazirlik Arxivində saxlanan “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində kənd əzəli adı ilə, Görücüörən kəndi kimi təqdim olunmuş və onun sultan xəzinəsinə illik vergisinin 5.210 ağça həcmində müəyyənləşdirildiyinə dair qeyd aparılmışdır. Elə kəndin əzəli adının – Görücüörən toponiminin özü də əslində çox mətləblərdən, bu obada xüsusi təlim görmüş sufi dərvişləri ordeninin, yəni gələcəkdən xəbər vermək qüdrəti ilə seçilən insanların, görüclərin olmasından; yaxud da kəndin sufi dərvişlərinin ən ali tituluna, yəni Abdal rütbəsinə layiq görülmüş konkret şəxsə məxsusluğunu göstərir. 1828-ci ildə yeni yaradılmış erməni vilayətinin tərkibinə daxil edildikdən

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									sonra isə məhz toponimin aradan qaldırılması, “abdal” kəlməsi kimi qədim bir kəlmədən yaxa qurtarmaq üçün rəsmi sənədlərdə kəndin adı təhrif edilərək “Əbdiləğalı” kimi yazılmışdır. İ.Şopenin tərtib etdiyi siyahılara əsasən 1831-ci ildə Abdalağalıda 532 nəfər türk yaşamışdır. Abdalağalı toponimi isə Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 yanvar 1935-ci il tarixli qərarı ilə dəyişdirilərək, “Vağaşen” adlandırılmışdır. 1937-ci ildə isə Abdalağalının türksüzləşdirilməsi siyasəti dövlət səviyyəsində həll olundu. Kənddə olan 27 türk ailəsi kolxoz quruluşunun əleyhdarı olan xalq düşmənləri qisminə Qazaxıstanın Cəmbül vilayətinə sürgün edildi. 1826–1828-ci il Rusiya–İran müharibələri zamanı Abdalağalı kəndi bir neçə dəfə əldən-ələ keçmiş və hər dəfə də yandırılmışdır.¹³⁸
54	Ağqala	3000–3500 il əvvəl	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Kəvər (Kamo) rayonundakı Ağqala kəndində	Kəvər rayonu–13.04.1959-cu ildən Kamo , 04.12.1995-ci ildən Qavar, Ağqala kəndi–19.04.1991-ci ildən– Berdkunk (Qalayeri)	Memarlıq	Qala	Toponim rəng bildirən “ağ” sözü ilə “qala” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Adını kəndin ərazisindəki albanlara məxsus ağ rəngli qaladan götürmüş–	Ağqala qalasının indiki dövrdə yerləşdiyi ərazidə divar hündürlüyü bəzi yerdə 3–3,5 metr, bəzi yerlərdə 1–2 metr olan xarabalığı qalıb. Ermənilər tərəf–	Ağqala kəndindəki qala albanlar tərəfindən inşa edilmişdir. Yüksək təpəlik ərazidə yerləşən qalanın tikintisində daha çox böyük ağ daşlardan istifadə olunub. Qala divarları eni 1 metr civarında və möhkəm olduğu üçün bu günə qədər gəlib çata bilib. Kəndin adı da ərazidəki albanlara məxsus ağ rəngli qaladan götürülmüşdür. Rayon mərkəzindən 12 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində yerləşir. Qafqazın 5

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dür. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	findən mənim-sənilib, “erməni qalası” kimi təqdim olunur.	verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. ¹³⁹ Kənddə 1831-ci ildə 39 nəfər, 1873- cü ildə 192, 1886-cı ildə 253, 1897-ci ildə 331, 1904-cü ildə 424, 1914-cü ildə 507, 1916-cı ildə 520 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ¹⁴⁰ 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlara məruz qalıblar, qovulublar. Kəndə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilib. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıtmışlar. Kənddə 1922-ci ildə 3 nəfər azərbaycanlı, 31 erməni, 1926-cı ildə 76 nəfər azərbaycanlı, 105 erməni, 1931-ci ildə 202 nəfər azərbaycanlı, 111 erməni, 55 kürd ¹⁴¹ , 1939-cu ildə 442, 1959-cu ildə 287, 1970-ci ildə 2200 nəfər ¹⁴² azərbaycanlı və erməni əhalisi yaşamışdır. Sonralar azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə Ağqala kəndi ilə Əyrivəng kəndinə birləşdirilmişdir. Kənddə yaşayan azərbaycanlılar da 1987–1991-ci illərdə deportasiya edilmişlər.
55	Ağzıbir kəndində qala	E.ə. I minilliyin sonları	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının, Kəvər rayonundakı Ağzıbir ¹⁴³ (Kəmənd-bulaq) kəndində	Kəvər rayonu–12.04.1959-cu ildən– Kamo , 04.12.1995-ci ildən Qavar, Ağzıbir kəndi–07.12.1945-ci ildən– Lçap (“ Acap ”)	Memarlıq	Qala	Toponim “tək bir çıxacağı olan yer”, “kiçik dağ yolu” mənasında işlənən ağzıbir sözü əsasında ¹⁴⁴ formalaşmışdır. Kənd	Ağzıbirin ərazisindəki qala kompleksinin bünövrə qalıqları ərazidə qalmaqdadır. Bunlar ermənilər tərəfindən mənim-sənilərək,	1934-cü ildə Ermitaj muzeyi əməkdaşlarının Göyçədə apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı Ağzıbirin ərazisində aşkarlanmış qala kompleksinin bünövrə qalıqlarının akademik B.Piotrovski tərəfindən eramızdan əvvəlki I minilliyin sonlarına aid edilməsi isə oğuz türkünün bu yerləri binələşdirməsinin azı 2000 illik tarixini təsdiqləyən elmi-maddi sü-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							adını yerləşdiyi əraziyə görə almışdır. Toponimin yaranması Göyçə gölünə yalnız quru ilə çıxışı (ağzı) olan yarımada ilə bağlıdır.	“erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	butdur. Böyük sal qaya və çay daşlarından tikilən qala kəndin əhali yaşayan hissəsini əhatə edib. Kənd və qalanın bir hissəsi Göyçə gölünün ətrafına qədər uzanıb. 1723-cü ildə Göyçə hövzəsi bütünlüklə Osmanlıların nəzarətinə keçdikdən sonra tətbiq olunmuş strukturlaşmaya əsasən, kənd İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsinin inzibati bölgüsünə daxil edilmiş və sənədlərdə Kəməndbulaq kimi təsniflənmişdir. Bu 1728-ci ildə Şah Əhməd Məhməd xan oğlu tərəfindən təsdiqlənərək, tuğralanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsindəki qeydlərdən bəlli olur. ¹⁴⁵ Kənddə 1831-ci ildə 108, 1873-cü ildə 380, 1886-cı ildə 557, 1897-ci ildə 696, 1904-cü ildə 755, 1914-cü ildə 1068, 1916-cı ildə 917 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. ¹⁴⁶ 1918-ci ildə 755 olan kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən qırğınlara məruz qoyulmuş və qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər. Kənddə 1922-ci ildə 327 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ¹⁴⁷ 1922–1926-cı illərdə kənddə ermənilər yerləşdirilmiş və azərbaycanlılar sıxışdırılmışdır. 1926-cı ildə kənddə 165 nəfər azərbaycanlı, 276 erməni, 1931-ci ildə 295 nəfər azərbaycanlı, 365 erməni, ¹⁴⁸ 1947-ci ildə 600 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
56	Aşağı Zağalı qalası	IV–V yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Basarkeçər rayonundakı Aşağı Zağalı (Ərgüş,–Ərgünkənd) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən–Vardenis, Aşağı Zağalı kəndi 12.08.1946-cı ildən– Tsovak (Göllü)	Memarlıq	Qala	Oğuz türkləri tərəfindən birləşdirilməsinin azı 3000 illik tarixindən söhbət açmağa imkan verir. Qədim keçmişə malik qala qoruma xüsusiyyəti ilə yanaşı, kitabə və kurganları ilə digər qalalardan fərqlənir.	Aşağı Zağalı qalasının qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən Qərbi Azərbaycanlıların sonuncu kütləvi deportasiyasına qədər qalırdı. Daha sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Zağalı qalası öz memarlıq həllinə görə Göyçə gölünün şimal-qərbindəki Ördəkli qalasına bənzəsə də, miqyas etibarilə ondan çox böyükdür və bu reallıq Zağalı qalasının daha mühüm əhəmiyyətli müdafiə sistemi olmasına dəlalət edir. ¹⁴⁹ Akademik B.Piotrovskinin ortaya qoyduğu tam anlaşılan dildə olan “Arkuniani” toponimi “Ərgün yurdu”, “Ərgün qalası” anlamına gəlir. ¹⁵⁰ Qədim kənd uzun illər güclü qala səbəbi ilə qorunma və inkişafetmə imkanı əldə edib.
57	Ataxan qalası	E.ə. I minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Qaranlıq rayonundakı Atamxan (Adamxan) kəndində	Qaranlıq rayonu– Martuni , Adamxan kəndi–03.07.1968-ci ildən– Vardadzor	Memarlıq	Qala	Qala, Göyçənin əzəli sahibi olan etnosun hələ 3000 il bundan əvvəl sivil bir mədəniyyətə malik olmasına şəhərdət verən canlı sübutdur. O etnosun müasir təsnifatdakı hansı millətin əcdadı olmasını isə 3000 illik tarixi olan daş kitabələrdəki toponimlər göstərir.	Ataxan qalasının 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına qədər toxunulmamış qalan qalıqları daha sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Ataxan qalasının özünə gəldikdə isə, qalanın memarlıq həlli heç bir halda erməni memarlığı ilə uzlaşmır. Qala iki terraslıdır və hər terrasın müdafiə xətti var. İri qaya parçalarından ibarət olan birinci müdafiə xəttindəki su oymalarının izinə istinadən belə qənaətə gəlmək olar ki, ilkin müdafiə xətti gölün içində yerləşirmiş. Oxşar müdafiə sisteminin yalnız Bakı qalasında və Kələqıranda müşahidə olunması isə bu qəbil memarlıq həllinin eyni bir millətə məxsusluğu barədə mülahizələrə əsas verir. Ataxan qalasının daxili müdafiə xətti isə ikiqat divarların xüsusi yapışdırıcı məhlulla bərkidilməsi yolu ilə ucaldıqlı ki, bu texnologiyaya da eramızdan əvvəlki dövrə aid olan heç bir digər memarlıq nümunəsində rast gə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									linmir. Yalnız Göyçə hövzəsinin şimalındakı Ördəkli qalasında oxşar texnologiyadan və memarlıq həllindən istifadə olunması isə Göyçədə eramızdan əvvəl mövcud olmuş 23 çarlığın hamısının eyni bir mədəniyyətə və o dövr üçün analoqu olmayan yüksək dərəcədə inkişaf etmiş texnologiyalara malik eyni bir etnosa məxsus olması barədə qənaətlərə tam mənada əsas verir.
58	Bəndqala	E.ə. I minillik	Göyçə mahalı Kəvər (Yeni Bəyazid rayonunun cənub-şərqindəki Bədkal (Bəndqala) kəndində	Kəvər rayonu–13.04.1959-cu ildən– Kamo , 04.12.1995-ci ildən Qavar	Memarlıq	Qala	Akademik B.Piotrovski-nin apardığı qazıntılar zamanı qala və kənd ərazisindən türk tayfalarına aid olan maddi dəlillər kənd və qalanın türk yurdu olduğunu təsdiqləyir. Bəndqalanın mövcudluğunu, onun qədim tarixini maddi tapıntılarla yanaşı, yazılı rəsmi mənbələr də təsdiqləyir.	Oğuz memarlığının nümunəsi olan Bəndqalanın qalıqları yerləşdiyi ərazidə qalmaqdadır. Ermənilər tərəfindən mənimlənilib. “Badik qalası” kimi təqdim olunur.	Qala və kənd Kəvər kəndindən (indiki Qavar şəhəri) 10 kilometr cənub-şərqdə, gölə yarımada şəklində daxil olmuş təpəliyin üstündə yerləşir. Bəndqala eramızdan əvvəl Göyçədə mövcud olmuş Ördəkli–Əyrivəng–Qışlaq–Qul Əli – Kəvər–Başkənd istehkamına daxil olan digər qalalardan xeyli sonra inşa edilsə də, strateji baxımdan onların hamısından əhəmiyyətli idi və görünür, bu səbəbdən də onun memarlıq həlli mükəmməlliyi ilə seçilir. Bəndqalanın ilkinliyində sırf müdafiə səciyyəsi daşdığı faktdır. Eramızın əvvəllərində isə o artıq dövrünün tipik şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. 1555-ci ilə dair yazışmalarda Səfəvi Azərbaycan dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyiinin inzibati vahidləri sırasında adı çəkilən yaşayış məntəqələrindən biri də məhz Bəndqaladır. XVII əsrə dair mənbələrdə qalanın adı “Bədkəl” şəklində verilir. 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									səhifəsində də kənd “Bədkal” kimi təqdim olunub və onun illik vergisinin 7864 axça həcmində müəyyənləşdirilməsi barədə müvafiq qeydlər aparılıb. 1826–1829-cu illərdə baş vermiş Rusiya–İran, Türkiyə–Rusiya müharibələri zamanı Göyçədə dağıdılmış və yeni yaradılmış erməni vilayətinin tərkibinə verilərkən yaşayış üçün yararlı sayılan kəndlərin İ. Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahılarında isə Kosaməmməd adı olsa da, “Bəndqala”, “Bədkəl”, “Badkal” adlı qala və kənd adına rast gəlinmir. ¹⁵¹
59	Budurqala	IX–X yüzilliklər	Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, indi Karvansara rayonundakı Yuxarı Ağdan kəndində	Karvansara rayonu–09.09.1930-cu ildən–İcevan, Yuxarı Ağdan kəndi–25.05.1967-cı ildən Verin Ağdan	Memarlıq	Qala	Yuxarı Ağdan kəndi əraziləri qədimdən türk tayfalarının ana yurdu olub. Ağır və qızgın müharibələrdən müdafiə məqsədi ilə tikilib.	Yuxarı Ağdan kəndi yaxınlığındakı Budurqalanın qalıqları indiki dövrdə yerləşdiyi ərazidə qalmaqdadır. Ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Budur qalası Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, indi Karvansara rayonundakı Yuxarı Ağdan kəndinin şərq hissəsində yerləşir. Budurqala böyük qaladır, bir neçə hektar sahəni əhatə edir. Siklop tipli ikiqat hörgülü divarlarla möhkəmləndirilmişdir. Budur dağının bütün zirvəsini əhatə edir. Toponim fərqləndirici əlamət bildirən yuxarı sözündən və “kiçik, alçaq, çox da hündür olmayan” mənasında işlənən ağ ¹⁵² və “çöl, səhra, açıq yer” mənasında işlənən dan ¹⁵³ sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan quruluşca mürəkkəb toponimdir. ¹⁵⁴

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
60	Buğdayitəpə qalası	E.ə. III–II yüzilliklər	Göyçə gölünün şimal-qərbində, sahildən təxminən 8–10 kilometr cənubdakı dağ silsiləsinin başlanğıcındakı yamacdakı Buğatəpəsi (Buğdayitəpə) kəndində	Göyçə gölü – Sevan	Memarlıq	Qala	Erməni mənbələrində Buğatəpə–Şirak dağ belinin bir zirvəsinin adı kimi keçir. ¹⁵⁵ Dağın adı orada keçmişdə buğa maralın olması ilə əlaqədardır. İ.Şopen 1826–1829-cu illərdə baş vermiş Rusiya–İran, Türkiyə–Rusiya müharibələri zamanı yerləyeksən edilmiş 108 kənddən 67-sinin siyahısını tərtib edib və bu siyahının ilk sırasında Buğatəpəsi kəndinin adı yer alıb. 1831-ci ildə tərtib edilmiş siyahısında və ondan sonrakı dövrlərə aid sənədlərdə Buğatəpəsinin adına	1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər qədim qalanın xarabalıqları yerləşdiyi ərazidə qalırdı.	1930-cu ildə erməni arxeoloqları məhz bu ərazidə Ağzıbirdən 3–4 km, cənub-qərbdə qədim bir qalanın bünövrə qalıqlarını aşkarlayıblar və onu eramızdan əvvəlki III-II əsrlərə aid ediblər. XVIII əsr müəllifi Simon İrəvanlı da Göyçə hövzəsindəki tarixi mədəniyyət abidələrinə dair qeydlərində Göyçə silsiləsindəki Acdag yüksəkliyinə yaxın bir ərazidə yerləşmiş Buğdayitəpə qalasından söhbət açaraq bildirir ki, buradan baxanda Kəməndbulaq və Dəlican kəndləri ovuc içindəki kimi görünür. Deməli, Buğatəpəsi kəndinin izlərini də məhz burada, Göyçə gölünün şimal-qərbində, sahildən təxminən 8–10 kilometr cənubdakı dağ silsiləsinin başlanğıcındakı yamacda axtarmaq gərəkdir ki, həmin ərazi də məhz erməni arxeoloqlarının aşkarladığı qədim qalanın xarabalıqlarının koordinatları ilə uzlaşır. Türkiyə Başbakanlıq Arxivində saxlanan “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində aparılmış qeydlərdə bu kənd “Buğdayitəpə” kimi təqdim olunur və Göyçə nahiyyəsinin inzibati bölgüsünə daxil olan bu kəndin sultan xəzinəsinə illik vergisinin 2.110 axça həcmində müəyyənləşdirildiyi göstərilir. Bu sənəddəki toponimlərin ardıcılığına və həmin siyahılarda adları yer almış mövcud yaşayış məntəqələrinin coğrafi koordinatlarına diqqət

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							rast gəlinməməsi isə kənd əhalisinin kütləvi şəkildə soyqırımı və deportasiyaya məruz qalması faktını gücləndirir.		yetirəndə Buğatəpəsinin Kəməndbulaq (Ağzıbir) və Dəlican (əsl adı Dəli Becan olan bu kənd də sonradan yer üzündən silinib) kəndləri ilə həmsərhəd olduğu barədə qənaət hasil olur. ¹⁵⁶
61	Dəlikdaş kəndində qala	E.ə. II minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Qaranlıq rayonundakı Dəlikdaş kəndində. ¹⁵⁷	Qaranlıq rayonu– Martuni , Dəlikdaş kəndi 21.06.1948-ci ildən Tsaxkar (Dəlikdaş)	Memarlıq	Qala	Toponim “dərin, dar çuxur”, ¹⁵⁹ “mağara” ¹⁶⁰ mənalarında işlənən “dəlik” sözü ilə Azərbaycan dilində “dağ, qaya” mənasında işlənən “daş” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mü-rəkkəb quruluşlu toponimdir.	Dəlikdaş qalasının qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər yerləşdiyi ərazidə qalırdı.	Dəlikdaş qalası Dəlikdaş kəndinin müasir coğrafi mövqeyindən təxminən 1 kilometr qərbdə yerləşir. Qədim qalanın eramızdan əvvəlki II minilliyə aid olduğunu erməni tarixçilərinin özləri də rəsmi mənbələrdə qeyd ediblər ¹⁶¹ . Dəlikdaş mağara–keçidinin girəcəyindən təxminən 2 kilometr cənub-qərbdə zil qara rəngə çalan dağlarla əhatələnmiş yarığandakı qayanın içində bir neçə yarusdan ibarət olan oyma qaladır ki, bu mənzərə eynən Dədə Qorquddakı Şöklü Məliyin yurdunu xatırladır. Bütün bu maddi sübutlar Dəlikdaşın oğuz türkünün tarixindəki rolunun öyrənilməsi baxımından gərəkli məqamlardır. ¹⁶² Kənd rayon mərkəzindən 9 km məsafədə, Dəlikdaş çayının yanında, Göyçə gölünün sahilində yerləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə ¹⁶³ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində ¹⁶⁴ qeyd edilmişdir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsində Dəlik Taş kimi qeyd olunub. ¹⁶⁵ 1728-ci ildə Əhməd şah Məhmət xan oğlu tərəfindən təsdiqlənərək tuğralanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsindəki qeydlərdə isə Dəlikdaş İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsinin inzibati vahidlərindən biri kimi təqdim olunur. ¹⁶⁶ Mənbələrdə Dəlik Taş adlı digər kəndin İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyyəsində yerləşdiyi göstərilir. ¹⁶⁷ “Dəlikdaş” qayalı dağın adındandır. İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahıda Dəlikdaşın adı 20-ci sırada qeyd edilib. Siyahıda 1831-ci ildə Dəlikdaşda 87 azərbaycanlı ailəsi (464 nəfər), 1901-ci ildə 547 nəfər azərbaycanlı, 432 nəfər erməni sakinin yaşadığı qeyd olunub. 1918-ci ildə erməni soyqırımı nəticəsində kəndin azərbaycanlı əhalisinin əksəriyyəti öldürülüb. 1922-ci ildə kəndə 156 nəfər azərbaycanlı qayıdıb. 1931-ci ildə Dəlikdaşda yaşayan azərbaycanlıların sayı 301 olub. 1948-ci ildə azərbaycanlılar kənddən deportasiya edilib.
62	Əliqırx qalası	4000 il əvvəl	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Əliqırx (Bədəlli) kəndində	Qaranlıq rayonu–Martuni, Əliqırx (Bədəlli) kəndi 03.01.1935-ci ildən– Astxadzor	Memarlıq	Qala	1555-ci ilə dair məxəzlərdə Əliqırx qalası Səfəvi Azərbaycan dövlətinin Çuxursəd bəy-	Əliqırx qalası- nın xarabalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına	Əliqırx qalasında yerləşən kurqandakı kütləvi dəfnin izləri hələ 2800 il əvvəl burada ciddi döyüşlər getdiyinin bir-bəşə təsdiqləyicisi rolunu oynayır. Həmin ciddi döyüşlərdən əvvəl qalanın tikilməsi və qalanın sahiblərinin mü-təşəkkil müdafiə şüuru səviyyəsinə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							lərbəyliyin ərazisindəki ən möhtəşəm qalalardan və ən iri yaşayış məskənlərindən biri kimi təsniflənib.	qədər qalırdı. Mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	yüksəlişi isə heç şübhəsiz minilliklərlə ölçülən bir tarixi prosesin nəticəsi idi. Deməli, “Astxadzor qalası”nın əsasının qoyulmasının, onun əzəli sahiblərinin bu yerləri binələşdirməsinin tarixini də daha qədimdə, ən azı eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinin ortalarında, yəni tarixin 3500–4000 illik dərinliyində axtarmaq gərəkdir. A.Mnatsakanyanın tapıntıları ilə tanış olan akademik B.Piotrovski də “Astxadzor qalası”nın qədim tarixə malik olmasını təsdiqləyib. Bütün bu aydınlaşdırmalardan sonra akademik B.Piotrovski “Astxadzor qalası”nı Ermənistan ərazisindəki ən qədim qala kimi səciyyələndirib. Amma o, bu dəfə digər analoji hallarda olduğu kimi, qalanın qədim adını qeyd etməyib. Əliqırx kəndi Qaranlıq (indiki Martuni) rayonundan 17 kilometr cənub-qərbdə, Göyəm silsiləsinin Züldağ zirvəsi ilə Ərgiş çayının mənbəyi arasındakı yamaqlıqda yerləşib. 1728-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 12-ci səhifəsində “başqa bir adı Əliqırx olan Bəddəlli kəndi”nin Göyçə nahiyyəsinin inzibati vahidlərindən biri olduğu qeyd edilib. Göyçə kəndlərinin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahılarında yer almayıb, lakin sonrakı 70 il ərzində də

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									rəsmi sənədlərdə adı çəkilməyən kənd haqqında XX yüzilin əvvəllərində əhalisinin sırf azərbaycanlı olan mahalın ən iri yaşayış məntəqələrindən biri kimi meydana çıxıb. ¹⁶⁸ 1914-cü ildə kəndin yalnız azərbaycanlılardan ibarət olan sakinlərinin sayı 753 nəfər olub. 1918-ci ildə azərbaycanlılar soyqırımına məruz qoyulub. Kənd əsası ermənilər tərəfindən qoyulmuş sırf erməni kəndi kimi təqdim olunub. 1935-ci ildə Ermənistan Xalq Komissarları Soveti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 yanvar 1935-ci il tarixli qərarı ilə Əliqırax kəndinin adı dəyişdirilib, “Astxadzor” qoyulub. ¹⁶⁹
63	Ərqüş qalası	E.ə. VIII–XV yüzilliklər	Göyçə mahalında Göyçə gölündən təxminən 16 kilometr cənubda, Göyəm silsiləsinin Ərgiş çayının mənbəyinə yaxın bir zirvəsində	Ərgüc, Ərqüş qalası–“ Arqış ”, “ Arqışti ”	Memarlıq	Qala	Göyçə mahalının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Ərgüş qalası Şah İsmayıl Xətəinin Göyçə səfəri zamanı yolunu rahat bir güzərgahla, marşrutla yox, məhz çətin relyefli bu qalanın ərazisi ilə davam etdirməsi faktı da Ərgüşçənin tarixi əhə	Qalanın Ərgiş çayının mənbəyinə yaxın zirvədəki xarabalıqları 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər toxunulmamış qalırdı. Göyçə ərazisindəki əksər qalalardan fərqli olaraq, Ərgişçə sahilə yox, zirvədə tikildiyindən onun bünövrəsi yuyulub dağıl	Ərgişçə (Ərqüş qalası) Göyçə gölündən təxminən 16 kilometr cənubda, Göyəm silsiləsinin Ərgiş çayının mənbəyinə yaxın bir zirvəsində yerləşir. Qədim türk memarlığı üslubunda–ovalvari planda tikilmiş bu qalanın eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinə, təxminən e.ə. XVIII–XV əsrlərə aid olduğu, hətta erməni tarixçiləri tərəfindən təsdiqlənmiş həqiqətdir. Qalanın ümumən dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə olan Göyçə hövzəsinin əlçatmaz zirvəsində tikilməsi faktına istinadən isə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu müdafiə kompleksi Oğuz Xanədanı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1555-ci ilə dair rəsmi yazışmalarda Ərgişçə Səfəvi

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							miyyətinə işarə kimi dəyərləndirilə bilər.	mayıb və məhz bu reallıq qalanın memarlıq həlli barədə tam təfəssilatı açmağa imkan verir. Bu təfəssilat isə kağız üzərində formalaşdırılmış “erməni memarlığının ənənələri” ilə əsla uzlaşmır. Qalıqları “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Azərbaycan dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyinin inzibati vahidlərindən biri kimi səciyyələndirilir. Osmanlıların 1723-cü ildə Göyçə gölü hövzəsinə tam nəzarət imkanı əldə etməsindən 5 il sonra hazırlanmış “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 16-cı səhifəsində Ərqüş kəndinin adı yer alsada, onun vergiləri barədə məlumat verilmir. Bu qeydlərdən təkcə o bəlli olur ki, Osmanlı dövlətinin tətbiq etdiyi inzibati bölgü nəticəsində Ərgişçə İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsinin idarəçiliyinə verilibmiş. 1826–1829-cu illər Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı istər dağıdılmış kəndlərin, istərsə də yaşayış üçün yararlı məntəqələrin siyahılarında Ərgişçənin adının olmaması ona dəlalət edir ki, məhz bu müharibələr nəticəsində Göyçədə dağıdılmış, sonradan isə bilərəkdən “adı unudulmuş ölü kəndlər” kimi təsniflənmiş qədim türk yurdlarından biri də məhz Ərgişçədir. 1873-cü ilə qədər Karvan-sara adı ilə tanınan kəndi bundan sonrakı sənədlərdə “Əgrişçay”, 1918-ci ildən sonra isə “Əyriçay” kimi qeyd etmişlər. İlk baxışda bu cür dolaşıqlığı adı məlumatsızlığın, yaxud da texniki qüsurun ayağına yazmaq olar. Amma... Erməni tarixşünaslığının çirkin məqsədi göz qabağındadır. Bütün bu oyunlarda məqsəd Ərgişçə adının izlərini itirmək, XIX əsrin ortalarında karvan-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									sarada ərgişçəliklərin yox, Əyriçay sahillərindəki müxtəlif obalardan didərgin düşmüş insanların məskunlaşması barədə rəy formalaşdırmaqla, diqqəti Ərgiş qalasından yayındırmaq olub. ¹⁷⁰ Azərbaycanlılara aid tarixi qala, kitabə və abidələri mənimsəmək və azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin say və izlərini azaltmaq məqsədilə kəndin adı siyahıyaalmada qeyd olunmayıb.
64	Koroğlu qalası	XVI yüzillik	Cəlaləddin mahalında Xramçayın üstündə	Cəlaləddin–1923-cü ildən Stepan Şaumyanın adına uyğun – Stepanavan	Memarlıq	Qala	Koroğlu qalası azərbaycanlılar üçün, eyni zamanda erməni və digər yadelli hücumlardan müdafiə rolunu oynayır. Qədim qala Qərbi Azərbaycandakı tarixi mirasın nümunəsi kimi mühüm dəyər daşıyır.	Koroğlu qalasının xarabalığı yerləşdiyi ərazidə hələ də durur. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib və “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Xalq qəhrəmanı Koroğlunun adı ilə adlanan qala Cəlaləddin mahalında Xramçayın üstündə iki çay qarışığında yerləşir. Qala divarlarının eni bir metrə yaxın olub. Böyük çay və qaya daşlarından inşa edilən qala coğrafi mövqeyinə görə əlverişli yerdə olub. Qala düşmən hücumlarına məruz qaldıqda üç tərəfinin su ilə əhatə olunması mühəsirəyə alınmasına imkan verməyib. Bu qalanın xarabalığı hələ də durur. ¹⁷¹
65	Qalaça dağında qala	Orta əsrlərə aid	Şörəyel mahalının Ağbaba nəhiyyəsinin Gülsehran kəndi, sonradan Amasiya rayonunun Çivinli	Amasiya rayonu, Çivinli kəndi–19.04.1991-ci ildən Yenacur .	Memarlıq	Qala	Nəhəng daşlarla tikilən qala xalq düşmən hücumlarından qoruyan müdafiə istehkam xarakterli olub, Qərbi Azərbay-	Ermənistan dövləti tərəfindən azərbaycanlılara məxsus abidə olduğu üçün restavratsiya olunmayıb. Qala uçub	Amasiya rayonunun Gülsehran (Çivinli) kəndindəki Qalaça dağının zirvəsində yerləşir. Qala orta əsrin müdafiə istehkamı olub. Qalanın divarları uçulub dağılsa da, onun qalıqları, divardakı nəhəng daşlar, qalanın içərisindəki xarabalıqlar orta əsrlərdə onun alınmaz bir qala olduğunu göstərir. ¹⁷²

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
			kəndində				candakı tarixi mirasının Gülsehran (Çivinli) kəndində yerləşən qədim nümunələridir.	dağılsa da, xarabalığı indi də qalıb.	Bizə görə, toponim Kəngərli tayfasının bir qolunu təşkil edən cinli (qədim forması “cen”dir) türk etnonimi əsasında formalaşmışdır. Etnotoponimdir. Görünür, cinli etnoniminə “iv” səs birləşməsi sonradan əlavə edilərək çivinli formasına düşmüşdür. Quruluşca sadə toponimdir. ¹⁷³ Çivinli kəndinin sakinləri azərbaycanlıların etnoqrafik qruplarından olan qarapapaqlar olmuşdur. Kənddə 1905-ci ildə 270 nəfər, 1914-cü ildə 350 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1915-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuşdur. 1920-ci ildə indiki Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar geri qayıda bilməmişdir. 1922-ci ildə kənddə 234 nəfər, 1926-cı ildə 294 nəfər, 1931-ci ildə 324 nəfər, 1987-ci ildə 534 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ¹⁷⁴ 1915–1916-cı illərdə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, dağıdılmış, əhalisi Türkiyə ərazisinə sığınmağa məcbur olmuşdur. 1922-ci ildə əhalinin bir hissəsi geri qayıtmış və kəndi bərpa etmişdir. ¹⁷⁵ 1989-cu ilin qışında azərbaycanlılar son nəfərinə qədər qovulmuşdur. İndi kənddə ermənilər yaşayır.
66	Qayanqala	Orta əsrlər	Karvansara rayonunun Haçasu kəndinin cənub-qərb hissəsində yerləşir	Karvansara rayonu– İcəvan , Haçasu kəndi–1920-ci ildən Açacur adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Haçasu toponimi “haçalanmağın başlandığı yer” mənasında işlənən “haça” sözü ilə ¹⁷⁶ türk	Qayanqala qalası xaraba və dağınıq vəziyyətdədir.	Qayanqala (ermənicə – Qayanberd) orta əsr qalasıdır. Karvansara rayonunun Haçasu kəndinin cənub-qərb hissəsində, Naltökən dağının meşəli zirvəsində yerləşir, dağınıq vəziyyətdədir. Qaladan aşağıda, dağın şimal ətəyində

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dilində “çay” mənasında işlə-nən su sözü-nün ¹⁷⁷ birləş-məsindən əmələ gəlmişdir. ¹⁷⁸ Əsas çayın bir neçə qola ayrıl-dığı yerdə salın-dığı üçün kənd Haçasu adlan-mışdır.		kiçik bir ibadət-gah var. ¹⁷⁹ Kəndin adı 1920-ci ildə kalka üsulu ilə dəyişdirilib, Aça-cur (Haçasu) qoyul-muşdur. Rayon mərkəzindən 17 km məsafədə yerləşir. ¹⁸⁰
67	Qəmərlı kəndində qala	E.ə. VIII – VII yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, sonradan Üçkilə rayonu Qə-mərli (digər adı Gözlü Qə-mərli) kəndin-də	Üçkilə rayonu – Eçmiədzin , Qəmərlı–15.07.1946-cı ildən– Metsa-mor	Memarlıq	Qala	Toponim qə-mər (antik mənbələrdə kimmer) türk tayfa adına ¹⁸¹ , ¹⁸² , ¹⁸³ mənsub-luq bildirən - “İ” şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlib “qəmə-r (kimmer) tayfa-sının yaşadığı kənd” mənasını bildirir. Etnoto-ponimdir. Qu-ruluşa sadə to-ponimdir. Qə-mərli kəndi qə-dim oğuz yurdu olub. Qala mü-dafiə məqsədi ilə inşa olunub.	Qala uçub da-ğılıb. İndiki dövrdə yerləş-di-yi ərazinin bəzi yerlərində 1 metr, bəzi yerlərində isə 1,5 metr hün-dürlüyündə xa-rabalıqları qa-lıb. (Mənbə: 7 fevral, 2011-ci ildə çəkilən foto). ¹⁸⁴ Ermə-nilər tərəfindən mənimsənilə-rək “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qalanın inşasında böyük qaya daşla-rından istifadə edilib. Qəhvəyi, narıncı və sarı daşlar qalanın vizual görünüşünə xüsusi gözəllik qatıb. Qalanın qalan 1 və 1,5 metr yüksəkliyindəki xaraba divarları belə ətrafı yaşıl ot və güllü çiçəkli ərazidə möhtəşəm və əzəmətli görünür. ¹⁸⁵ Qalanın Kimmerlər dövründə tikildiyi ehtimal olunur. Qəmərlı kəndi rayon mərkəzindən 8 km cənubda, Böyük Qa-rasu çayının yanında yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 127 nəfər, 1873-cü ildə 295 nəfər, 1886-cı ildə 347 nəfər, 1897-ci ildə 408 nəfər, 1904-cü ildə 411 nəfər, 1914-cü ildə 436 nəfər, 1916-cı ildə 425 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşa-mışdır. ¹⁸⁶ 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq sakinləri azər-baycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş və Türkiyədən köçü-rülən ermənilər burada yerləşdiril-mişdir. ¹⁸⁷

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
68	Qızıldağ qalası	X yüzillik	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Düz-kənd kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu, Düz-kənd kəndi – 19.04.1991-ci ildən Alvar .	Memarlıq	Qala	Toponim Azərbaycan dilində “düzən, çöl, düzənlik”, “eniş, yoxuşu, çuxuru olmayan yer” mənasında işlənən “düz” sözü ilə ^{188, 189, 190, 191} qədim türk dilində “yaşayış yeri, şəhər” mənasında işlənən “kənd” sözünün ^{192, 193, 194} birləşməsindən əmələ gəlib. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	Qızıldağ qalası uçub dağılsa da, qalıqları indi də durur.	Tarixi Qızıldağ qalası Amasiya rayonunun Düz-kənd kəndindən 3 km aralıdakı Qızıldağda yerləşir. Qala divarlarının hündürlüyü 1,0–1,5 metr, eni 1,5–2,0 metrə çatır. Qala divarlarının çox hissəsi uçub dağılıb. Qala divarları Balıqlı və Xançallı kəndlərinə tərəf uzanır. ¹⁹⁵ Amasiya rayonunda tarixən Düz-kənd adında iki kənd olmuşdur: Böyük Düz-kənd, Kiçik Düz-kənd. ¹⁹⁶ XIX əsrin əvvəllərində Böyük Düz-kənd və Kiçik Düz-kənd kəndləri birləşdirilərək Düz-kənd kəndi kimi rəsmiləşdirilmişdir. Kəndin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Erməni mənbələrində kənddə qarapapaqların yaşadığı göstərilir. ¹⁹⁷ Kənddə 1886-cı ildə 348 nəfər, 1897-ci ildə 520 nəfər, 1908-ci ildə 636 nəfər, 1914-cü ildə 722 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ¹⁹⁸ 1916–1918-ci illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlara məruz qalmış və qovulmuşlar. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar atababa yurdlarına qayıda bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 359 nəfər, 1926-cı ildə 402 nəfər, 1931-ci ildə 468 nəfər ¹⁹⁹ , 1970-ci ildə 516 nəfər, 1987-ci ildə 580 nəfər ²⁰⁰ yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr–dekabr, 1989-cu ilin yanvar aylarında azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. İndi ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
69	Qız qalası–I	Orta yüzilliklər	Karvansara rayonunun Haqqıxlı kəndi yaxınlığında	Karvansara rayonu–09.09.1930-cu ildən İcevan , Haqqıxlı kəndi 1978-ci ildən– Səməd Vurğun , 1991-ci ildən– Hovk	Memarlıq	Qala	Qız qalasının sənət və mədəniyyət nümunəsi baxımından azərbaycanlılar üçün tarixi-arxeoloji dəyəri çox böyükdür.	Qız qalası indiki dövrdə yarıdağınaq vəziyyətdə olsa da, bütövlüynü nisbətən qoruyub saxlamışdır. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qız qalası abidəsi Haqqıxlı kəndinin şərqindəki “Molla qayası” adlanan yerdən bir neçə kilometr şərqə doğru üç tərəfdən sıldırım qayalığın başındakı kiçik düzənlikdə inşa edilmişdir. Bu düzənlik hər tərəfdən təbii yüksək qayalıqlarla, eyni zamanda piramida şəkilli divarlarla əhatə olunmuşdur. Qalanın girişi isə cənubdandır. Girəcəkdə içəri tərəfdən kiçik gözətçi yeri vardır. Bundan əlavə, qayalıq tərəfdən bir neçə kiçik pəncərəsi var. Qalanın içərisində dağılmış mənzillərdən başqa, iki su anbarı da vardır. Su saxsı borularla əvvəlcə kiçik hovuzla, sonra oradan başqa boru ilə böyük su anbarına tökülürmüş. Qalanın bütün tikililəri, eləcə də divarları göy rəngli bazalt daşdandır. ²⁰¹
70	Qız qalası–II	IX–X yüzilliklər	Cəlaloğlu rayonunda Çubuqludan gələn çayın qırx bulağının qovşağında	Cəlaloğlu–1923-cü ildən Stepan Şaumyanın adına uyğun – Stepanavan , Çubuxlu–Vorontsovk	Memarlıq	Qala	Dağ Borçalı və Cəlaloğlu ərazisində qədim dövrlərdən etibarən türk tayfaları yaşayıb.	Qız qalası ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Qız qalası Cəlaloğlu mahalında Vorontsovkə çayının, yəni Çubuqludan gələn çayın qırx bulağının qovşağında yerləşib. Qala divarlarının eni bir metrə yaxın olub. Hörgüsündə böyük daşlardan istifadə edilib. Hündürlüyü 2–3 metr civarında olub. Qalalar, ümumiyyətlə, hərbi-strateji baxımdan uca, əlçatmaz yerlərdə tikilir. Bu ərazilərdə daha çox çay kənarı və çay qovşağı olan yüksək yerlər seçilib. ²⁰²

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
71	Məntaş qalası (Qaraqala)	XIII–XIV yüzilliklər	İcevandan təxminən 12 km cənub-şərqə doğru, Ağstafaçayın sağ sahilində ucalan dağın zirvəsində	Karvansara rayonu – 09.09.1930-cu ildən İcevan	Memarlıq	Qala	Qalanın yerləşdiyi Karvansara rayonu ərazisi türk-oğuz boylarının anayurdu olub. Qala müdafiə məqsədi ilə tikilib.	İndiki dövrdə qala dağılmış vəziyyətdədir. Yalnız divarlarının xırda hissələri qalmışdır. İçəridə bir sıra yaşayış evlərinin izləri hiss olunur.	Məntaş və ya Qaraqala İcevandan təxminən 12 km cənub-şərqə doğru, Ağstafaçayın sağ sahilində ucalan dağın zirvəsində, ərəb hakimiyyəti dövründə tikilmişdir. Qapıları bütöv və iri daşlardan ibarət imiş. Bölgənin böyük və alınmaz qalalarından idi. İndi bu qala dağılmış vəziyyətdədir. Yalnız divarlarının xırda hissələri qalmışdır. İçəridə bir sıra yaşayış evlərinin izləri hiss olunur. ²⁰³
72	Səngər qalası	VII–VIII yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nəhiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun Düzkənd kəndi yaxınlığındakı Səngər dağında	Amasiya rayonu, Düzkənd kəndi – 19.04.1991-ci ildən Alvar .	Memarlıq	Qala	Toponim Azərbaycan dilində “çöl, düzənlik”, “eniş, yoxuşu, çuxuru olmayan yer” mənasında işlənən “düz” sözü ilə ^{204, 205, 206, 207} qədim türk dilində “yaşayış yeri, şəhər” mənasında işlənən “kənd” sözünün ^{208, 209, 210} birləşməsindən yaranıb. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	Səngər qalası ermənilər tərəfindən dağıdılıb, xarabalıqları qalıb.	Səngər qalası Amasiya rayonunun Düzkənd kəndindən 2,5 km aralıdakı Səngər dağında yerləşir. Qala divarlarının aşağı hissəsi nəhəng qayalardan, üstü kəsmə daşlardan hörlmüşdü. Divarlarının qalınlığı 3 metrədən çox olub, hündürlüyü təxminən 5–6 metrə çatır. Səngər dağında, qalanın yaxınlığında at, qoç heykəlli qəbirlər son vaxtlara qədər qalmaqda idi. Səngər dağının üstündəki əzəmətli qala Ağbabadakı qədim şəhər mədəniyyətindən xəbər verməkdədir. ²¹¹

“Hesab edirəm ki, ildə bir dəfə, ya da iki ildən bir Bakıda Qərbi Azərbaycanla bağlı beynəlxalq konfrans keçirilməlidir. Biz özümüz üçün dost saydığımız ölkələrdən alimləri, arxeoloqları, tarixçiləri dəvət edəcəyik ki, mötəbər bir beynəlxalq konfrans keçirək, bunu təqdim edək. Yəni, bir çox addımlar atılmalıdır ki, bu mövzu gündəlikdən çıxmasın, əksinə bu mövzu beynəlxalq gündəliyə daxil edilsin. Çünki bu gün Ermənistan monodövlətdir. Biz bunu deyəndə, haqlı olaraq dünya ictimaiyyətinə bildiririk ki, bu, dözülməzdir. İndi Avrasiya məkanında, yerləşdiyimiz regionda hansı ölkə monodövlətdir? Bəs, sual olunur nə üçün məhz Ermənistan monodövlətdir? Cavab aydındır, ona görə ki, imkan verməyiblər orada başqa xalqlar yaşasın. O xalqları oradan müxtəlif yollarla çıxarıblar, kimi öldürüblər, kimi hədələyiblər, kimin evini yandırılar. Beləliklə, bütün başqa millətləri oradan qovub, başqasının torpağında özləri üçün dövlət qurublar. Bu ərazidə heç vaxt Ermənistan olmayıb. İndiki Ermənistan bizim torpağımızdır. Mən bunu dəfələrlə deyəndə, mənə irad tuturlar, çalışırlar irad tutmağa ki, mənim ərazi iddiam var. Mən bunu tarixi həqiqət kimi deyirəm. Əgər kimsə başqa versiyanı təsdiq edə bilsə, gəlsin təsdiq etsin”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Karvansaralar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KARVANSARALAR									
73	Ağtəpə karvansarası	XI–XII yüzilliklər	1828-ci ilədək İrəvan , 1828–1936-cı illər Erivan	1936-cı ildən etibarən Yerevan	Memarlıq	Karvansara	Karvansara yerli və xarici ölkələrdən gələn tacirlərin qaldığı və anbarlarında mallarını mühafizə etdiyi yer kimi xanlıqda mühüm yerə sahibidi.	Ağtəpə karvansarası İrəvan şəhərində Azərbaycan tarixi və memarlığının nümunəsi olduğu üçün təmir və restavrasiya olunmayıb. Xarabalığa çevrilən karvansaranın yerində yeni tikililər inşa edilib.	Ağtəpə karvansarası Göyçə gölünün şimal sahilində, Çubuxlu aşırımından 10 kilometr şimal-şərqdə, Ağtala kəndindən 2–3 km şimalda çox da yüksək olmayan təpənin yamacında yerləşir. Xarabalıqları 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər toxunulmamış qalan bu kəndin ərazisindəki XI–XII əsrə aid karvansara kompleksinin qalıqları Ağtəpənin azı 1000 illik tarixindən soraq verən maddi sübutdur. Rəsmi məxəzlərdə isə kəndin adına ilk dəfə Şah Abbas dövrünə dair sənədlərdə rast gəlinir və o qeydlərdən məlum olur ki, Ağtəpə Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi nin təbəçiliyində olan Göyçə kəndlərindən biri imiş. 1828-ci ildə yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə kəndlərinin siyahısında adının çəkilməməsi isə bu obanın 1826–1828-ci illər aralığında dağıdılmasına dəlalət edir. Bu faciənin təfərrüatı rəsmi məxəzlərdə öz əksini tapmasa da, bir danılmaz həqiqət bəllidir: Ağtəpə adlı türk obasının yer üzündən silinməsi kimi ağır tarixi cinayətin də məsuliyyəti ermənilərin və onların havadarları olan missiyanı xristian dünyasının üzərindədir. ²¹²

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
74	Çırpılı kəndində karvansara	XVI–XVII yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Şörəyel mahalının Ağın rayonundakı Çırpılı kəndində	Ağın rayonu–12.10.1961-ci ildən Ani, Çırpılı kəndi–03.02.1947-ci ildən Crapı , sonra Nerkin Crapi	Memarlıq	Karvansara	Memarlığı ilə Azərbaycan maddi-mədəni irsini təmsil edən Çırpılı karvansarası kənd və ətraf ərazilərdə azərbaycanlıların yaşadığını, ərazinin azərbaycanlıların məskunlaşdığı yurd yeri olduğunu göstərir.	Hazırda karvansaranın hündür girişinin tavan hissəsi yarıdağınaq vəziyyətdə olsa da, otaqların olduğu bölmələrin tavanı uçub, yan, arxa, qabaq divarları və karvansaranın içindəki iki cərgədən ibarət enli tağı divar hissəsi isə qismən salamat qalsa da, arxa hissəsi uçub xarabaya çevrilib. Qabaq hissəsindəki kiçik tikilinin üzərinə xaç elementi əlavə olunub. Hər iki abidə də ermənilər tərəfindən mənimlənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Yol kənarındakı kəndə yaxın yaşıllıq ərazidə yerləşən Çırpılı karvansarası Şərq memarlığı üslubunda tikilmişdi, böyük və çox sayda otaqlardan ibarət idi. I Şah Abbasın tikdirdiyi karvansarada Müsəlman Şərqinin, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr memarlığında əsasən nal formalı çatma tağlar tətbiq olunmuşdur. Təxmini olaraq eni 12 metr, uzunluğu 30–35 metr, giriş hissəsinin hündürlüyü 5–6 metr, otaqlar yerləşən bölmənin hündürlüyü isə 3–3,5 metr civarındadır. Çırpılı karvansarası böyük çay və qaya daşları ilə tikilib. Karvansaranın 3 tağı hündür girişi mövcuddur. Geniş giriş bölməsindən sonra başlayan uzun dəhlizin sağ və sol tərəfində otaqlar mövcud olub. Hər tağın bir otaq olduğu güman edilən karvansaranın təxmini olaraq 12 otaqdan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Şörəyel sancağında (Pəmbək əyaləti ilə birlikdə) 172 kəndin mövcudluğu göstərilir. Nadir şahın dövründə verilən məlumata görə, İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan Şörəyel mahalında 109 kənd mövcud olmuşdur. 1804-cü ildə Şörəyel sultanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra, bir neçə kənd istisna olmaqla, qalan bütün kəndlərə Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər məskunlaşdırılmışdı. ²¹³ Toponim “quru bu daq, kol qırıntısı” mənasında işlənən “çırpı” sözünə mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Fitotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir. ²¹⁴

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
75	Qurduqulu karvansarası	XVII–XVIII yüzilliklər	Sərdarabad mahalının Qurduqulu rayonunda	Qurduqulu – 09.09.1930–02.03.1935-ci illərdə Sərdarabad rayonu, həmin tarixdən 1992-ci ilə qədər– Oktemberyan (Oktyabr) , 1992-ci ildən Armavir adlandırılıb.	Memarlıq	Karvansara	Azərbaycanlılara məxsus karvansara ərazinin azərbaycanlıların yurd yeri olduğunu göstərir. 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər azərbaycanlıların yaşadığı və daha sonra tərk etməyə məcbur olduqları yaşayış məntəqələrindən biridir. ²¹⁵	Karvansaranın üst tavan hissəsi uçub dağılıb. 3 tağlı hissə, kənar divarları və 2 orta divarı qismən sağlam vəziyyətdə qalıb. ²¹⁶ Azərbaycan abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən restavrsiya edilməyib. Qurduqulu karvansarası ermənilər tərəfindən mənisənilərək, “erməni abidəsi” kimi turistlərə təqdim olunur.	Qurduqulu rayonu ərazisində yerləşən qədim və böyük karvansaranın hücrələri və ibadət otaqları var idi. Karvansarada karvanların dayanacaq yeri, mehmanxana tipli istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca yer (tövlə) və axurlar, ticarət mallarının saxlanması üçün anbar, müxtəlif əşya satan dükən, yeməxana vardı. ²¹⁷ Çay və qaya daşlarından inşa edilən karvansaranın uzunluğu 35–40 metr, eni 12–15 metr, hündürlüyü isə 4,5–5 metr civarında idi. 3 tağlı karvansaranın sağ və sol tərəfində otaqlar, ortasında isə dəhliz yerləşirdi. Bütün otaqlar dəhlizə çıxırdı. Karavansarada 18–20 civarında otaq mövcud olub.
76	Nüvədi kənd karvansarası	XV–XVI yüzilliklər	Zəngəzur mahalının Mığrı nahiyyəsində, Nüvədi kəndinin qərbində kənddən 6 km uzaqlıqdakı məsafədə	Mığrı rayonu–Meğri, Nüvədi kəndi–19.04.1991-ci ildən Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Karvansara	Nüvədi kəndi yaxınlığındakı karvansara gediş-gəlişi çox olan yolun kənarında yerləşib. Müxtəlif bölgələrdən gələn tacir, səyyah, tədqiqatçılar və bir çox kateqoriyadan	Nüvədi kəndi yaxınlığındakı karvansara sovet dövründə azərbaycanlılara aid abidə olduğu üçün ermənilər tərəfindən təmir olunmayıb. Uçub dağılan karvansaranın yerləş-	Nüvədi kəndinin qərbində, 6 km aralıda, Araz çayı yaxınlığında “Şam ərazisi” deyilən tarixi yerdə XV–XVI əsrə aid qədim karvansaranın uçuq-sökük yerləri dururdu, çox güman ki, bu mədəni-ticarət abidəsi Yaxın Şərq ölkələrindən Azərbaycana və ona qonşu dövlətlərə uzanan beynəlxalq ticari əhəmiyyətə malik bir tikili olub. ²¹⁸ Xarici səyyahların da qeyd etdiyi kimi, həmin dövrdə mövcud olan karvansaralar yol boyunca bir-birindən müəyyən

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							olan insanların məskunlaşması kənd və onun ətrafındakı ərazilərin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə böyük təsir göstərmiş.	diyi ərazidə xarabalıqları qalıb.	məsafədə yerləşib, quruluş və forma cəhətdən bir-birinə oxşarlıq təşkil edib. Bu binaların əksəriyyəti böyük və iri yonulmuş daşlardan inşa edilib, damları yastı, otaqları təğlidir. ^{219, 220}
77	Mığrı karvansarası	XVI–XVII yüzilliklər	Zəngəzur mahalının Mığrı rayonunda	Mığrı rayonu, 09.09.1930-cu ildən Məğri	Memarlıq	Karvansara	Toponim şəhəri salan Mehranilər sülaləsinin hökmdarı Mehraninin adı ilə bağlıdır. Mığrı karvansarasının yerləşdiyi ərazidə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Yol kənarında yerləşən karvansara tacirlərin, səyahələrin və digər yolçuların gecələmək yeri olub.	Mığrı karvansarası ermənilər tərəfindən mənimlənilib. “Araks” adlı restoran kimi günümüzdə istifadə olunur. (26.08.2013-cü ildə çəkilən fotosəkil) ²²¹	Mığrı karvansarası I Şah Abbasın ölkədə tikdirdiyi 999 karvansaradan biridir. ²²² İrəvan azərbaycanlılarına məxsus, Şərq memarlıq üslubunda yol kənarındakı alçaq təcədə tikilən və geniş giriş oval qapısı olan karvansaranın qabaq hissəsinin memarlığı və tikintisi Şuşa qalasının giriş hissəsi və İrəvanda mədrəsə ilə oxşarlıq təşkil edir. Boz rəngli dəmir qapıları olan karvansaranın divarları qırmızı tuf daşdan tikilib. Giriş qapısının yerləşdiyi divarın təxminən hündürlüyü 6 metr, uzunluğu 20–25 metr, kənar divar hissəsi isə 5 metr, yoldan karvansaranın giriş qapısına qədər daşdan hörülən pilləkən sayı 20 civarındadır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
78	Uşi kəndində karvansara	IX–XI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Əştərək rayonundakı Uşi kəndində	Əştərək rayonu– Aştarak , 7.11.1995-ci il tarixli yeni qanuna əsasən Araqatsoṭn vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilmişdir ²²³ .	Memarlıq	Karvansara	Yol kənarında yerləşib, oradan keçən insanlar, xüsusilə də səyyahlar üçün gecələmə, tacirlər üçün isə həm mehmanxana, həm də mallarını satmaq və mühafizə üçün anbar rolunu oynayıb. Karvansara haqqında məlumatların 1590 və 1728-ci illərdə tərtib olunan Osmanlı müfəssəl dəftərində və Çar Rusiyası mənbələrində yer alması və Azərbaycan irsinə aid abidə olması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.	Azərbaycanın qədim dövr maddi-mədəni irsinə aid olan karvansaranın indiki dövrdə Əştərək rayonunun Uşi kəndində xarabalığı qalıb.	Karvansara Əştərək rayon mərkəzindən 4 km şərqdə Uşi kəndi kənarında yerləşib. Bişmiş kərpicdən, yonulmuş bazalt və mərmərdən inşa olunmuşdu və gözəl görünüşə sahib idi. Daha çox İrandan gətirilən malların satıldığı karvansara kimi məşhur idi. 38 mağazadan ibarət olan karvansara eyni zamanda topdansaş anbarı kimi fəaliyyət göstərirdi. ^{224, 225}

“Bütövlükdə XX əsrdə xalqımızın çəkdiyi əzablar haqqında dünya ictimaiyyətinə daha geniş məlumat verilməlidir. Biz hər zaman həqiqəti deyirik. Azad edilmiş torpaqlara gələn 10 minlərlə xarici vətəndaş bu gün artıq öz gözləri ilə görür ki, xalqımız hansı vəhşiliklərə məruz qalıb. Bu gün orada gedən genişmiqyaslı quruculuq işləri bir daha xalqımızın iradəsini göstərir. Yenə də deyirəm, Ağalı kəndinin timsalında biz xalqımızın tarixi yaddaşını görürük. Çünki oranı heç vaxt görməyən uşaqlar, gənclər oraya qayıdıblar. Əminəm ki, biz eynisini Qərbi Azərbaycanda da görəcəyik”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Türbələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
TÜRBƏLƏR									
79	Abbasəli Əhmədli türbəsi	1971-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Sarıyaqub kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Varde-nis , Sarıyaqub kəndi isə 19.04.1991-ci ildən Çaxkad-zor adlandırılıb.	Memarlıq	Türbə	Erməni idarəçiləri azərbaycanlı əhaliyə məscid tikməyə icazə vermədikləri üçün hörmət və etibar sahibi şəxslərə türbə tikilir və bu türbələr mərhumun yaxınları, tayfa nümayəndələri və hörmətini qazandığı insanlar tərəfindən ziyarət edilirdi.	1987–1991-ci illərdə həyata keçirilən azərbaycanlı əhali-nin zorla köçürülməsindən sonra türbə ermənilər tərəfindən dağıdılıb, yerləşdiyi qədim qəbiristanlıq ərazisində xarabalıqları qalıb.	Abbasəli Əhmədli türbəsi Sarıyaqub kəndindən bir az aralıda və böyük Qaraqoyunluya və Kəlbəcərə gedən yolun sol tərəfində, təpənin döş tərəfindəki qəbiristanlıqda yerləşirdi. Abbasəli Əhmədli Miskin Abdal soyundandır. Miskin Abdal Abbasəli Əhmədlinin ulu babası olub. O, 1913-cü ildə doğulub. 1941–1945-ci il Böyük Vətən müharibəsində iştirak edib, bir neçə dəfə yaralanıb. Göyçəyə qayıtdıqdan sonra Canəhməd, Sarıyaqub, Daşkənd və Şorca kəndlərində mühasib işləyib. Abbasəli bəy yaşadığı və işlədiyi ərazilərdən başqa, həmçinin Qaraqoyunlu və Qayabaşı kəndlərində də böyük hörmət və nüfuz sahibi olub. 1970-ci ildə vəfatından sonra kənd ağsaqqalları və tayfa nümayəndələri nüfuzuna və seyid soyunu təmsil etdiyinə görə Abbasəli Əhmədliyə türbə tikilməsi təşəbbüsünü irəli sürüb. Kənd camaatının maddi dəstəyini qəbul etməyən həyat yoldaşı Kafiyə Məmmədqızının (Kafiyə Məmməd-qızı toyunda ona hədiyyə edilən zıvnısını və bel kəmərinə satıb türbə tikdirib. Zıvnı – arxalıq adlanan üstü qızıl pullar olan geyimdir) pulu ilə Məhəmməd usta tərəfindən Abbasəli Əhməd oğluna atasının türbəsi yanında türbə tikilib və ora dəfn olunub. Türbənin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									eni 3,5–4 metr, uzunluğu 4,5 metr, hündürlüyü 2,3 metr, türbə damının hündürlüyü isə 1,5–1,6 metr civarında olub. Türbə bölgənin məşhur Subatan və Türkiyədən gətirilən qara kəbir daşından tikilib. Tikilinin başında ay-ulduz var idi. ²²⁶
80	Allahverdibəyli kəndində türbə	V–VI yüzilliklər	Yelenovka rayonunun Abbasgölü kəndi ilə həmsərhəd Allahverdibəyli kəndində	Yelenovka rayonu, 1935-ci ildən Sevan	Memarlıq	Türbə	Allahverdibəyli kəndindəki V–VI yüzilliklərə aid türbə ərazidə azərbaycanlıların məskunlaşma tarixinin 1500 ildən çox olduğunu sübut edir.	Allahverdibəyli kəndindəki türbənin xarabalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər toxunulmamış qalırdı.	Allahverdibəyli kəndindəki türbə kənddən 200–300 metr şərqdəki qədim qəbiristanlığın olduğu ərazidə yerləşirdi. V–VI əsrlərə aid türbə azərbaycanlıların qədim dövrdən burada məskunlaşdığını göstərir. 1826–1829-cu illərdə baş vermiş Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı türbə də ziyan görmüşdü. Allahverdibəyli kəndi Səfəvilər dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyi Kəvər nahiyəsinə daxil olan inzibati vahidlərdən biri kimi səciyyələnir. Erməni mənbələrində isə kəndin adına ilk dəfə 1826–1829-cu illərdə baş vermiş Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı erməni–rus hərbi birləşmələrinin Göyçə mahalında dağıtdıqları 108 türk kəndindən 67-sinin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında rast gəlinir. ²²⁷ Elə həmin tarixçinin tərtib etdiyi başqa bir siyahıda yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə mahalında o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan məntəqələrin siyahısında və ondan sonrakı dövrlərə dair rəsmi hesabatlarda bu qədim obanın adı yoxdur. ²²⁸

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
81	Bərxudar Əhmədoğlu türbəsi	1966-cı il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Sarıyaqub kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Vardenis , Sarıyaqub kəndi isə 19.04.1991-ci ildən Çaxkadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Türbə	Kənd Səfəvilər dövlətinin qurucusu və hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin (1487–1524) 1515-ci il tarixli fərmanı ilə Səfəvilərin böyük övliyası, sufi şeyxi Seyid Hüseyn Məhəmməd oğluna – Miskin Abdala (1430–1535) nəsilbənəsil pay kimi verilmişdir. ²²⁹ Həmin fərmanın əsli hazırda da “Miskin Abdal ocağı”nda saxlanılır. Azərbaycan tarixinin ən şanlı dövrünün başlanğıcını qoyan Səfəvilər dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Xətai bu kəndə gəlib ustadı, böyük	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlı əhəlinin zorla köçürülməsindən sonra türbə ermənilər tərəfindən dağıdılıb, yerləşdiyi qədim qəbiristanlıq ərazisində xarabalıqları qalıb.	Bərxudar Əhmədoğlu türbəsi Sarıyaqub kəndindən bir az aralıda Bala Qaraqoyunluya və Böyük Qaraqoyunluya və Kəlbəcərə gedən yolun sol tərəfində, təpənin döş tərəfindəki qəbiristanlıqda yerləşirdi. Bərxudar Əhmədoğlu türbəsi kənd ağsaqqalları və Şadmanlı (müasir dövrdə Bərxudarlı tayfası da deyirdilər) tayfasının təşəbbüsü ilə Yaqublu və digər ətraf kəndlərdə böyük hörmətə sahib Miskin Abdal nəslindən olan Seyid Bərxudar Əhmədoğlunun şərəfinə inşa edilib. Türbə Məhəmməd adlı usta tərəfindən tikilib, türbənin içərisində məzar yeri qoyulub. O məzarlardan birində tayfa böyüklərinin məsləhəti ilə 1970-ci ildə vəfat edən Bərxudar Əhmədoğlunun övladı Abbasəli Əhmədli dəfn olunub. Türbənin eni 3,50 metr, uzunluğu 4,50 metr, hündürlüyü 2,3 metr civarında, türbə damının hündürlüyü isə 1,5–1,6 metr civarında olub. Türbə bölgənin məşhur Subatan daşından tikilib. ²³¹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							övliya Miskin Abdal ilə görüşmüşdür. Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseyn də (17–18-ci əsrlər) bu kəndə gəlib “Miskin Abdal Ocağı”nı ziyarət etmiş, orada xütbə oxutdurmuşdur. Bunu təsdiq edən sənədlər “Miskin Abdal Ocağı”nda deportasiya dövrünə qədər saxlanılırdı. ²³⁰		
82	Əfəndi kəndində türbə	B.e.-nin II–III yüzillikləri	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Əfəndi (Əfəndikənd) kəndində (İndiki Sevan rayon mərkəzindən 9 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün şimal-şərq sahilində	Rayon 1842-ci ildə– Yelenovka , 1935-ci ildən Sevan . Əfəndi kəndi, 04.01.1938-ci ildən– Noraşen (Yenikənd)	Memarlıq	Türbə	İ.Şopenin cədvəllərində adları diqqətdən kənarda qalmış 41 türk kəndinin biri də Əfəndidir. Ermənilərin sonradan “Rəhmankəndi” və “Əfəndi” kəndlərinin birləşməsinin zəruriliyi bəhanəsi ilə	Əfəndi kəndindəki türbə 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər yerləşdiyi ərazidə qalırdı. Sonradan ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Əfəndi kəndində Azərbaycan xalqının soyundan olan müxtəlif türkmənşəli tayfalar yaşayıb və tayfanın özünə məxsus mədəni həyatı və yaşam tərziləri olub. Kənddə tarix etibarilə eramızın II–III yüzilliklərinə aid edilən, memarlıq həlli baxımından daha çox zərdüştü məbədlərə bənzəyən üzərində kitabə yer alan türbə olub. ²³² Türbə onun üzərindəki daş kitabə oğuz türklərinin burada məskunlaşmasının 2000 illik tarixini təsdiqləyən maddi sübutdur. Bu, eyni zamanda Azərbaycan əhalisi arasında türbə mədəniyyətinin tarixi

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							doğma yurda qayıtmağa qoymayıblar. Bu da oğuz türkünün Göyçənin əzəli sahibi olmasının təsdiqləyicisi kimi çıxış edən faktların sayını mümkün qədər azaltmaq məqsədi daşıyır.		kökünün daha qədim dövrlərə qədər uzandığını göstərir.
83	Hümbət Mahmudovlu türbəsi	1982-ci ilin iyul ayı	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Sarıyaqub kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Vardenis , Sarıyaqub kəndi isə 19.04. 1991-ci ildən Çaxkadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Türbə	Hümbət Mahmudovlu türbəsi Sarıyaqub və ətraf kəndlərdən gələn azərbaycanlıların məşhur ziyarətgahlarından olub.	Azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyadan sonra Hümbət Mahmudovlu Sarıyaqub kəndindəki türbəsi ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Hümbət Mahmudovlu türbəsi Sarıyaqub kəndindən bir az aralıda, Böyük Qaraqoyunluya və Kəlbəcərə gedən yolun sol tərəfində, təpənin döş tərəfindəki qəbiristanlıqda yerləşirdi. Türbə tanınmış el ağsaqqalı 1920-ci ildə anadan olan, 1941–1945-ci il Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı Məmmədov Hümbət Mahmud oğluna aiddir. Onun 07.05.1982-ci ildə vəfatından sonra övladı Məmmədov Dilman Hümbət oğlu tərəfindən inşa etdirilib. Türbənin eni 3,5–4 metr, uzunluğu 3,5 metr, hündürlüyü 2,5–3 metr civarında, türbə damının hündürlüyü isə 2–2,5 metr civarında olub. Türbə bölgənin məşhur Subatan daşından tikilib.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
84	Qaraiman kəndində türbə-I	XX yüzillik	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonuna aid Qaraiman kəndində	Basarkeçər rayonu– Varde-nis , Qaraiman kəndi, 25.01.1975-ci ildə Sovetkənd , 09.04.1991-ci il də yenidən dəyişdirilib, Kaxakn qoyulub.	Memarlıq	Türbə	Kəndin ilk adı XIII əsrin əvvəlinə (1410) kimi Oğruca, ikinci adı XIV əsrin axırları (1387–1388), XV əsrin əvvəllindən (1410) 1975-ci ilin yanvarın 25-nə kimi Qaraiman ²³³ , üçüncü adı 1975-ci ilin yanvarın 25-dən 1988-ci ilin dekabrına qədər Sovetkənd olmuşdur. ²³⁴ Ərazidə 1987–1991-ci illərin deportasiyasına qədər yalnız azərbaycanlılar yaşayıb.	Qaraiman kəndindəki müsəlman türbəsinin arxa dam hissəsi qismən dağılıb. Hazırkı dövrdə yarıxarabalıq vəziyyətdədir.	Müsəlman türbəsi Qaraiman kəndi ərazisindəki qədim qəbiristanlıqdakı yüksəklikdə yerləşir. Özünəməxsus memarlıq üslubunda inşa edilən müsəlman türbəsi XX yüzilliyə aiddir. Türbə dəyirmi formada xüsusi kəsilmiş böyük daşlarla tikilib. ²³⁵ Türbənin diametri 7,5–8 metr, hündürlüyü 2,5–3 metr civarında, türbə damının hündürlüyü isə 2–2,5 metr civarındadır. Türbənin Qaragözlülər tayfasının tanınmış din xadimləri üçün tayfa nümayəndələri tərəfindən inşa edildiyi ehtimal olunur. Türbə bölgənin məşhur Subatan daşından tikilib. Türbənin ətrafı qaya daşları və ermənilər tərəfindən uçurulub dağıdılmış qədim qəbir daşları ilə əhatə olunub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
85	Qaraiman kəndində türbə-II	XX yüzillik	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonuna aid Qaraiman kəndində	Basarkeçər rayonu– Varde-nis , Qaraiman kəndi, 25.01.1975-ci ildə Sovetkənd , 09.04.1991-ci ildən Kaxakn	Memarlıq	Türbə	Kəndin ilk dəfə əsasını qoyan Oğruca adlı şəxs Qazax mahalından gələndə XII əsr alban məbədinə özlərini qorumaq üçün yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin ilk adı “Oğruca” sözünün mənası oradan yaranmışdır. Kəndin ikinci dəfə əsasını qoyan Qara İman, Qazax mahalının Qıraq Kəsəmən kəndindən Göyçə mahalına gələrkən yerin yaşamaq üçün münbit torpağa, bol suya, hər cür şəraitə malik olduğunu görərək, özü ilə birlikdə gələn qohumlarına daimi yaşayış	Türbənin damındakı günbəz hissəsi dağılmayıb, yarırlı vəziyyətdədir. Qapısının olduğu qabaq tərəf sökülüb, digər üç divar qismən sağlam vəziyyətdədir ^{236, 237} (Mənbə: 30.07.2011-ci ildə çəkilən fotosəkil)	Qaraiman kənd qəbiristanlığındakı müsəlman türbəsi dördkünc formada qırmızı tuf daşla tikilib. Türbənin eni 2,5–3 metr, uzunluğu 3–3,5 metr, hündürlüyü isə üstündəki günbəz hissə ilə birlikdə 5,5–6 metr civarındadır. Ön qapının olduğu hissə sökülüb, dağıdılıb ²³⁸ . Sökülən daşlar türbənin ətrafına atılıb. Yanında sinə daşı mərmərdən, baş daşı isə qəbir daşından olan azərbaycanlı məzarı var. ²³⁹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yeri seçmişdir. Kəndin ikinci adı “Qaraiman” sözünün mənası buradan yaranmışdır. Kənddəki qədim müsəlman qəbiristanlığı və türbə burada azərbaycanlıların yaşadığını göstərir.		
86	Qaraiman kəndində türbə–III	XX yüzillik	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonuna aid Qaraiman kəndində	Basarkeçər rayonu– Varde-nis , Qaraiman kəndi, 25.01.1975-ci ildə Sovetkənd , 09.04.1991-ci ildən Kaxakn	Memarlıq	Türbə	Kəndin ilk dəfə əsasını qoyan Oğruca adlı şəxs və qohumları Qazax mahalından gələndə XII əsr alban məbədinə özlərini qorumaq üçün yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin ilk adı “Oğruca” sözünün mənası oradan yaranmışdır. Kəndin ikinci dəfə əsasını qoyan Qara İman, Qazax	Türbə və damındakı günbəz hissəsi dağılmayıb, yararlı vəziyyətdədir. ^{240, 241} (Mənbə: 30.07.2011-ci ildə çəkilən fotosəkilə istinad)	Qaraiman kənd qəbiristanlığındakı müsəlman türbəsi dördkünc formada qırmızı daşla tikilib. Türbənin eni 2,5–3 metr, uzunluğu 3–3,5 metr, hündürlüyü isə üstündəki günbəz hissə ilə birlikdə 5,5–6 metr civarındadır. Türbənin günbəz hissəsinin təpəsi miz vəziyyətdədir. ²⁴² Türbəyə 3–4 metr məsafədə baş daşları dağıdılmış, ancaq mərmərdən sinə daşı qalan 3 məzar var. Həmçinin 3 məzarın yanında bir də boş məzar var. ²⁴³

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mahalının Qıraq Kəsəmən kəndindən Göyçə mahalına gələrkən yerin yaşamaq üçün münbit torpağa, bol suya, hər cür şəraitə malik olduğunu görərək, özü ilə birlikdə gələn qohumlarına daimi yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin ikinci adı “Qaraiman” sözünün mənası buradan yaranmışdır. Kənddəki qədim müsəlman qəbiristanlığı və türbə burada azərbaycanlıların yaşadığını göstərir.		

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
87	Mir Həmzə Nigari türbəsi	1895-ci il	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun mərkəzi Amasiya kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu, Amasiya kəndi	Memarlıq	Türbə	Mir Həmzə Nigari əhalinin qayğıları ilə marqlanıb, onlara göstərdiyi dəstəklə cəmiyyət arasında nüfuz sahibi olmuşdur. Onun üçün inşa edilən türbə azərbaycanlıların bölgədə ad-san sahibi insanlar yetişdirən millət kimi burada dərin tarixi keçmişinin olduğunu göstərir.	Mir Həmzə Nigarinin türbəsi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların bölgədən deportasiyası dövründə qəbiristanlıq və məscidlə birlikdə yandırılıb.	İsmayıl Şirvaninin Qarabağ bölgəsində fəaliyyətləri ilə diqqət cəlb edən xəlifəsi Mir Həmzə Nigaridir. O, Qarabağ xanlığının Cicimli kəndində 1805-ci ildə anadan olub. Gəncliyində elm öyrənmək üçün buradan Türkiyənin Sivas şəhərinə köçərək, İsmayıl əfəndinin yanına gəlib. Elmi və təsəvvüfi təhsilini tamamladıqdan sonra Qarabağa qayıdıb. Azərbaycanı işğala başlayan ruslara qarşı üsyan hazırlığı edərək planlarının üstü açıldığına görə, qaçaraq İran üzərindən Ərzuruma getmişdir. Şeyx İsmayıl Şirvanidən sonra Amasiya və ətrafındakı insanları irşada dəvət etmə vəzifəsini davam etdirmişdir. ²⁴⁴ Mir Həmzə Nigari vəfatından sonra Amasiyada dəfn olunub. Mir Həmzə Nigarinin müridlərindən Qazaxlı Şeyx Hacı Mahmud Azərbaycandan toplanan ianələrlə şeyxin qəbri üzərində türbə və məscid tikdirmişdir. Türbə 1876-cı ildə tikilməyə başlanmış, 1895-ci ildə başa çatdırılmışdır. ²⁴⁵ Hündür və tavan hissəsi günbəz formasında olan Mir Həmzə əfəndinin türbəsi onun adına tikilən məscidlə bitişik idi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
88	Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani türbəsi	1869-cu il	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin, sonradan Amasiya rayonunun mərkəzi Amasiya kəndi yaxınlığında	Amasiya rayonu, Amasiya kəndi	Memarlıq	Türbə	Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani dövrünün ən yüksək dini təhsil alan din xadimlərindən biri hesab olunurdu. O, Azərbaycanının siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynayan insanlar yetişdirib. Türbəsi icma təmsilçiləri və yerli sakinlər tərəfindən müqəddəs yer kimi deportasiyaya qədər ziyarət edilib.	Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani türbəsi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların bölgədən deportasiyası dövründə qəbiristanlıq və məscidlə birlikdə yandırılıb.	XIX əsr Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani 1783-cü ildə Şamaxı xanlığının Kürdəmir kəndində anadan olub. Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani təhsilini Şamaxı, Türkiyənin Ərzincan, Tokat, Burdur və İraqın Bağdad mədrəsələrində tamamlayıb, daha sonra vətənə qayıdaraq burada yeddi il elm tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Elmin arxasında bir həqiqət dayandığını anlayan İsmayıl Şirvani yenidən yola çıxaraq bir kamil mürşid tapmaq arzusu ilə Bağdada gedir və burada Mövlana Xalid Bağdadinin müridi olur. 1817-ci ildə mürşidindən icazə məktubu alıb yenidən vətəni Kürdəmirə gələn İsmayıl Şirvani rus üsul-idarəsinin təzyiqi ilə Azərbaycandan çıxarılana qədər buradakı fəaliyyət göstərmişdi. 1826-cı ildə əvvəlcə Axıskaya köçür, Axıskanın ruslar tərəfindən işğalından sonra Anadoluya gedərək, Osmanlı dövlətinin himayəsinə girir. 1841-ci ildə Amasiyaya yerləşən İsmayıl Şirvani vəfatına qədər burada fəaliyyət göstərərək. İsmayıl Şirvaninin oğlu Şirvanizadə Mehmet Rüşdi Paşa Osmanlı dövlətinin baş naziri, digər oğlu isə Əhməd Hülusi Əfəndi İstanbul qazısı olmuşdur. İsmayıl Şirvani 1848-ci ildə vəba xəstəliyindən vəfat etmiş və Amasiya kəndi yaxınlığında Şamlar qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. ²⁴⁶ 1869-cu

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ildə Osmanlı dövlətinin daxili işlər naziri olan Şirvanizadə Mehmet Rüşdi Paşa atasının qəbri üzərində türbə və məscid inşa etdirmişdi. Hündür, üstü günbəz formalı və içi geniş olan türbənin içərisində Mövlanə İsmayıl Şirvaninin, oğlu Əhməd Hülusi Əfəndinin və kürəkəni Hacı İsa Ruhi Əfəndi Şirvaninin qəbirləri vardır. Türbə kompleksinin divarından asılmış metal lövhədə İsmayıl Şirvaninin tərcümeyihalı və ayrıca olaraq Mövlanə Xaliddən aldığı icazə məktubu verilmişdi.

“Bu il başa çatır. İl ərzində bir çox önəmli hadisələr baş vermişdir. Biz Azərbaycan–Ermənistan sərhədində məcburən hərbi əməliyyat keçirməli olduq. Bu hərbi əməliyyat nəticəsində bizim tarixi şəhərlərimiz bu gün artıq vizual müşahidə yolu ilə gözüümüzün önündədir. Bu gün biz artıq Bala Göyçənin sahilindəyik. Bu gün biz Göyçə gölünü binoklsuz görürük. Birincisi, hesab edirəm ki, bu, ədalətlidir. İkincisi, sentyabr toqquşmaları bizi gələcəkdə böyük problemlərdən sığortalayacaq. Çünki Ermənistanda revanşist qüvvələr baş qaldırır, – istər iqtidarda, istər müxalifətdə, – faktiki olaraq bizim üçün fərqi yoxdur. Çünki Ermənistanda cəmiyyətin şüuru o qədər zəhərlənib, azərbaycanofobiya o qədər geniş vüsət alıb ki, orada faktiki olaraq normal düşüncəyə malik olan, – mən siyasi sahəni nəzərdə tuturam, – qalmayıb. Ona görə onlar revanş fikri ilə yaşayırlar. Onlar yenə də ümid edirlər ki, kimsə gələcək onların əvəzinə bizimlə müharibə aparacaq, onlar da hər zaman olduğu kimi, hansısa himayədarın arxasında gizlənərək yenə də bizə qarşı öz məkrli planlarını həyata keçirəcəklər. Bax, özümüzü bundan sığortalamaq üçün biz mütləq Azərbaycan–Ermənistan sərhədi istiqamətində daha əlverişli mövqelərə sahib olmalı idik və buna nail olduq”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Günbəzlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
GÜNBƏZLƏR									
89	Ağadədə qəbiristanlığında ocaq-günbəz	XIX–XX yüzilliklər	Zəngibasarmahalı, Uluxanlı ətrafında Həbil-kənd, Seyid-kənd, Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yaxınlığındakı Ağadədə qəbiristanlığında	Uluxanlı–1950-ci ildən Masis	Memarlıq	Günbəz	Günbəz Ağadədə ziyarətگاهی kimi əhəlinin sakral inamışını təmsil edən dini-irfani, maddi-mədəni abidədir.	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən yandırılıb. Yarıuçuq vəziyyətdə xarabalığı qalıb.	Qarasu çayının kənarında Ağadədə qəbiristanlığındakı günbəz qırmızı tuf daşdan tikilib. Oval formalı memarlıq quruluşu olan günbəzin hündür tavanı və ətrafı qırmızı kirəmitlərlə örtülüb. Böyük qapılı günbəz 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən yandırılıb. Günbəzin 07.08.2013-cü ildə çəkilən videogörüntüsündə üst hissəsinin daha çox zərər gördüyü və sağ yan tərəfin bir hissəsinin uçub, dağılmış vəziyyətdə olduğu görünür. ²⁴⁷ Britaniyalı səyyah-fotoqraf Qurdip Mattu Zəngibasarmahalının Uluxanlı qəsəbəsinin ərazisindəki Ağadədə ziyarətgah-məzarlığında olub. Fotoqrafın 2021-ci ildə çəkdiyi fotolardan ²⁴⁸ məzarlığın, demək olar ki, tamamilə dağıldığı müşahidə olunsada, günbəzin görüntüsü fotolarda yer almayıb. Bu işə tamamilən uçub dağıldığı yönündə fikir bildirməyə əsas verir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
90	Bədəlxan bəyin qəbirüstü günbəzi	XX yüzillik	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun Ağudi kəndində	Qafan rayonu–02.03.1940-cı ildən Sisian , Ağudi kəndi–19.04.1991-ci ildən– Aqitu adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Toponim qədim türk dilində “hörmətli, uca, yüksək” mənasında işlənən ağ sözü ilə “uti//udi” türkdilli tayfanın adı əsasında formalaşmışdır. ²⁴⁹ Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Bədəlxan bəyin Ağyazı qəbiristanlığında yerləşən qəbirüstü abidəsi–günbəzi dağıdılıb.	Ağyazı qəbiristanlığının orta hissəsində yerləşən günbəz İsmayılışağı tayfasının kötüyündən olan Bədəlxan bəyə mənsub olub. İsmayılışağı tayfa nümayəndəsi İsmayıl bəy və Bədəlxan bəy dövrünün adlı-sanlı bəylərindən olub. Qoyun-quzu sürüləri Salvartı dağının ətəklərinə sığmazmış. ²⁵⁰ Ağudidə 1831-ci ildə 60 nəfər, 1873-cü ildə 450 nəfər, 1886-cı ildə 903 nəfər, 1897-ci ildə 1162 nəfər, 1908-ci ildə 1345 nəfər, 1914-cü ildə 1070 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. ²⁵¹ 1918-ci ildə azərbaycanlı əhali erməni soyqırımına məruz qalaraq kənddən qovulub. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan kənd sakinləri öz kəndlərinə qayıdıb. Ağudidə 1922-ci ildə 298 nəfər, 1926-cı ildə 319 nəfər, 1931-ci ildə 496 nəfər, ²⁵² 1959-cu ildə 828 nəfər, 1970-ci ildə 1222 nəfər ²⁵³ azərbaycanlı yaşayıb.
91	Göy Məmməd günbəzi	XIX–XX yüzilliklər	Hamamlı rayonunun Qursalı kəndində	Hamamlı rayonu 1949-cu ildən Spitak	Memarlıq	Günbəz	Göy Məmməd günbəzi kəndin tanınmış tayfaları və onların nümayəndələri üçün inşa olunub və tarixi torpaqlardakı maddi-mədəni irsi təmsil edir.	Göy Məhəmməd günbəzi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Göy Məmməd günbəzi Hamamlı (Spitak) rayonunun Qursalı kəndində yerləşir. Göy Məmməd adlı şəxs Əfəndi dərəsinin qırağında, “Zağa” deyilən tarixi abidə ilə üzbəüz, magistral şose və dəmiryolunun aralığında dəfn edilmişdir. Onun qəbri üzərində günbəz tikilmişdir. Bu günbəzvəri qəbir-məqbərəsinin tikintisində böyük həcmdə süd və yumurta işlədilmişdir. ²⁵⁴

“Nəhayət, 1980–ci illərin sonlarında sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi. Bu dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdən getməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların sovet hökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilin noyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırıldıktan iki həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm o vaxtkı Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi və biz bu tarixi yaxşı bilirik, xatırlayırıq və azərbaycanlıların yaşadıkları o məntəqələrin sayını da yaxşı bilirik – 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdılar. Mən o vaxtkı Ermənistanı nəzərdə tuturam, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam, 90-a yaxın kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işgəncələr verildi. Bütün bu cinayətlər sovet hökumətinin gözüünün önündə baş vermişdi. Sonuncu kəndimiz Nüvədi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qaldı. O da azmış kimi Qarabağda da xalqımıza qarşı cinayət törədildi”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Etnoqrafik–arxeoloji abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ETNOQRAFİK–ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏR									
92	Qoşabulaq kəndində qəbirüstü abidələr	III–V yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Qoşabulaq kəndində	Basarkeçər rayonu – Varde-nis – Qoşabulaq kəndi 19.04.1991-ci ildən– Şadcrek	Memarlıq	Etno-qrafik-arxeoloji abidə	Qəbirüstü abidələr Qoşabulağın azı 2000 illik tarixinə şahidlik edən maddi sübutlardır. 1555-ci ilə dair sənədlərdə kəndin adı Qoşabudar şəklində göstərilir və onun Səfəvi Azərbaycan dövlətinin Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi-nin inzibati bölgüsünə daxil edildiyi bildirilir. 1578-ci ildə Qoşabudar kəndi İrəvan əyalətinin Ordubad qəzasının Zar nahiyyəsinin inzibati vahidləri sırasına daxil edilmişdi.	Qoşabulaq kəndindəki alban dövrünə aid abidələrin üzərinə ermənicə yazılar və başqa elementlər əlavə olunaraq, ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Qoşabulaq kəndinin ərazisində III–V əsrlərdə yaşayan alban türklərinin tarixini sübut edən dəlillər vardır. Kənd mağazasından 15–20 m məsafədə yerləşən köhnə qəbiristanlıqdakı daşların böyüklüyü insanı heyrətə gətirirdi. Həmin daşlardan üzərində qrabar əlifbası ilə yazılan yazılar vardır. Buradan bir daha aydın olur ki, həmin qəbiristanlıq alban türklərinin qəbiristanlığı olmuşdur. Baş daşlar çox iri və ağır olduğundan 60–70 sm-dən çox hissəsi torpaq qatları ilə örtülmüşdür. ²⁵⁵

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
93	Murad-Xaç abidəsi	III–V yüzilliklər	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Subatan və Çaxırlı (Qızıl-bulaq) kəndləri ilə sərhəddə	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Vardenis , Subatan kəndi 09.04.1991-ci ildən Qexakar	Memarlıq	Etnoqrafik-arxeoloji abidə	Murad-Xaç daş abidəsi ilə yanaşı, burada xalçaçılıq da geniş yayılıb. İrəvan xalçaçılıq məktəbinin Zəngəzur, Şirvan xalçaçılıq məktəbinin bir çox nümunələri və digər xalça növləri şəxsi evlərdə toxunub, dövlətə təhvil verilib. İndi ermənilər bu xalçaları dünyaya “erməni əsərləri” kimi təqdim edirlər.	Çaxırlı kəndi ilə sərhəddə yerləşən Murad-Xaç abidəsi Azərbaycan tarixinə aid zəngin maddi-mədəni irs olan abidənin üzərinə erməni elementləri əlavə olunub, erməniləşdirilib.	Qədim alban tarixinin izləri bu ərazidə bir çox yerlərdə var. Çaxırlı kəndi ilə sərhəddə yerləşən Murad-Xaç abidəsi bunların ən qədimidir. Qrabar əlifbası ilə yazılan alban türklərinin yaşamasından bəhs edən xaç daşı kimi burada III–V yüzilliklərə təsadüf edən müxtəlif abidələr də mövcuddur. Albanlardan sonra Subatan kəndinin bünövrəsi XVII əsrin ortalarında (1850–1860) Mayıllılar tayfasının başçısı Kərbəlayı Şıxəli kişi tərəfindən qoyulmuşdur. O, Çaxırlı kəndindən qohumları olan 8 ailə ilə birlikdə çıxaraq indiki Subatan kəndini özləri üçün yaşayış yeri seçmişdir. Kəndin adı yarandığı ilk gündən 1988-ci ilin dekabrına kimi iki dəfə dəyişdirilmişdir. ²⁵⁶
94	Subatan kəndində alban abidələri	III–V yüzilliklər	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Subatan kəndində	Basarkeçər rayonu, 11.06.1969-cu ildən Vardenis , Subatan kəndi 09.04.1991-ci ildən Qexakar	Memarlıq	Etnoqrafik-arxeoloji abidə	Kəndin ərazisindəki Dərəağıl, Atıyeyən, Topdaş, Təpədalı, Damqaya, Quzeylər, Qızıltənələr, Namazın ərşətiliyi, Danaqırılan, Haçrax,	1992-ci ilə qədər bir qismi mövcud olan abidələrin üzərinə erməni elementləri əlavə edilib, “erməni abidəsi” kimi nümayiş olunur.	Subatan kəndi b.e.ə. IV əsrdə Albaniyanın kiçik yaşayış məntəqələrindən biri olub. Onlardan tarixi III–V əsrlərə təsadüf edən, üzərində qrabar əlifbası ilə yazılan, alban türklərinin yaşamasından bəhs edən xaç daşları tarixi abidələri 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına qədər mövcud idi. Alban yaşayış məskənlərinin qalıqları – qədim alban tarixinin izləri bu ərazidə bir çox yerlərdə var. ²⁵⁷ 1987–1991-ci illərdə baş

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Keşişin xamı, Düllək qayası, Dəvə qayası, Padişahlıq, Molla Salman, Qırğıngüneyi, Kartof yeri, Bığdey, Şəldilərin xamı, Siçanlı, Hacı Şaban, Quş ölən, Ziveyde qalan qaya, Xaxoy, Komsomol qayası, Hoyuq, Şaravan təpəsi, Bədəl dombağı, Qırma, Pollu ev, Kazımın çanağı, Seyidin kalafası, Yuxarı dərə, Qəribin dərəsi, Göydərə, Tüstülünün komu, Qışqaşdı, Sutökülən, Tülkü yuvası, Suçıxan, Qədimbiçən təpəsi, Ocaqlı təpə, Sarıtəpə, Qul təpə, Qoturtpə, Daşlıtəpə,		verən deportasiyada kənd camaatı etnik təmizləməyə məruz qoyulub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Xudat bulağı, Ağakışi bulağı, Bığdey bulağı, Məşədi Şərif bulağı, Suçixan, Buzlu bulaq, Seyidin kalafası, Cilli göl, Bülbül gölü, Marat gölü, Ördəkli göl və s. kimi qədim yurd yerləri kəndin azərbaycanlılara aid olduğunu göstərir.		

“Bununla Qərbi azərbaycanlıların faciələri bitmədi. Hamımız yaxşı bilirik ki, 1948-1953-cü illərdə xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu, sovet hökumətinin Qərbi azərbaycanlılara və bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş növbəti cinayəti idi. Bu, eyni zamanda, böyük ədalətsizlik idi, vicdansızlıq idi. Çünki İkinci Dünya müharibəsi cəmi 3 il idi ki, başa çatmışdır. Azərbaycan xalqı böyük fədakarlıq göstərmişdir. Təkcə sovet Azərbaycanından olan insanların 300 minə həlak olmuşdur. O vaxt sovet Ermənistanında yaşamış on minlərlə azərbaycanlı da həlak olmuşdur. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində əldə edilmiş Qələbədə müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan nefti olmasaydı sovet dövləti heç vaxt qələbə qazana bilməzdi. Bunu hər kəs bilir. Bu rəqəmlər dəfələrlə səsləndirilib. Benzinin, sürtkü yağlarının və neftin təqribən 70, 80, 90 faizi Azərbaycandan təchiz edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımıza qarşı növbəti cinayətin törədilməsi, yenə də deyirəm böyük vicdansızlıqdır və saxta bəhanə adı altında xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qəbirüstü heykəllər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ HEYKƏLLƏR									
95	Qızıl Qoç kəndində qəbirüstü heykəl	VI–VII yüzilliklər	Şörəyel mahalının Ağbaba nahiyəsinin Qızıl Qoç kəndində, sonradan Qızıl Qoç rayonunun Qızıl Qoç kəndində ^{258,259}	Qızıl Qoç rayonu – 1938-ci ildən Verin Qukasyan , 1960-cı ildən Qukasyan , Qızıl Qoç kəndi – 1990-cı ildən Aşosk	Memarlıq	Qəbir-üstü heykəl	Kənd süxuru qırmızı rəngə çalan yaylaq yerinin adındandır. Yaylağın adındakı “qoç” sözü qırmızı rəngli daşdan yonulmuş “qoç daşların”ı (qoç heykəllərini) bildirir. Qoç heykəllərinin türkmənşəli xalqlara mənsub olduğu tarixi sənədlərlə sübuta yetirilib. ²⁶⁰	Qızıl Qoç kəndindəki qəbir-üstü heykəl ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi nümayiş etdirilir.	Qızıl Qoç qəbirüstü heykəli Qızıl Qoç kəndində yerləşir. ²⁶¹ Süxuru qırmızı rəngə çalan daşdan yonulmuş qəbir-üstü qoç heykəlinin üzərində solda sürəhi, ortada adam, sol tərəfdə isə at təsviri yer alıb. Dördbucaq çərçivə içərisində yerləşən sürəhinin ətrafı na-xışlarla bəzədilib. Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisindəki qoç heykəlləri (qoç daşlarının) türkmənşəli xalqlara məxsusdur. Sibirdə e.ə. 700–100-cü illəri əhatə edən Taqar arxeoloji mədəniyyətinin əhatə etdiyi Yeniseyətərafı ərazidə və Minusin çökəkliyində qoç heykəlləri aşkar edilmişdir. ²⁶² Azərbaycanda at və qoç heykəlləri Gədəbəy, Kəlbəcər, Daşkəsən və Naxçıvanda, Türkiyə ərazisində, o cümlədən Axıskada, Diyarbəkirdə, Pasianda, Ərzincanda, Çıldırda və Vanda vardır. ²⁶³
96	Quşçu kənd qəbiristanlığında qəbirüstü uzun strel heykəl	V–VI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Şərur–Dərələvəz qəzasında, yerləşən Pasalı (Əzizbəyov) , rayonundakı Quşçu kəndində	Paşalı rayonu 12.10.1956-cı ildən Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildən– Vayk , Quşçu kəndi isə 12.11.1946-cı	Memarlıq	Qəbir-üstü heykəl	Toponim qədim “quşçu” türk etnonimi ²⁶⁴ əsasında yaranmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.	Qəbiristanlıqda ucaldılan strel abidəyə erməni elementləri əlavə olunub, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Alban dövrünə aid olduğu təxmin edilən qəbirüstü strel heykəl Quşçu kəndinin kənarındakı çayda qurulan elektrik stansiyası yaxınlığındakı yüksək təpədəki qədim qəbiristanlıqda yerləşir. Abidə aşağıdan eni 1,2 metr, uzunluğu 1.5 metr, hündürlüyü isə 2.2 metr olan dördkünc divar və onun üzərinə qoyulmuş hündürlüyü 3,5–4

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
				ildən Keçud					metr civarında olan sütundan ibarətdir. Dödkünc yastı sütunun eni 0,4 sm, uzunluğu 0,70 sm civarındadır. Abidə boz daşdan dekorativ görkəm verilərək, ustalıqla hazırlanıb. ²⁶⁵ Kənddə 1897-ci ildə 631 nəfər, 1926-cı ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. ²⁶⁶ Azərbaycanlılar ərazidən 1905–1906-cı illərdə kütləvi surətdə deportasiya olunub. Kənd Arpaçayın sol sahilində yerləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Quşçu xarabası kimi ²⁶⁷ , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Quşi formasında ²⁶⁸ qeyd edilmişdir.
97	Masdərə qəbiristanlığında qəbirüstü qoç heykəlləri	V–VI yüzilliklər	Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Masdərə ²⁶⁹ kəndində	Masdərə kəndi– 21.01.1965-ci ildən– Dalarik	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	“Masdərə” toponimi isə “Masların də-rəsi”, “Masdərəsi” anlamında “mas” və “də-rə” sözlərindən yaranmışdır. Maslar qədim dövrlərdən (təxminən e.ə. VIII əsrdən) Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmış sak tayfalarının bir qo-	Qəbiristanlıqda yerləşən qoç heykəllərindən üçünün baş hissəsi sındırılıb. Digər biri isə qismən sağlam vəziyyətdədir (Mənbə: 13.07.2011-ci ildəki fotosəkilə istinadən). ²⁷¹	Masdərə kənd qəbiristanlığında daşdan yonulmuş oğuz tayfaları dövrünə aid ətrafını otlar basmış dörd ədəd qoç heykəli vardı. Bunlardan üçünün baş hissəsi sındırılıb. Digər biri isə qismən sağlam vəziyyətdədir. ²⁷²

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ludur. Masların adı müasir Azərbaycan Respublikası və Qərbi Azərbaycan ərazisində Masallı, Masazır, Maştağa, Masis, Mesxet, Xaçmas (Xaçmaz) toponimlərində də qalmışdır. ²⁷⁰		
98	Masdərə qəbiristanlığında qəbirüstü uzun strel heykəllər	V–VII yüzilliklər	Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Masdərə ²⁷³ kəndində	Masdərə kəndi–21.01.1965-ci ildən – Dalarik	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Masdərə kəndi bütövlükdə azərbaycanlılardan ibarət kənd olub. Bu qəbirüstü daşlardan da görünür ki, burada bir türk qəbiristanlığıdır.	Azərbaycanlıların buradakı tarixi iz və mirasını silmək məqsədi ilə qəbirüstü heykəllərin üzərinə erməni elementləri və erməni xaçı əlavə olunub və indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi sərgilənir. ²⁷⁴	Masdərə kənd qəbiristanlığında altı ədəd yan-yana müxtəlif hündürlükdə strel heykəllər mövcuddur. Alban dövrünə aid heykəllərin üstün zadəgan silkinə məxsus olduğu ehtimal edilir. Gümrüdən (Leninakan) İrəvana gələndə avtomobil yolunun sağ tərəfində qalır. Bu kənd bir təpənin ətəyində yerləşir. Burada saat istehsal edən fabrik də var idi. Talın rayonu Azərbaycan türklərinin kompakt yaşadığı yurd yerlərindən biri olub. ²⁷⁵

“Yox, prinsipcə mən hesab edirəm ki, yavaş-yavaş bu mövzu ilə bağlı biz gərək öz fikirlərimizi bölüşək. Qərbi Azərbaycan İcması ilə görüş əsnasında hesab edirəm ki, ilin əvvəlində gətirdiyiniz o sözlərimin davamı olaraq bir qədər daha dərinə getdik. Bu gün sirr deyil ki, Qərbi Azərbaycan İcması uzun illər deportasiyaya məruz qalmış İcma kimi öz hüquqlarından məhrum idi. Əlbəttə ki, Qarabağ dərdi, problemi olan yerdə Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarından danışmaq bəlkə də vaxtından əvvəl atılan bir atəşə bənzəyə bilərdi. Amma bu gün hesab edirəm ki, biz tam haqlı olaraq bu mövzunu artıq beynəlxalq arenaya çıxarmışıq. Mənim tövsiyələrim, yəni, dekabrın 24-də verdim tövsiyələr yerinə yetirilir. Xüsusi işçi qrupu yaradılıb, verdim bütün tapşırıqlar və eyni zamanda, yerlərdən gələn təkliflər əsasında biz vahid konsepsiya üzərində işə başlamışıq. Əlbəttə ki, Qərbi azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmalıdırlar, bu, onların hüququdur, bütün beynəlxalq konvensiyalar bu hüququ onlar üçün tanıyır. Biz də Azərbaycan dövləti olaraq əlimizdən gələni etməliyik ki, bu hüququ təmin edək. Yenə də mən orada da İcmanın nümayəndələri ilə görüş zamanı demişdim ki, biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik və əminəm ki, buna nail olacağıq. Çünki bu gün bizim məkanda, ümumiyyətlə, Avrasiya məkanında monodövlətlər yoxdur və Ermənistan üçün də yaxşı olar ki, necə deyərlər, bu monodövlət damğasını öz üzərindən götürsün. Bunun ən yaxşı və ən ədalətli yolu Qərbi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qayıtmalarıdır”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Arxeoloji abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ARXEOLoji ABİDƏLƏR									
99	Ağkilsə kəndində oğuz qəbirləri (abidə, alətlər, qiymətli əşyalar)	E.ə. III–II minilliklər	Göyçə mahalı, Basarkeçər rayonu Ağkilsə kəndində	Basarkeçər rayonu – Varde-nis , Ağkilsə kəndi, 03.01.1975-ci ildən Azad adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil və Sulduz əyalətlərindən Göyçə mahalına gələn Məşədi Xavərlilər tayfasından olan dörd qardaş Göyçə mahalına gələrək, III–V əsrlərdə yaşamış albanların tarixindən bəhs edən Ağkilsəni özlərinə yaşayış yeri seçərək, orada məskunlaşıblar. Kəndin ilk adının Ağkilsə olması da buradan yaranmışdır.	Arxeoloji qazıntılar zamanı çıxarılan əşyalar İrəvan şəhərinə aparılıb erməni elementləri əlavə olunaraq, erməniləşdirilib. Muzeylərdə ermənilərə aid tarixi əşya kimi nümayiş etdirilir.	XX əsrin 60-cı illərində indiki Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kəndi ərazisində, Hüsən çayının şimal sahilində aparılan təsərrüfat əhəmiyyətli qazıntılar zamanı, sırf təsadüfdən eyni şaquli xətt üzrə 4 qəbir aşkarlanıb. Bir-birindən təxminən 2–3 metr dərinlikdə yerləşmiş qəbirlərin yuxarıdan aşağıya ardıcılıqla artan ölçüləri, ən dərin qatdakı heyvətəməz iri qəbirdə aşkarlanmış müasir təsəvvürə sığmayan ölçüdəki skelet, aşağıdan ikinci qəbirdəki tunc əşyalar Göyçənin ən qədim yaşayış məskənlərindən biri, bəlkə də birincisi olması barədə qənaətlərə əsas verən maddi sübutlardır. ²⁷⁶ Sarı xəndək adlanan yerdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üç-dörd mərtəbəli qəbirlər tapılmışdır. ²⁷⁷ Ümumiyyətlə, Göyçə yaylasında və yaxın coğrafi ərazilərdə günümüzə qədər gəlib çatmış “Uğuz (Oğuz) qəbirləri”nin sayının digər regionlara nisbətdə fantastik çoxluğu, eləcə də heyvətəməz ölçülərinin məhz Dədə Qorqud oğuzlarının mifiki fiziki imkanlarına uyğunluğu bu mülahizənin əlavə təsdiqləyici argumenti kimi sərf-nəzər edilə bilər.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
100	Ağtala kəndində kurqanlar	E.ə.III–II yüzilliklər	Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, Dilican rayonunun Ağtala kəndində	Gəncə quberniyası– Yelizavetpol , Dilican qəzası– Tavuş , Ağtala kəndi 03.01.1935-ci ildə ləğv edilib.	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Kurqanlar kəndin qədim tarixi keçmişindən xəbər verir. Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli. Toponim qədim türk dilində “kiçik, kiçicik, xırda, balaca” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə “meşə ortasında açıqlıq” mənasında işlənən “tala” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. ²⁷⁸	Ağtala kurqanları ermənilər tərəfindən dağıdılıb və oradan çıxarılan əşyaların bir çoxu Ermənistandakı muzeylərdə “erməni eksponatı” kimi təqdim olunur.	XX əsrin 70-ci illərində erməni arxeoloqlarının bu xarabalıqlarda apardığı qazıntılar zamanı aşkarlanmış kurqanların eramızdan əvvəlki dövrün I minilliyinin sonlarına, təxminən eramızdan əvvəlki III–II əsrlərə aid edilməsi Ağtalanın oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 2000–2500 illik tarixi olduğuna dəlalat edir. Erməni mənbələrində isə kəndin adına ilk dəfə 1873-cü ilə dair sənədlərdə rast gəlinir. Rəsmi statistikaya görə, həmin vaxt bu kənddə 34 azərbaycanlı ailəsi (218 nəfər) yaşamışdır. 1800-cü ilə qədər mövcud olmuş bir kəndin adının İ.Şopenin siyahılarına düşməməsi və bu siyahıların tərtibindən təxminən 40 il sonra yenidən üzə çıxması ona dəlalat edir ki, 1826–1829-cu illər aralığında erməni–rus hərbi birləşmələrinin viran qoyaraq “adları unudulmuş ölü kəndlər” qrafasında ümumiləşdirdiyi 81 kəndin biri də məhz Ağtala olmuşdur. Fəqət, kəndin əzəli sahibləri azərbaycanlılar Ağtalanı bərpa etmişlər və bu tarixi reallıq 1873-ci ildən sonrakı bütün sənədlərdə təsbitlənmişdir. 1897-ci ildə kənd əhalisinin sayı 314 nəfər, 1914-cü ildə 396 nəfər idi. 1918-ci ildə kənd yandırılmış, əhalisinin böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. 1922-ci ildə sovet hökumətinin təhlükəsizlik barədə zamanətindən sonra kəndə cəmi 62 nəfər, yəni 1914-cü ildəki əhalinin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									altıda biri qayıdıb. 1930-cu il sentyabrın 9-da Ağtala bir inzibati vahid kimi Sevan rayonunun bölgüsünə daxil edilmişdir. Ermənistan XKS Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 yanvar 1935-ci il tarixli qərarı ilə Ağtala bir inzibati vahid kimi ləğv edilərək, ərazisi Sevan rayonunun erməni kəndlərinin sərəncamına verildi. ²⁷⁹
101	Aşağı Zağalı kəndində kurqan qəbirlər	E.ə. I minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Basarkeçər rayonundakı Aşağı Zağalı (Ərgüş – Ərgünkənd) kəndində	Basarkeçər rayonu, 11.06.1969-cu ildən Vardenis, Aşağı Zağalı kəndi 12.08.1946-cı ildən Tsovak (Göllü)	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	Kurqanlardakı arxeoloji nümunələrin 3000 il yaşı olduğu isə dünyanın bütün arxeoloqları tərəfindən təsdiqlənmiş faktdır. Deməli, Ərgün kəndinin oğuz türkü tərəfindən binələşdirilməsinin tarixini də məhz o dövrlərdə axtarmaq gərəkdir.	Aşağı Zağalı kəndindəki kurqanlardan tapılmış eramızdan əvvəlki I minilliyə aid əşyalar Gürcüstan muzeyində saxlanılır və onları bu muzeyə E.A.Lalayan adlı bir erməni verib.	İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahılarda Aşağı Zağalının qədim adı Ərgün kəndi qeyd olunmayıb. Aşağı və Yuxarı Zağalı toponimlərinə isə ilk dəfə 1873-cü ilə dair sənədlərdə rast gəlinir. Həmin ilin rəsmi statistikasında Yuxarı Zağalının adı sırf türk kəndlərinin, Aşağı Zağalının adı isə qarışıq kəndlərin siyahısında keçir: 114 azərbaycanlı və 42 erməni ailəsi. ²⁸⁰ Həlbuki bu kəndlərin yerində azərbaycanlıların 3000 min il əvvəldən məskunlaşdığı Ərgün kəndi olub. Akademik B.Piotrovski Zağalı qalasının terrasındakı torpaq kurqanlardan söhbət açarkən, onu da qeyd edir ki, qaladan bir az aralıda böyük kurqan məzarlığı olub və o tam mənada talan edilib. 1907-ci ildə erməni dilində çap olunmuş “Etnoqrafik icmal” kitabının 165–206-cı səhifələrində isə həmin Lalayanın özü 1906-cı ildə Zağalı qalasında apardığı qazıntı işlərinin təfəsilatını verir. Akademik B.Piotrovski isə Lalayanın Zağalı və Ərgün kəndləri ərazisindən tapdığı

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									əşyaları tədqiq edərək bildirir ki, Zaxalı kurqanlarından əldə olunmuş maddi dəlillər həm qədimlik, həm də eyni bir mədəniyyətə məxsusluq baxımından E.Reslerin, V.Belkin və A.İvanovskinin indiki Azərbaycan ərazisində əldə etdikləri arxeoloji qazıntılarla eyniyyət təşkil edir. ²⁸¹ Bu maddi sübutlar burada Azərbaycan soykökünün qədimliyini göstərir.
102	Əliqırx qalasında kurqanlar	E.ə. IX–VIII yüzilliklər	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Əliqırx (Bəddəlli) kəndi	Qaranlıq rayonu–Martuni, Əliqırx (Bəddəlli) kəndi 03.01.1935-ci ildən Astxadzor	Arxeoloji abidə	Kurqan qəbirlər	B.Piotrovski belə açıq mətnlə göstərdi ki, “...burada tapılan əşyalar, ən yaxşı halda (ermənilər üçün ən təsəlliverici halda–S.V.) Urartu işğalına qarşı mübarizə aparmış yerli qəbilələrə aid edilə bilər”. ²⁸²	Kurqan 1987–1991-ci illərdə baş verən Qərbi Azərbaycanlıların deportasiyasına qədər qalırdı. Qəbirdən çıxan əşyalar ermənilər tərəfindən mənimlənilib, qədim dövr “erməni eksponatları” kimi müzeylərdə təqdim olunur.	XX əsrin əllinci illərinin əvvəllərində erməni arxeoloqu A. O. Mnatsakanyan “Astxadzor qalası”nda qazıntılar apardı və kurqanlardan birində eramızdan əvvəlki dövrün IX–VIII əsrlərinə dair dəmir əşyalar, silah-sursat qalıqları aşkarlandı. Skeletlərin birinin çanaq sümüyündə ilişib qalmış tunc ucluqlu ox isə bu yerlərin binələşdirilməsinin daha qədim tarixi barədə mülahizələrə rəvac verirdi. Belə ki, həmin kurqandakı kütləvi dəfnin izləri hələ 2800 il əvvəl burada ciddi döyüşlər getdiyinin birbaşa təsdiqləyicisi rolunu oynayırdı. O ciddi döyüşlərdən əvvəl qalanın tikilməsi və qalanın sahiblərinin mütəşəkkil müdafiə şüuru səviyyəsinə yüksəlişi isə heç şübhəsiz minilliklərlə ölçülən bir tarixi prosesin nəticəsi idi. Deməli, “Astxadzor qalası”nın əsasının qoyulmasının, onun əzəli sahiblərinin bu yerləri binələşdirməsinin tarixini də daha qədimdə, ən

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									azı eramızdan əvvəlki dövrün ikinci minilliyinin ortalarında, yəni tarixin 3500-4000 illik dərinliyində axtarmaq gərəkdir. ²⁸³ A. Mnatsakanyanın tapıntıları ilə tanış olan akademik B. Piotrovski də “Astxadzor qalası”nın qədim tarixə malik olmasını təsdiqlədi. ²⁸⁴
103	Toxluca qəsəbəsində tarixi abidələr	E.ə. III–II minilliklər	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonundakı Toxluca kəndində	Çəmbərək rayonu–1920-ci ildən– Krasnoselsk , Toxluca kəndi–9 aprel 1991-ci ildən– Draxtik	Arxeoloji abidə	Abidə	“Toxluca” toponimi Toxluca–Toğluca–Tukluca–Tukulusca formatına söykənir və qıpçaqların tukboyuna bağlıdır. Qəsəbənin müxtəlif ərazilərində qədim oğuz qəbirlərinin tapılması Toxlucanın qədim oğuz yurdu olduğunu təsdiqləyir.	Toxluca qəsəbəsindən arxeoloji qazıntı nəticəsində çıxarılan içi boş küplər, müxtəlif saxsı parçaları, kiçik qarmaqlar və müxtəlif əşyalar ermənilər tərəfindən mənimlənilib, İrəvandakı müzeydə “ermənilərə aid qədim eksponatlar” kimi nümayiş etdirilir. Həmçinin alban tayfalarına məxsus xaçlı baş daşları olan qəbiristanlıq mə-	Tarixi qaynaqlardan bəlli olur ki, Toxluca ərazisində məskunlaşma eramızdan əvvəl III–II minilliklərə təsadüf edir. XX əsrin 70-ci illərində dəmir yolu çəkilərkən, kəndin cənub-qərbindəki Aragüney (Aragüney–Arequni, Arqun–Ərhun) dağ silsilələri ərazisində ermənilər tərəfindən aparılan qazıntılarda 2–3 metr dərinlikdən içi boş küplər, müxtəlif saxsı parçaları, kiçik qarmaqlar və müxtəlif əşyalar çıxırdı. Burada Tunc dövründən insanların yaşadığını sübut edən faktlar var. Hələ sovet dövründə rus alimləri Göyçə gölünün cənub-qərb sahillərində məskunlaşmanın tunc dövrünə aid olduğunu arxeoloji qazıntılarla sübut etmişdilər. Daha əlverişli coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə malik olan ərazidə həmin dövrdə insanların məskunlaşmasına şübhə ola bilməz. Qəsəbənin müxtəlif ərazilərində qədim oğuz qəbirlərinin tapılması və bu qəbirlərdəki insan skletlərinin müasir insa-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								nimsənilib. Oğuz qəbirləri dağıdılıb.	nın bədən ölçülərindən böyük olması bir daha burada məskunlaşmanın tarixinin qədimliyini sübut edən faktlardan biridir. Toxluca qəsəbəsinin şimal-qərb hissəsindəki (Çal ərazisində) xaçlı baş daşı olan qəbiristanlıq alban tayfalarına məxsusdur. ²⁸⁵

“Babamın məzarını ziyarət etməklə, eyni zamanda, ürəyimdə olan sözləri dedim. Baxmayaraq ki, mən babamı görməmişəm, o, həyatdan gedəndə mən hələ doğulmamışdım. Amma bildiyiniz kimi, o, Zəngəzurda doğulmuşdur, erməni etnik təmizləmə siyasətinin də qurbanı olmuşdur, onun ailəsi məcburən oradan köçüb Şahbuza, ondan sonra Naxçıvanda yerləşmişdir.

Əlbəttə ki, biz əcdadlarımızın yolu ilə getməliyik. Onların ruhlarını həmişə şad etməyə çalışmalıyıq. Azərbaycan xalqının üstünlüyü ondadır ki, biz öz qədim ənənələrimizə sadıq. Bu nöqtəyi–nəzərdən, hər birimiz üçün onun ailəsi, onun ulu babaları, əcdadları böyük əhəmiyyət kəsb edir, o cümlədən mənim üçün. Orada babamın məzarı önündə ürəyimdə dediyim sözləri ola bilsin ki, nə vaxtsa dilə gətirəcəyəm”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Körpülər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KÖRPÜLƏR									
104	Astazur körpüsü	XVII yüzillik	Zəngəzur mahalının Mığrı rayonu Astazur kəndində	Mığrı rayonu – Meğri, Astazur kəndi– Şvanidzor	Memarlıq	Körpü	Ərazilər arasında əlaqələndirmə rolunu oynayan Astazur körpüsü, eyni zamanda XVII əsr Azərbaycan tarixi irsini təmsil etməsi baxımından əhəmiyyətlidir.	Körpü ermənilər tərəfindən mənimsənilərək, təmir edilib, istifadə olunur. “Erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Astazur çayı üzərində yerləşən Astazur körpüsü tək tağlı olub, yonulmuş iri çay daşlarından inşa edilib. Bölgənin ən böyük körpülərindən biridir. Körpü Azərbaycan və Şərq memarlığı üslubunda tikilib. Körpünün alt dəyirmi hissəsi mişar daşları ilə oval-dairəvi qaydada hörülmüşdür. Körpünün hündürlüyü 6–7 metr, uzunluğu 25–30 metr, eni isə 3,5–4 metr civarındadır. Sağ üst tərəfdə üstü oval pəncərə mövcuddur. Astazur qala körpüsü təəssüratı bağışlayır. Bu, ətrafında qədim dövrdə qalanın olduğuna işarə edir. Ətraf kənd və kəndin öyrüş yerləri ilə əlaqə yaradan körpü funksiyasını yerinə yetirib.
105	Çayqovuşan körpüsü	1207-ci il	Çayqovuşan körpüsü Karvansara rayonu-nunda yerləşir.	Karvansara rayonu-09.09.1930-cu ildən İcevan	Memarlıq	Körpü	Çayqovuşan körpüsü memarlıq baxımından tarixi torpaqlarda yerləşən mühüm maddi abidələrdən biridir. Çayın hər iki tərəfində yaşayış olub. Körpünün çayın digər tərəfindəki yaşayış məskənləri ilə əlaqə qurmaq baxımından əhəmiyyətli rolu olub.	Çayqovuşan körpüsü Azərbaycan elementləri daşıyan memarlıq nümunəsi olmasına baxmayaraq, ermənilər təmir edib, istifadə etdikləri körpünü öz abidələri kimi təqdim edirlər.	Çayqovuşan körpüsü (Çay-qoşan) Girants-su qolu üstündə, onunla Sameon suyu qolunun birləşən yerində–Çayqovuşan hissəsində yerləşir. Karvansara rayonundadır. Körpü qəhvəyi rəngli tuf daşdan tikilmişdir. Körpünün sol tərəfində–Şərqə baxan hissəsində, hicri təqvim ilə 1207-ci ilə aid fars dilində pozulmuş halda yazı vardır. Körpünün bu tarixdə inşa edildiyi ehtimal olunur. Çayın hər iki sahilində yaşayış yerlərinin izləri və bir neçə qəbir var. ²⁸⁶

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
106	Kolagirən körpüsü	XIII–XIV yüzilliklər	Göyçə mahalı, Qaranlıq rayonunun Kolagirən kəndində	Qaranlıq rayonu– (09.09.1930-cu ildən Martuni Kolagirən kəndi 03.01.1935-ci ildən Tsovinar	Memarlıq	Körpü	Kolagirən toponimi türk dilindədir. Kolagirən türk etnonimi əsasında formalaşmış. Ərazi adını orada yaşayan heyvandarlıq və maldarlıqla məşğul olan türk tayfalarının adından alıb. ²⁸⁷ Körpü kəndin digər tərəfində yerləşən ərazilərlə kommunikasiyaların qurulması baxımından mühüm rol oynayır.	Azərbaycanlıların inşa etdiyi qədim daş körpü ermənilər tərəfindən mənimlənilib, indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi göstərilir.	Kolagirən körpüsü böyük çay daşları ilə inşa edilmişdir. Kənd ərazisində ən çox istifadə edilən gediş-gəlişin sıx olduğu körpü idi. ²⁸⁸ Körpünün üst hissəsi yarıya qədər açıq üçbucaq, alt hissəsi isə yarı oval formada Şərq memarlıq üslubuna uyğun tikilib. Sağ tərəfi sol tərəfə nisbətən aşağıya doğru yoxuş vəziyyətindədir. Təxminən 15–20 metr uzunluğunda və 3 metr enində olan körpünün hündürlüyü 10–15 metr civarındadır. Kənd məşhur tarixi Kolagirən qalası ilə tanınır. Qalanın xarabalıqlarının yerində qaya üstündə mixi yazılar aşkar edilib. İri qaya daşlarından hörülmüş divar və künc qüllələrinin qalıqları qalmaqdadır. Ərazidən çoxlu gil qablar, daş, sümük, metaldan bəzək əşyaları və s. tapılıb. Kolagirən ərazisinə ermənilər ilk dəfə 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb. 23 təsərrüfatda 151 nəfər əraziyə gəlib, ²⁸⁹ azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə məskunlaşıblar. 1897-ci ildə kənddə 88 azərbaycanlı ailə yaşayıb ²⁹⁰ və onlar 1905–1906-cı illərdə baş verən erməni azərbaycanlı münaqişəsi dövründə buranı tərk etməyə məcbur qalıblar.
107	Qıpçaq kəndində daş körpü	XIII yüzillik	Şörəyel mahalının Artik rayonunun Qıpçaq kəndində	Ərtik–Artik rayonu–Qıpçaq kəndi– 31.05.1946-cı ildən – Haric	Memarlıq	Körpü	Toponim qədim türk tayfalarından olan “qıpçaq” etnonimi ²⁹¹ , ²⁹² , ²⁹³ əsasında yaranmışdır.	Qıpçaq kəndindəki qədim daş körpü ermənilər tərəfindən mənimlənilib, indiki dövrdə “erməni	Körpü Qıpçaq məbədinin yanında salınıb. ²⁹⁴ Azərbaycan və şərq memarlıq üslubunda tikilib. Tək tağlı daş körpü memarlıq baxımından Azərbaycandakı körpülərlə də eynilik təşkil edir. Çay daşından inşa edilən körpünün alt dəyirmi hissəsi mişar daşları ilə oval-dairəvi

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Ərazidə qıpçaq türkləri yaşayıb.	abidəsi” kimi göstərilir.	qaydada hörülmüşdür. Körpünün hündürlüyü 3,5–4 metr, uzunluğu 13–16 metr, eni isə 3,5–4 metr civarındadır. Rayon mərkəzindən 5 km məsafədə yerləşir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə, ²⁹⁵ Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. ²⁹⁶
108	Salah kəndində daş körpü	XI–XII yüzilliklər	Karvansara rayonu, Tərsəçay sahilindəki Salah kəndində	Karvansara rayonu 09.09.1930-cu ildən–İcevan, Salah kəndi 03.04.1991-ci ildən– Ağavnavank	Memarlıq	Körpü	Körpü kəndin otlaq, yaylaq və əkin-biçin sahələri ilə kommunikasiyanın qurulmasında və kəndin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır.	Salah kəndində azərbaycanlıların inşa etdiyi körpü indiki dövrdə ermənilər tərəfindən mənimsənilib, istifadə olunur.	XI–XII yüzildə Tərsəçay üzərində Salınan daş körpü memarlıq baxımından indiki Azərbaycan ərazisindəki körpülərlə oxşarlıq təşkil edir. Tək tağlı daş körpü çayın gur axan yerində salınıb. ²⁹⁷ Tikintisində qaya və çay daşlarından istifadə olunub. Körpünün uzunluğu 10–12 metr, eni 3–3,5 metr, hündürlüyü isə 6–7 metr civarındadır. 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyadan əvvəlki illərdə azərbaycanlıların yaşadığı kənddə körpünün üstünə dəmir konstruksiya və dəmir məhəccər əlavə olunub.
109	Şıxovuz körpüsü	XIV yüzillik	Zəngəzur mahalının Qafan rayonu Şıxovuz kəndində	Qafan rayonu– Kapan , Şıxovuz kəndi – Şikaxox (erməni dilinə uyğunlaşdırılmış adı)	Memarlıq	Körpü	Toponim “şeyx” sözünün xalq danışq dilində işlənmənin “şix” sözü ilə oğuz türk tayfasının adını əks etdirən “ovuz” etnonimindən (oğuz etnoniminin	Şıxovuz qorugunda yerləşən Şıxovuz körpüsü ermənilər tərəfindən mənimsənib istifadə olunur və “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Şıxovuz çayı üzərində yerləşən Şıxovuz körpüsü Azərbaycan və Şərqi Azərbaycan daş körpü memarlıq baxımından Azərbaycan daş körpülərlə də eynilik təşkil edir. Böyük yonulmuş çay daşından inşa edilən körpünün alt dəyirmi hissəsi mişar daşları ilə oval-dairəvi qaydada hörülmüşdür. Körpünün hündürlüyü 3,5–4 metr, uzunluğu 12–15 metr, eni isə 3–3,5 metr civarındadır. Üst hissəsi

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dialekt formasıdır) əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.		dam örtüyü formasındadır. Körpünün sağ tərəf kənarında qədim çinar ağacı ucalır və budaqları körpüyə kölgə salır. ²⁹⁸ Şıxovuz kəndi rayon mərkəzindən 23 km məsafədə yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Şıxauz, ²⁹⁹ erməni mənbələrində Şikahog, Şxavuz ³⁰⁰ formalarında qeyd edilib. Burada 1926-cı ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ³⁰¹

“Bildiyiniz kimi, avqust ayında Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti Qərbi Azərbaycan İcmasına çevrilmişdir və mən hesab etdim ki, ən düzgün yer, ən düzgün qərargah məhz bu bina olmalıdır. Təkcə ona görə yox ki, bu, çox gözəl binadır, dördmərtəbəlidir və burada fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlar var, Heydər Əliyev Mərkəzi ilə, demək olar ki, üzbəüz yerləşir. Əsas səbəb o idi ki, burada vaxtilə yerləşmiş Qarabağın məcburi köçkünlər icması artıq öz torpaqlarına qayıdır. Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar.

Bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var. Onlardan yəqin ki, ən önəmlisi xalqımızın tarixi yaddaşındadır. Bu gün Zəngilan rayonunun Ağalı kəndinin nümunəsi bunu deməyə əsas verir. Bu gün Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində yaşayan insanların böyük əksəriyyəti, eyni zamanda uşaqlar, gənclər onlar üçün doğma olan o torpaqları heç vaxt görməmişlər. Torpaq həsrəti və Vətən sevgisi onları oraya getməyə vadar etdi. Onların arasında, hətta Bakıdan, Sumqayıtdan gedənlər də az deyil. Yəni, bu, xalqımızın xüsusiyyətidir, torpaq həmişə çəkir. Əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar da bu fikirlə, bu arzu ilə yaşayırlar”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Daşüstü kitabələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
DAŞÜSTÜ KİTABƏLƏR									
110	Ağcıraq kəndində kitabələr	E.ə. III minillik	Göyçə mahalının Aşağı Qaranlıq rayonu yaxınlığındakı Ağcıraq kəndində	Aşağı Qaranlıq rayonu – 09.09.1930-cu ildən – Martuni	Memarlıq	Kitabə	Ağcıraq XIX əsrin ortalarında işğal və soyqırımına məruz qalmış əhalisi kənddən köçürülən azərbaycanlı obalarından biridir.	Ağcıraq kəndi azərbaycanlı izlərini silmək məqsədilə ermənilər tərəfindən ləğv edilib. Xarabalıqları günümüzdə qədər qalan kənddəki mixi kitabələri İrəvana aparılıb, oradakı muzeylərdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur. Memarlıq abidələri isə dağıdılıb, qalıqları qalıb.	Ağcıraq kəndinin xarabalıqları Dəlikdaş (indiki Martuni rayonunun Tsakkar kəndi) kəndindən 16–18 kilometr cənub-qərbdə yerləşib. Bu kəndin ərazisindəki tarixi-memarlıq abidələri və qədim mixi kitabələri mövcud olub. XVIII əsr müəllifi Simon İrəvanlı bu kitabə və memarlıq abidələrinin eramızdan əvvəlki dövrə aid olması faktına istinadən Ağcırağı Göyçənin ən qədim kəndlərindən biri kimi göstərib. 1828-ci ildə yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilmiş Göyçə mahalında o zaman yaşayış üçün yararlı hesab edilən 59 kəndin içində Ağcıraq adı var idi. İ. Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahıda isə bu obanın adı “Ağcıraq” kimi qeyd edilib. 1831-ci ilə dair sənədlərdə kənddə 321 nəfər türk əhalisinin (57 təsərrüfat) olduğu barədə qeyd aparılıb. 1873-cü ilə və ondan sonrakı dövrlərə dair sənədlərdə isə artıq Ağcırağın adı qeyd olunmayıb. ³⁰²
111	Axsaxtovuz kəndində daşüstü kitabələr	IV–V yüzilliklər	Göyçə mahalının Kəvər (Yeni Bəyazid) rayonu yaxınlığındakı Axsaxtovuz kəndində	Kəvər rayonu– 13.04.1959-cu ildən – Kamo, 04.12.1995-ci ildən Qavar	Dekorativ tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Axsaxtovuz kəndi qədim tarixi olan və yalnız Azərbaycan əhalisinin yaşadığı kənd olub.	1987–1991-ci illər baş verən deportasiyaya qədər bu kəndin xarabalıqları və kitabə ərazidə qalırdı.	Göyçə gölünün qərbində, indiki Kamo şəhərindən 15–18 kilometr cənubda, Əyriçayın cənub qolunun üstündə, Atdaş (Altundaş) kəndi ilə həmsərhəd idi. Kəndə yaxın bir yamacdakı daş kitabələrin qalıqları mövcud idi. Yamacdakı qaya daşları üzərində yer

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Oğuz türkləri dövrünə aid 1500 illik daşüstü kitabə, buranın alban türk yurdu olduğunu təsdiq edir.	Sonrakı dövrlərdə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	alan müxtəlif heyvan təsvirləri və yazılar burada məskunlaşmanın qədim dövrə aid olduğunu göstərir. Oğuz dövrünə aid daşüstü kitabələrdəki yazı və təsvirlərə tarixi torpaqların azərbaycanlılar yaşayan bir çox ərazisində rast gəlinirdi. Kitabələr bu yerlərin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 illik tarixi barədə mülahizələrə əsas verir. Kənd haqqında ilk dəfə XVIII əsr müəllifi Simon İrəvanlının səfər qeydlərində məlumat verilir. Axsaxtovuz kəndinin adı 1826–1829-cu illər aralığındakı müharibələr zamanı erməni-rus birləşmələri tərəfindən Göyçə mahalında dağıdılmış 108 kənddən 67-sinin İ.Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında 22-ci sırada yer alıb. ³⁰³ Bu siyahıda Axsaxtovuz Atdaş kəndinə yaxın bir kənd kimi təsniflənir ki, bu da S.İrəvanlının qeydlərindəki təxmini coğrafi təyinatla uzlaşır. Fəqət, yeni yaradılmış erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilən kəndin adı Şopen tərəfindən 1831-ci ildə tərtib olunmuş siyahıda və bundan sonrakı dövrlərə dair rəsmi sənədlərdə yoxdur. Azərbaycanlı yurdu olduğu üçün ermənilər tərəfindən siyahıda kənd XIX yüzilliyin əvvəllərində ləğv edilib. ³⁰⁴

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
112	Alapars kəndində kitabə və ocaq yerləri	VII–VIII yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasına bağlı Axta rayonundakı Alapars (Alparus, Əlkavas, Əlkavus) kəndində	Axta rayonu–30.06.1959-cu ildən Razdan.	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Ağsaqqallar bu yerləri qan çanağı, gedər-gəlməz, başqa bir diyar kimi təsnifləyirdilər. “Dədə Qorqud kitabələri”ndə yer alan yurd yerlərindəndir. Alparus kəndinin coğrafi mövqeyi bu yönlü düşüncələrə əsas verir. Belə ki, kənd həqiqətən də Göyçənin qurtaracağında, Göyçə hövzəsini əhatələmiş dağların yamacında yerləşib.	Alapars kəndində mövcud olan kitabələr və qədim insanlara aid ocaq yerləri erməniləşdirilib, “erməni abidələri” kimi təqdim olunur.	Alapars kəndi yaxınlığındakı Kotandağ yüksəkliyindəki kahalarda 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər toxunulmamış qalan daş kitabələr və ibtidai insanın primitiv məişət izlərini əks etdirən onlara aid ocaq yerləri və məişət əşyaları oğuz türklərinin bu yurdda məskunluğunun azı 2000–2500 illik tarixini və “Kitabi Dədə Qorqud” süjetlərinin cərəyan etdiyi məkanların real coğrafi ərazilər olduğunu təsdiq edən maddi dəlillərdir. ³⁰⁵ Kəndin köklü sakinləri azərbaycanlılar olub. Ermənilər bura 1829–30-cu illərdə İranın Xoy, Maku, Salmas, Türkiyənin Van, Ələşkirt vilayətlərindən köçürülmüşdür. ³⁰⁶ 1829-cu ildə kəndə İrandan 83 erməni köçürülmüşdür. ³⁰⁷ 1831-ci ildə kənddə 182 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1840–1850-ci illərdə azərbaycanlılar sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından çıxarılmış və kənd tam ermənilərin yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir.
113	Aşağı Zağalı kəndində kitabələr	E.ə.I minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Basarkeçər rayonundakı Aşağı Zağalı (Ərgüş – Ərgünkənd) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən – Varдениs, Aşağı Zağalı kəndi 12.08.1946-cı ildən–Tsovak (Göllü)	Dekorativ – tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Aşağı Zağalı kəndi qədim kitabələrlə zəngindir. Buna görə də kitabələr ərazinin tarixinin tədqiq edilməsində mühüm rol oynayır.	Aşağı Zağalı kəndində mövcud olan kitabələr qədim yaşayış yerində azərbaycanlıların tarixi dövrdən yaşadığını təsdiq edən sənəd	Aşağı Zağalı kəndinin qədim kitabələri haqqında azərbaycanlı tədqiqatçılarla yanaşı, rus tədqiqatçı və arxeoloqları da əsaslı məlumat verib. B.Piotrovski Aşağı Zağalı kəndi ərazisində tapılmış kitabələrdən söhbət açıb və o kitabədə bu ərazilərdə mövcud olmuş dövlətin adının “Arkuniani–Arkukuni” kimi qeyd olunduğunu göstərir. Akademik B.Piotrovskinin ortaya qoyduğu tam

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								olduğu üçün ermənilər tərəfindən 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlıların sonuncu kütləvi deportasiyasından sonra tamamilə dağıdılıb.	anlaqlı bir toponimə – “Ərgün yurdu”, “Ərgün qalası” mənası verən “Arkuniani” kəlməsi uyğun gəlir. 1728-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 16-cı səhifəsindəki qeydlərdə Məzrə nahiyəsində Ərgün kəndinin mövcud olması birmənalı şəkildə göstərilir. ³⁰⁸
114	Aşağı Talın qala kitabəsi	1174-cü il	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Talın rayonundakı Aşağı Talın (Türk Tatar Talını) kəndində	Aşağı Talın kəndi–1978-ci ildən Nerkin Talın	Memarlıq	Kitabə	Toponim Azərbaycan toponimiyasında fərqləndirici əlamət bildirən “aşağı” sözü ilə türk dilində “söyüd ağacı” ³⁰⁹ , söyüd kolu” mənasında işlənən “tal” sözündən və türk dilində “daxma, koma, mağara, kaha” mənasında işlənən “in” sözündən əmələ gəlmişdir. Fitotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. ³¹⁰	Qala və qalanın üzərindəki kitabə indiki dövrdə də qalmaqdadır və ermənilər tərəfindən “fars abidəsi” kimi təqdim olunur.	Aşağı Talın (indiki Daştadem) kəndindəki qalada bölgəyə hakim olmuş Səlcuqlu vassalı Şəddadi Ani əmiri Sultan ibn Mahmudun adına Kufi hərfləri ilə yazılan qala kitabəsi mövcuddur. ³¹¹ Qala üzərindəki kitabədə deyilir: “Allah 570-ci ilin müqəddəs Səfər ayında (1174-cü ilin sentyabrında) bu əzəmətli qalanın sahibi, Etiqad Bürcü olan, İslamı məşhurlaşdıran əmir Ulu Spasaları, Sultan Mahmudun oğlu, Şavurun oğlunu mükafatlandırdı”. Kənddə yalnız azərbaycanlılar məskunlaşmış və 1873-cü ildə burada 248 nəfər, 1886-cı ildə 253 nəfər, 1897-ci ildə 418 nəfər, 1908-ci ildə 376 nəfər, 1914-cü ildə 400 nəfər, 1916-cı ildə 471 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, yerli sakinləri olan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş, Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. ³¹²

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

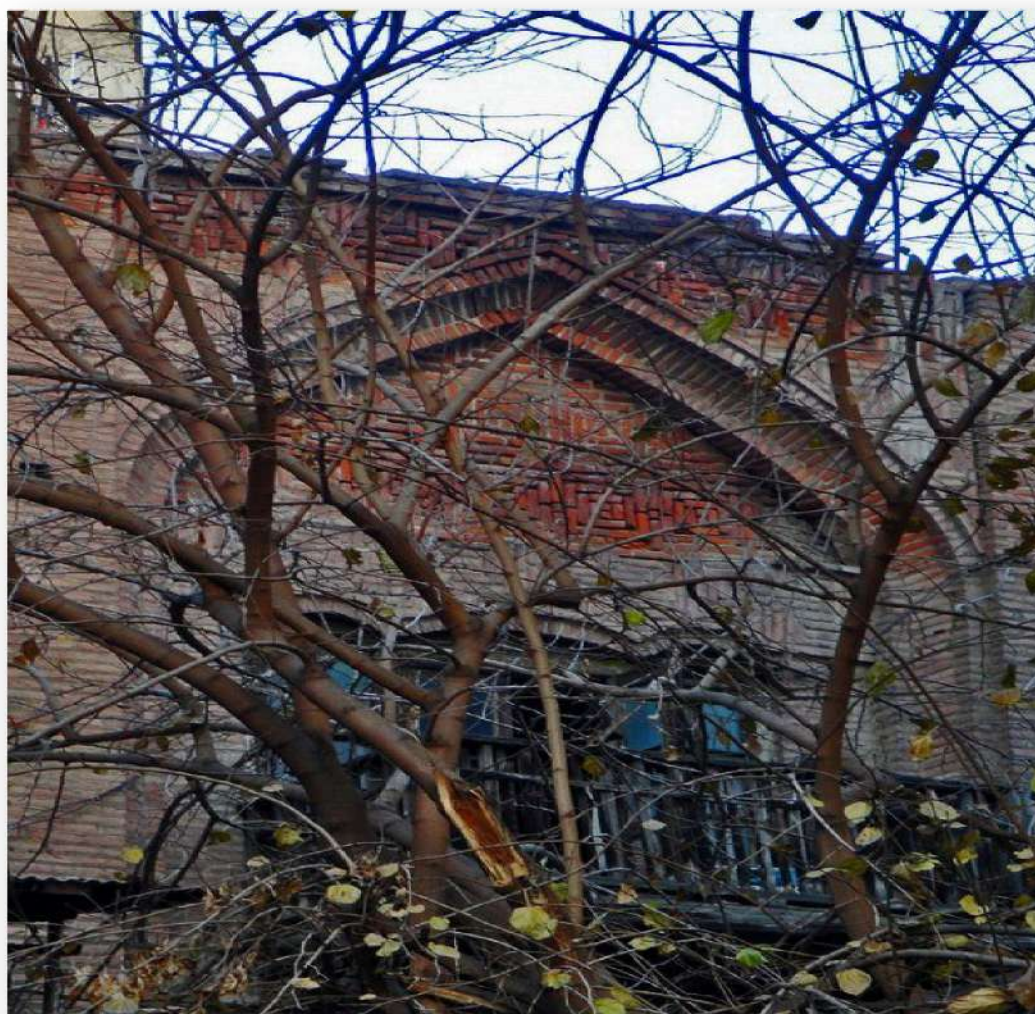
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
115	Ataxan kəndində kitabələr	E.ə. VIII yüzillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Qaranlıq rayonundakı Atamxan (Adamxan) kəndində	Qaranlıq rayonu – Martuni , Adamxan kəndi–03.07.1968-ci ildən – Vardadzor	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Toponim şəxs adından əmələ gəlmişdir. Antroponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.	Atamxan kəndində mövcud olan kitabələr yaşayış yerində azərbaycanlı-əhalinin qədim dövrdən yaşadığını təsdiq edən sənəd olduğu üçün ermənilər tərəfindən 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra tamamilə dağıdılıb.	Göyçə mahalının, ümumən Qafqazın və bəlkə də dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Bu kəndin adına ilk dəfə eramızdan əvvəlki VIII əsrin ortalarına aid olduğu elmi cəhətdən tam sübuta yetirilmiş daş kitabədə rast gəlinir. Göyçənin başqa bir kəndində, Kələqıran qalasında aşkarlanmış bu kitabəni erməni tarixçiləri Urartu çarlığı, konkret olaraq “Sardurinin oğlu Rusa”nın adı ilə bağlamağa çalışsalar da, onun 3 ayrı-ayrı alim (Q.A.Kapantsyan, İ.İ.Meşşaninov və B.B.Piotrovski) tərəfindən ekstampaj edilmiş surətlərinin transkripsiyası üsulu ilə əldə olunmuş mətn əsl həqiqətləri tam çılpaqlığı ilə ortaya qoyur. Belə ki, Kələqıran qalasının yerləşdiyi qayalıqda həkk olunmuş mətnə deyilir: ³¹³ “...mən bir yürüşlə iyirmi üç çarı yenərək, özümə tabe etdim. Gölün bir tərəfində dörd çara qalib gəldim, o biri səmtə 19 qalanı diz çökdürdüm...” 1828-ci ilə qədər burada azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-ci ildən sonra Türkiyədən 169 nəfər erməni köçürülüb. ³¹⁴
116	Babacan kəndində kitabələr	III–V yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Babacan (15.07.1946-cı ildən Qızılkənd) kəndində	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən–Vardenis,	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Kəndin ərazisindəki Gur bulaq, Port-port bulaq, Pəri bulaq, Qaralar bulağı, kəndin mərkəzindən	Babacan kəndindəki alban türklərin yaşamasından bəhs edən, üzərində qrabar əlifbası ilə yazılan xaç	Kəndin mərkəzində və həmsərhəd olan Pəmbək kəndinin ərazisinə yaxın Şımpır çayının sağ sahili tərəfdə yerləşən, “Yolaşan” adlanan yerdəki, tarixi III–V əsrlərə təsadüf edilən alban türklərin yaşamasından bəhs edən, üzərində qrabar əlifbası ilə yazılan xaç daşları

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
				Babacan kəndi 19 .04.1991-ci ildən– Tsaratağ			keçən Babacan və Şımpır çayları, kəndin yaxınlığında olan Göyçə gölü və dağ ərazisindəki Alagöllər, Armudlu dərə, Ərəşdilər yurdu, Qəhrəman koxanın yurdu, Molla Əhmədin dərəsi, Murtuzalılar yurdu, Qaralar yurdu, Qırsır dağı, Sarı qaya, Şımpır dərəsi, Tərsə meşəsi, Arıxlıq meşəsi, Qurut təpəsi, Qaraardıc meşəsi, Şımpır komu və başqa yerləri azərbaycanlı yurdu olduğunu göstərir.	daşlarının bir qismi dağıdılıb, qalan abidələr isə ermənilər tərəfindən mənimlənilib “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	var. Vaxtilə Şımpır çayının hər iki sahilində yerləşən III–V əsrlərdən XVI əsrin ortalarına, yəni 1550–1560-cı illərə qədər alban türklərinin yaşayış məskəni olan Şımpır kəndi tarixi abidələrlə zəngindir. Tam adı Babacan dərəsidir. 1728-ci ilə aid mənbədə Qırxbulaq nahiyyəsində kənd adı kimi qeyd olunub. Kənd Babacan dərəsində yaranmışdır. ³¹⁵ Dərə mülkədar Babacana aid olmuşdur. Babacan kəndi XVII əsrin əvvəlində (1715) yaradılmışdır. 1987–1991-ci ilin deportasiyasına qədər kənddə 200-ə yaxın azərbaycanlı ailəsi yaşayıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
117	Çamırlı kəndində qayaüstü kitabələr	E.ə. I minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Basarkeçər rayonunda yerləşən Çamurlu kəndində	Basarkeçər rayonu 02.06.1969-cu ildən – Vardenis	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Kitabələr bu yerlərin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 2500–3000 illik tarixinə şahidlik edən maddi sübutdur.	Oğuz tayfalarına mənsub qayaüstü kitabə və təsvirlərin bir qismi təhrif edilib, bir qismi isə ermənilər tərəfindən bölgədə türk, azərbaycanlı kimliyini silmək məqsədi ilə dağıdılıb və məhv edilib.	Çamırlının yerləşdiyi ərazidə sovet hakimiyyəti illərində Basarkeçər rayonunun Gödəkbulaq sovxozu tərəfindən yaylaq yataqları kimi istifadə olunan qayaüstü kitabələrə rast gəlinir. XX əsrin otuzuncu illərində qədim kitabələri tədqiq edən akademik B.Piotrovski bu yazıların Kələqıran yazılarından daha qədim olduğunu əminliklə ifadə edərək, təəssüflə yazırdı ki, "...yerli sakinlər son 10–15 ildə bu qayaları hansı səbəbdənsə bərbad hala salmışlar. ³¹⁶ "
118	Əliqırx qalasında kitabələr	4000 il əvvəl	Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Əliqırx (Bəddəlli) kəndində	Qaranlıq rayonu–Martuni, Əliqırx (Bəddəlli) kəndi 03.01.1935-ci ildən– Astxadzor	Memarlıq	Kitabə	Əliqırx qalasının ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur: burada aşkarlanmış maddi sübutlar isə qalanın əsl sahiblərinin, yəni oğuz türklərinin hələ 4000 il öncə mütəşəkkil müdafiə şüuruna – yəni dövlətçilik şüuru səviyyəsində inkişaf nail olduqlarından xəbər verir.	Məlum oldu ki, həmin kitabə də vaxtilə Qafqaz Muzeyinə verilib və hazırda Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılır. ³¹⁷	Qalada aparılan rəsmi səviyyədə baxış və araşdırmalardan sonra məlum olub ki, mixi yazılı daş kitabələr xeyli əvvəl Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu Mesrop Smbatyants tərəfindən səliqəli şəkildə kəsilərək götürülüb. O, 1863-cü ildə bu yerlərdə "tədqiqatlar" aparıb və "Astxadzor qalası"ndakı daş kitabənin kəsilib götürülməsi də məhz onun "əl işi"dir. Həmin kitabə barədə məlumatlar Eçmiədzin kilsəsinin 1869-cu il tarixli bülleteninin 27-ci səhifəsində və M.Smbatyantsın "Описание области Гехаркуни" kitabında aşkarlandıqdan sonra kitabənin öz taleyinə də aydınlıq gətirildi. ³¹⁸

“Ona görə bu gün burada sizinlə bərabər 24 dekabr gününü qeyd edərkən mən bir daha demək istəyirəm ki, biz də, Qərbi azərbaycanlılar da heç vaxt inamı itirməməliyik. İnanmalıyıq və eyni zamanda, addımlar atmalıyıq, fəal olmalıyıq, işləməliyik. Gün gələcək, biz Qərbi Azərbaycanda da belə gözəl məclis keçirəcəyik və bu günü xatırlayacağıq”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Mədrəsələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏDRƏSƏLƏR									
119	Ağbulaq kənd mədrəsəsi	XIX yüzillik	Göyçə mahalı Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində	Çəmbərək rayonu – 31.12.1937-ci ildən Krasnoselsk, Ağbulaq kəndi 09.04.1991-ci ildən Ağperek	Memarlıq	Mədrəsə	Ağbulaq kəndindəki mədrəsə dünyəvi elmlərin tədrisinə daha çox üstünlük verdiyi üçün Ağbulaq kəndi və ətraf kəndlərdən burada təhsil almağa gələnlər çox idi. Kənd mədrəsəsi din, dil tədris edən irfan ocağı rolunu oynayıb. Bununla yanaşı, kəndin dini-mədəni baxımdan da inkişaf etmiş azərbaycanlı yurdu olduğu ortadadır.	Kəndin dini-mədəni irfan mərkəzi olan mədrəsə ermənilər tərəfindən məhv edilib.	Ağbulaq kəndi XIX əsrin ortalarından etibarən Göyçənin təhsil mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı: Kənddə Sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəl burada dini və dünyəvi elmlərdən təhsil verən mədrəsə yerləşirdi. ³¹⁹ Məşədi Əlinin və Məşədi Molla Həsənin məktəbləri dini təmayüllü olsa da, burada dünyəvi elmlərə xüsusi diqqət yetirildiyindən ətraf kəndlərdən də xeyli uşaq bu məktəblərdə təhsil alırdı. Tarixi mənbələrə görə, Ağbulaq kəndinin bünövrəsi XVI əsrin ikinci yarısında qoyulmuşdur. Dağ kəndi olan Ağbulağın ümumi sahəsi 38 kvadrat kilometr idi. Rəsmi statistikaya görə, 1831-ci ildə Ağbulaqda 136 türk ailəsi yaşamışdır. 1905-ci il qırğınlarında nəzərəçarpacaq dərəcədə itkilər verdikdən sonra belə Ağbulaq azərbaycanlıların strateji əhəmiyyətli iri yaşayış məskənlərindən biri kimi qalmaqda davam edirdi. Belə ki, rəsmi statistikaya görə, kənddə 1908-ci ildə 940, 1914-cü ildə 982, 1919-cu ildə 1329 nəfər oğuz türkü yaşayırdı. ³²⁰ 1914-cü ildə 982 nəfər, 1986-cı ildə 1500 nəfər olmuşdur. Adı 1991-ci ildə dəyişdirilərək Ağperek qoyulmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
120	Çamırlı kəndində mədrəsə	XV–XVI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasındakı Basarkeçər rayonunda yerləşən Çamurlu kəndində	Basarkeçər rayonu 02.06.1969-cu ildən–Vardenis	Memarlıq	Mədrəsə	Toponim təkə adlı türk tayfasının bir tirəsini təşkil edən çomur//çomrı etnonimi ³²¹ , ³²² əsasında formalaşmışdır. “-lı” mənsubluq bildirən şəkilçidir. “Çamır/çamur tayfasına mənsub yer” deməkdir. Etnotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir.	24 yanvar 1919-cu ildə Göyçə mahalının Çamırlı kəndinə basqın edən daşnak terrorçuları kəndlə birlikdə qədim mədrəsəni də yandıırıblar.	Çamırlı tarixən Göyçənin ən qədim yaşayış məntəqələrindən və mədəni mərkəzlərindən biri olub. Burada hələ Şah İsmayıl Xətəinin Ərzincan yürüşündən əvvəl xüsusi mədrəsə fəaliyyət göstərmiş. Miskin Abdalın da sufi təlimi təlqin edən bu mədrəsənin sufi dərvişləri ordeninin müridlərindən biri olduğu tarixi faktdır və bu reallıq Xətəinin Göyçə səfəri barədə el yaddaşında əbədləşmiş məlumatlarda öz əksini tapıb. ³²³ Çamırlı Qızılvəng kəndinin yaxınlığında, Alagöl çayının yanında yerləşirdi. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir. ³²⁴ Kənddə 1873-cü ildə 244 nəfər, 1886-cı ildə 329 nəfər, 1897-ci ildə 374 nəfər, 1908-ci ildə 491 nəfər, 1914-cü ildə 632 nəfər, 1916-cı ildə 541 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ³²⁵ 1918–1919-cu illərin yazında azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovulub. ³²⁶ 1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar kəndlərinə qayıda bilib. Burada 1922-ci ildə 42 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ³²⁷ Kənd 1929-cu illərdə ləğv edilmişdir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
121	İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsində mədrəsə	XVII yüzillik	1828-ci ilədək İrəvan , 1828–1936-cı ildən Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Mədrəsə	Mədrəsə təkcə dini, şəriəti tədris etmirdi, burada riyaziyyat, tarix, ədəbiyyat və digər fənlər də öyrədilirdi.	Təpəbaşı məhəlləsində yerləşən mədrəsə indiki dövrdə fərdi yaşayış yeri kimi istifadə olunur.	Mədrəsə İrəvan şəhərinin Təpəbaşı məhəlləsində yerləşirdi. Məhəllə yüksək təpəlik ərazidə yerləşdiyi üçün “Təpəbaşı” adlandırılıb. Təpəbaşı məhəlləsi 1930-cu ildə Çar Rusiyası tərəfindən İrəvan xanlığının ləğvindən sonra şəhərdə xanlıq dövrünün mədəni mirasını yaşadan məhəllələrdən biri idi. Böyük elm məbədlərindən olan mədrəsə məhəllənin o dövrdə görkəmli tikililərindən hesab olunurdu. 1828-ci ildə 2537 nəfər azərbaycanlının yaşadığı məhəllədəki mədrəsədə dini təhsillə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Mədrəsənin qabaq hissəsi Şərq memarlıq üslubunda qırmızı kərpiclə iki tağlı inşa edilib. Qərbi azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdəki sonuncu deportasiyasından sonra ətrafdakı qədimi evlər sökülüb və yerində hündür binalar inşa olunub. Sökülməyən və tağların arası ermənilər tərəfindən hörülən mədrəsə isə bir neçə ailənin yaşadığı yaşayış yerinə çevrilib. ³²⁸

“Məlumdur ki, 1920-ci ilin dekabr ayında Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulan zaman Azərbaycan hökumətinin adından bəyan edilmişdi ki, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Ermənistanın tərkibinə verilir. Bu da məlumdur. Sonra ermənilər həm Naxçıvana, həm də Dağlıq Qarabağa çox iddia etdilər. Məhz buna görə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olması üçün 1921-ci ildə referendum keçirildi və Naxçıvan əhalisinin 90 faizi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasına səs verdi. Bilirsiniz ki, Dağlıq Qarabağda referendum keçirilibdir və Dağlıq Qarabağın da əhalisi onun Azərbaycanın tərkibində olmasına səs veribdir. Bunlar tarixin səhifələridir. Ancaq eyni zamanda, bu gün biz keçmişdə – Azərbaycanın müqəddəratının həll olunduğu dövrdə Azərbaycanın milli mənafeələrini qoruyanların fəaliyyətinə böyük məmnuniyyət hissi ilə yüksək qiymət verərək, deyə bilərik ki, çox sədaqətli, vətənpərvər insanlar da olubdur. Onların fədakarlığı, vətənpərvərliyi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası qorunub saxlanılıbdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunun iki beynəlxalq müqavilə ilə təyin olunması təsadüfi bir şey deyil. Fikirləşmək lazımdır, nə üçün Naxçıvanın statusu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunubdur? Çünki o vaxtlar Naxçıvana göz dikənlər çox idi. Onun məhz Azərbaycanın tərkibində olmasını bir daha təsdiq etmək üçün o, belə beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. 1921-ci ilin mart ayında Moskva müqaviləsi və 1921-ci ilin oktyabr ayında Qars müqaviləsi bağlanmışdır”.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının Ulu Öndəri, Ümummilli Lider

Dini məktəblər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
DİNİ MƏKTƏBLƏR									
122	Daşkənd kəndində dini məktəb	1897-ci il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu–Vardenis, Daşkənd kəndi–19.04.1991-ci ildən Hayrik	Memarlıq	Dini məktəb	Kənd türk-oğuz yurdu olub. Burada 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasına qədər yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. Dini məktəb müsəlman əhalinin dini biliklərə yiyələnməsində əhəmiyyətli rol oynayıb.	Məktəb 1917-ci ildə sovet bolşevikləri tərəfindən təzyiqə məruz qaldığı üçün fəaliyyətini dayandırmışdır. Məktəbin binası başqa məqsədlər üçün istifadə edilib.	Kənddə sovet hakimiyyəti illərindən qabaq Cənubi Azərbaycandan gələn adı dəqiq bizə gəlib çatmayan bir axund tərəfindən dini məktəb fəaliyyət göstərmişdir. Həmin məktəb təxminən iyirmi ilə yaxın, yəni 1897–1898-ci illərdən 1917-ci ilə qədər fəaliyyətdə olub. Məktəbdə kənd əhalisi ilə birlikdə mahalın bir çox kəndlərindən də gəlib kamil dini təhsil almışlar. Məktəbin 17–18 buraxılışı olmuşdur. Tağı oğlu Molla Məhərrəm, Molla Bəşir və Molla Ballı həmin məktəbdə tam dini təhsil almışlar. ^{329 ,330,331 ,332 ,333}
123	Müsəlman din məktəbi	XX yüzilliyin əvvəlləri	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən– Vardenis	Memarlıq	Dini məktəb	Ərəb əlifbası İslam dini və onun müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”in öyrədilməsi insanların dini biliklərə yiyələnməsi, mənəvi dünyasının zənginləşməsi baxımından əhəmiyyətli idi.	İslam dinini öyrədən Molla məktəbi 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	XX yüzilin əvvəllərində Basarkeçər rayonunda mollaxana adlanan dini məktəb fəaliyyət göstərirdi. ³³⁴ Dini məktəb olan molla məktəbində ərəb əlifbası İslam dini və “Qurani-Kərim”i oxumaq öyrədilirdi. İslam dinini öyrədən molla məktəbi ikimərtəbəli idi. Aşağı mərtəbənin qabaq tərəfində dəmir barmaqlıqlı pəncərə və sağ tərəfində qapı qoyulmuşdu. İkinci mərtəbənin sağ tərəfindən ikinci mərtəbəyə çıxmaq üçün məhəccəri taxta olan daş pilləkən hörülmüşdü. Pilləkən evin açıq eyvanına çıxırdı.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
124	Subatan kəndində dini məktəb	1897-ci il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun keçmiş Çaxırlı sovetliyindəki ³³⁵ Subatan kəndində	Basarkeçər rayonu, 02.06.1969-cu ildən Varde-nis , Subatan kəndi 09.04.1991-ci ildən Qexakar	Memarlıq	Dini məktəb	Subatan kəndinin bünövrəsi XVII əsrin ortalarında (1850–1860) Mayıllılar tayfasının başçısı Kərbəlayı Şıxəli kişi tərəfindən qoyulub. Çaxırlı kəndindən qohumları olan 8 ailə ilə birlikdə çıxaraq indiki Subatan kəndini özləri üçün yaşayış yeri seçmişdir.	1917-ci ildə yerli idarəçilər tərəfindən dini məktəbin fəaliyyətinə son verilib. Məktəb binası başqa məqsədlərlə istifadə olunub.	Kənddə ilk dəfə Şəldilər tayfasından olan Molla Oruc Alioğlu tərəfindən təxminən 1897–1898-ci illərdə dini məktəb, yəni mollaxana açılmışdır. Məktəbdə kənd əhalisi ilə birlikdə qonşu kəndlərdən də gələnlər dini təhsil alır, müqəddəs “Qurani-Kərim”i öyrənirdilər. Məktəb yarandığı ilk gündən, yəni 1897–1898-ci illərdən 1917-ci ilə qədər təxminən 20 ilə yaxın davam etmişdir. Məktəbin 20 illik fəaliyyəti dövründə 60-a yaxın məzunu olmuşdur. Dini məktəb binası kəndin xeyriyyəçi sakinləri tərəfindən inşa etdirilmişdi. ³³⁶
125	Toxluca qəsəbəsində dini məktəb	XIX–XX yüzilliklər	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonundakı Toxluca kəndində	Çəmbərək rayonu – 1920-ci ildən– Krasnoselsk , Toxluca kəndi 09.04.1991-ci ildən– Draxtik	Memarlıq	Dini məktəb	Toxluca da albanların, oğuz və qıpçaq tayfalarının yaşaması və İslam dinini tədris edən məktəblərin olması burada azərbaycanlıların qədim tarixi dövrə aid maddi-mədəni irsə malik olduğunu göstərir.	Dini məktəblər sovet hakimiyyəti tərəfindən ləğv edildikdən sonra məktəblərin yerləşdiyi müəllimlər ermənilər tərəfindən mənimsənilib, başqa məqsədlərlə (anbar, idarə binası və s.) istifadə olunub.	Toxluca da uzun müddət Uvoylar tayfasından Hacı Hübətətin oğlu Qlava Bayramın, yəni Qara Bayramın (onun əmiləri Hacı Əhməd, Hacı Məhəmməd adlı-sanlı, imkanlı və nüfuzlu ağsaqqallar olmuşlar) təsis etdiyi və bu məqsədlə Təbrizdən xüsusi olaraq dəvət etdiyi axund tərəfindən, eləcə də sonralar Məşədi Mir İsmayıl Ağə və Molla Əhməd (akademik Hüseyn Əhmədovun babası), nəhayət, mollalar tayfasının tanınmış uləmaları–Molla Zülfüqar–Qara Molla, Molla Mustafə tərəfindən davam etdirilən dini məktəblər fəaliyyət göstərib. Qəsəbənin müxtəlif

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ərazilərində bir neçə sinifdən ibarət olan məktəblər imkanlı şəxslərin maddi köməkliyi ilə tikilib. 1929-cu ildən isə həm də dünyəvi məktəblər fəaliyyətə başlamışdır.³³⁷

“Onu da bildirməliyəm ki, mən də hesab edirəm, fəaliyyət daha məqsədyönlü olmalıdır. Bu gün fərdi qaydada fəaliyyət göstərən, məsələn, qəzet redaksiyaları, ictimai birliklər artıq bir yerə yığılmalıdır. Necə ki, Qərbi Azərbaycan İcması yaradıldı, o vaxta qədər də ayrı-ayrı qurumlar var idi, ictimai təşkilatlar var idi, qeyri–hökumət təşkilatları var idi, bizim tövsiyəmizlə artıq bir yerə cəmləşdi və bu, daha məqsədyönlü fəaliyyət olacaq. O cümlədən bütün informasiya resursları – qəzetlər, informasiya portalları, mən dediyim kimi, rəqəmsal platforma və sair məqsədyönlü şəkildə vahid konsepsiya və siyasət çərçivəsində iş aparılmalıdır və bunun əsas hədəfi bizim qayıdışımızdır. İndi Qarabağ üzrə Böyük Qayıdış Proqramı icra edilir. İnşallah, vaxt gələcək, biz ikinci Böyük Qayıdış Proqramını da işləyəcəyik”.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Məhəllələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏHƏLLƏLƏR									
126	Dilican şəhərində Tatar (azərbaycanlı) məhəlləsi	XVI–XVII yüzilliklər	Karvansara rayonu ərazisindəki Dilican şəhərində	Karvansara rayonu–09.09.1930-cu ildən İcevan, Dilican şəhəri 1995-ci ildən–Tavus	Memarlıq	Məhəllə	Dilican şəhərindəki məhəllələr azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini daşıyırdı. Yaşayış məntəqələri, küçələr, məhəllələr və s. mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olub.	Ermənilər azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları məhəllələri, onların qədim qəbiristanlıqlarını yeni tikililər inşa etmək bəhanəsi ilə yerlə-yeksan etdilər. Bir çoxu da restavrasiya edilərək “qədim erməni evləri” kimi nümayiş olunur.	Tatar məhəlləsi – Dilican şəhərində yerləşirdi. İndi şəhərin mərkəzi hissəsini əhatə edir. Toponim azərbaycanlı millətinin sinonimi kimi işlənən “tatar” (XIX əsrdə azərbaycanlılara tatar da deyilirdi) etnoniminə Azərbaycan dilində “dağ belı”, “dağın ən hündür zirvələrini birləşdirən xətt”, “dikdir, dağın başı” mənasında işlənən yal sözünün qoşulması əsasında formalaşmışdır. ³³⁸ Dilican Azərbaycan və Şərq memarlıq üslubu ilə tikilmiş evlər və məhəllələrdən meydana gəlib. Qəmbər daşlı küçələri və arxitekturası bir Şərq şəhəri görüntüsü verir.

“Mən, eyni zamanda, İcmanın nümayəndələri ilə görüş zamanı demişdim ki, onların deportasiyadan sonra boşaltdıqları kəndlərdə demək olar həyat yoxdur. İndi videogörüntülər var, digər sənədlər var, o kəndlərə gedənlər var. Görürlər ki, orada hər şey dağıdılıb və həyat yoxdur. Ona görə onların oraya qayıtmaları onların evlərini zəbt etmiş, başqa yerlərdə – Qarabağdakı kimi zəbt etmiş ermənilərə də problem yaratmayacaq. Çünki onların oraya qayıtmaları orada yaşayan ermənilərin oradan çıxarılması demək deyil. Çünki o kəndlər boşdur və biz, əlbəttə ki, əlimizdə olan bütün imkanlardan istifadə edəcəyik. Necə ki, vaxtilə Qarabağ mövzusu bütün Azərbaycan xalqını birləşdirdi və biz istəyimizə nail olduq, eyni yanaşmanı burada da görməliyik. Əlbəttə, burada media nümayəndələrinin fəaliyyətinə böyük ehtiyac var – həm ölkə daxilində, həm xaricdə. Mən bu barədə də fikirlərimi bildirmişəm. Yəni, çox geniş proqram hazırlanır.

Bir şeyi də demək istəyirəm, bizim bütün proqramlarımız bütün sahələrdə, bir qayda olaraq, icra edilir. Biz heç vaxt reallaşması mümkün olmayan təşəbbüslərlə çıxış etmirik. Ona görə bu sahədə də artıq proqramın üzərində iş gedir. Əminəm ki, biz buna da nail olacağıq və tarixi ədaləti bərpa edəcəyik”.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı

Qayaüstü təsvirlər, qədim yaşayış məskənləri

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR, QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ									
127	Abdalağalı kənd qayaüstü təsvirləri	V–VII yüzilliklər	İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının, Qaranlıq rayonundakı Abdalağalı/ Görücüörən kəndi yaxınlığında	Qaranlıq rayonu – Martuni, Abdalağalı/ Görücüörən 03.01.1935-ci ildən Vağaşen adlandırılıb.	Təsviri sənət	Qayaüstü təsvir	Qədim dövrlərin İslamaqə-dərki oğuz-türk mistik-mifik inanclarını özündə ifadə edən bu maddi-mənəvi irs nümunələri Azərbaycanın həmin ərazidəki tarixi mirasıdır.	Mənzərəli təbiət qoynundakı yüksəklikdə yerləşən mədəniyyət abidələrinin bir hissəsi ermənilər tərəfindən daşınaraq, muzeylərdə “erməni mədəni nümunələri” kimi təqdim olunur.	Abdalağalı kənd qayaüstü təsvirlərinin V–VII əsrlərə aid olduğu qeyd olunur. Qayaüstü təsvirlərin olduğu ərazi kəndin müasir coğrafi mövqeyindən təxminən 500–600 metr cənubdakı qayalıqlarda yerləşir. Qoç təsvirləri Abdalağalının eramızdan əvvəlki dövrlərə gəlib çıxan qədim tarixinə şahidlik edən maddi sübutlardır.
128	Adıyaman kəndində orta yüzilliklərə aid evlər	IX–X yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Talın rayonundakı Adıyaman kəndində	Adıyaman kəndi– 12.11.1946-cı ildən Qarnhovit	Memarlıq	Ev, şəxsi mülk	Toponimin mənası məlum deyil. E.ə. VIII əsrdə Urartu çarlarının yazılarında indiki Ermənistan ərazisində Aydaman “öl-kə” adı çəkilir. Həmin toponimin Adıyaman adı ilə mənşəcə eyniliyi qeyd olunur. ³³⁹	Adıyaman qədim, orta yüzilliklərə aid evlərinin çoxu 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən sökülüb. İndiki dövrdə bir neçəsinin xarabalığı	Adıyaman kəndində orta yüzilliyə aid evlərin qalıqları və xarabalıqları mövcud idi. Evlərin tikintisində dördkünc kəsilmiş daşlarla yanaşı, müxtəlif növ qaya və çay daşlarından istifadə edilib. Evlərin eni 3,5–4 metr, uzunluğu 3–3,5 metr, hündürlüyü isə 2,5–3 metr civarında olub. Azərbaycanlıların inşa etdiyi evlər yan–yana tikilmiş çox sayda tikilidən ibarət idi. Divarların eni 70–80 sm qalınlığında idi. ³⁴⁰

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								qalıb. Ermənilər tərəfindən mənimsənilib, “qədim erməni evləri” kimi təqdim olunur.	
129	Ağparax kəndində istehkam divarları	VII–VIII yüzilliklər	Kəvər rayonundan 13–14 kilometr cənub-qərbdə, Göyçə silsiləsinin ətəyindəki Ağparax kəndində	Kəvər rayonu 13.04.1959-cu ildən – Kamo , 04.12.1995-ci ildən Qavar	Memarlıq	İstehkam /qala	1826–1829-cu il müharibələri zamanı erməni-rus hərbi birləşmələri tərəfindən Göyçədə yerlə-yeksan edilmiş 108 kənddən 67-sinin İ. Şopen tərəfindən tərtib olunmuş siyahısında Ağparaxın adı yoxdur. 1918–1919-cu il qətlamından sağ çıxanlara öz kəndlərini bərpa etmək imkanı verilməmiş də, onlar Dəlikdaşa pənah gətirərək, orada kompakt şəkildə yaşayıblar və Dəlikdaşın türklərdən tam tə-	Kənd xarabalığını əhatələyən istehkam divarlarının bünövrəsinin qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər toxunulmamış qalan bu obanın adına ilk dəfə XVI əsrə dair rəsmi sənədlərdə rast gəlinir və bu sənəddən aydın olur ki, Ağparax Səfəvi Azərbaycan dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyinə daxil olan Göyçə kəndlərindən biri imiş. Həmin xarabalıqları əhatələyən istehkam divarlarının bünövrə qalıqlarının erməni alimləri tərəfindən VII–VIII yüzilliklərə aid edilməsi və bu faktın Ermənistan Tarixi Abidələrin Qorunması və Bərpası Komitəsi tərəfindən təsbit edilməsi isə Ağparax kəndinin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 illik tarixi barədə mülahizələrə əsas verir. Bütün bunlara rəğmən erməni tarixçiləri Göyçə ərazisində Ağparax adlı kəndin mövcudluğunu israrla inkar edirlər. Amma 1728-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 112-ci səhifəsində Ağparax kəndinin timar qismində, yəni dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsinin məsrəf-	Kəvər kəndindən (indiki Qavar şəhəri) 13–14 kilometr cənub-qərbdə, Göyçə silsiləsinin ətəyindəki xarabalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər toxunulmamış qalan bu obanın adına ilk dəfə XVI əsrə dair rəsmi sənədlərdə rast gəlinir və bu sənəddən aydın olur ki, Ağparax Səfəvi Azərbaycan dövlətinin Çuxursəd bəylərbəyliyinə daxil olan Göyçə kəndlərindən biri imiş. Həmin xarabalıqları əhatələyən istehkam divarlarının bünövrə qalıqlarının erməni alimləri tərəfindən VII–VIII yüzilliklərə aid edilməsi və bu faktın Ermənistan Tarixi Abidələrin Qorunması və Bərpası Komitəsi tərəfindən təsbit edilməsi isə Ağparax kəndinin oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 1500 illik tarixi barədə mülahizələrə əsas verir. Bütün bunlara rəğmən erməni tarixçiləri Göyçə ərazisində Ağparax adlı kəndin mövcudluğunu israrla inkar edirlər. Amma 1728-ci ildə tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nin 112-ci səhifəsində Ağparax kəndinin timar qismində, yəni dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsinin məsrəf-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mizlənərək “Tsakkar”a çevrilməsindən sonrakı dövrlərdə belə ermənilərin özləri də Dəlikdaşın cənub səmtindəki məhəlləni “Ağparaxlılar məhəlləsi” kimi təsnifləyirdilər.		lərini qarşılayan vergi ödəyicisi qismində Saleh Abdulla oğlu adlı şəxsə təhkim edildiyi barədə qeydlər var. Elə erməni mənbələrinin özü də Ağparax adlı türk obasının mövcudluğuna şahidlik edir: XVIII əsr müəllifi S. İrəvanlı Göyçə hövzəsinə səfər qeydlərində Ağparax kəndindən də söhbət açır və Göyçəli Başkəndi ilə həmsərhəd olan bu dağ kəndində 40-a yaxın tarixi əhəmiyyətli abidə olduğunu göstərir.
130	Başsız kəndində mağaralar	E.ə.III minillik	İrəvan quberniyasının Üçkilsə qəzasındakı Başsız ³⁴¹ kəndində	Üçkilsə rayonu– Eçmiədzin	Memarlıq	Mağara	XVII əsrə aid erməni mənbəsinə görə, Sis həm də Kozan adlanmışdır. Azərbaycanda XIX əsrdə Qarabağda yaşamış Quzanlı tayfasının adı da məhz Kozan mahalının adı ilə bağlıdır (bu elin adı Ağdam rayonunda Quzanlı kəndinin adında əksini tapmışdır).	Kəndin kənarındakı dağların altındakı mağaralar indiki dövrdə də qalmaqdadır və “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Dağın atında yerləşən mağaralar əhalinin müharibələr və erməni hücumlarından qorunması üçün istifadə olunub. Təbii yaranan mağara ətrafda yaşayan əhali tərəfindən genişləndirilib, yüzlərlə insanın sığınma məkanına çevrilib. ³⁴² 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyyəsində kənd adı kimi qeyd olunur. Əslə Baş Sisdir. 1590-cı ilə aid mənbədə Başsız, 1727-ci ilə aid mənbədə isə kəndin adı Baş Sis kimidir. Sis–Kiçik Asiyanın cənubunda Kilikiya əyalətində şəhər və mahal adıdır. Sis və Masis orta əsrlərdə Türkiyənin cənubunda Qaraman əyalətində iki qalanın adı olmuşdur. Mənbələrdə ilk dəfə XVI əsrdən məlumdur. Kənd Sisdən gəlmiş türklərin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. ³⁴³ Daha sonra kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
131	Bazarçay vadisində qədim mağaralar	E.ə. II–I minilliklər	Zəngəzur dağlıq silsiləsindən cənub–şərqə doğru, Mığrı Güney dağlıq silsiləsi və Mığrıya yaxın Bazarçay vadisində	Mığrı rayonu– Meğri	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Bazarçay vadisindəki mağara qədim türk-oğuz tayfalarının ulu məskənləri olmaqla yanaşı, minilliklərlə onların tarixi və elmi məzmununu təşkil edir. Müəyyən dövrlərdəki erməni–azərbaycanlı münəqişələrində azərbaycanlılar üçün müdafiə və sığınacaq rolunu oynayıb.	Mağaraların bir çoxunun ərazisi mədən-filiz yatağı kimi istismarı nəticəsində ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Qalanlarına isə erməni elementləri əlavə olunub, “erməni abidəsi” kimi təqdim edilir.	Zəngəzur dağlıq silsiləsindən cənub–şərqə doğru Dəbəyli aşırımından başlayan Mehri Güney dağlıq silsiləsi, Bərgüşad dağları, Vedi dağlarından Araz çayınadək paylanan “Ağ oyuq” maili düzənliyi, Qarabağ dağlıq yaylasının qərb hissəsini tutan Bazarçay vadisində 12–14 min illik tarixə malik qədim insan yaşayış məskənlərini–mağaraları özündə birləşdirən bu tarixi bölgə e.ə. II–I minilliklərdə əski türk-oğuz tayfalarının ulu məskənləri olub. Çay vadisi boyunca silsilə qaydasında düzülmüş mağaralar qədim mədəniyyətin formalaşdığı yeraltı yaşayış məskəni nümunəsidir. Bölgənin ibtidai dövrdən başlayan təbii, tarixi, dini-sakral, mədəni-irfani zənginliyi qədim türk dillərinin şifahi və yazılı məxəzlərində, yer-yurd adlarında, irq-irs vahidlərində, ictimai–təşərrüfat sahələrində özünü göstərir. Mağara kimi qədim yaşayış məskənləri azərbaycanlıların bölgədə qədim dövrlərdən yaşadığını əks etdirir. ³⁴⁴ Bu abidələr elmi-mədəni irsin qədim nümunələridir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
132	Böyük Məzrə kəndində su dəyirmanları	XVIII–XIX yüzilliklər	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Böyük Məzrə (Quluəğalı – 1650) kəndində	Basarkeçər rayonu 02.06.1969-cu ildən – Vardenis , Böyük Məzrə kəndi–19.04.1991-ci ildən – Medz Masrik	Memarlıq	Dəyirman	Kəndin ilk adı “Quluəğalı” sözü kəndin əsasını qoyan Qulu ağanın ilə bağlıdır. Kəndin ikinci adı “Böyük Məzrə” sözü iki mənə kəsb edir: 1.Ərəb dilində “Düzənlik”, 2.Fars dilində isə “Bolluq və bərəkətlik”. Kəndin ərazisinin əkin yerləri böyük düzənliklərdən ibarət olduğuna görə adı Böyük Məzrə adlandırılmışdır. Dəyirmanlar əhalinin un və heyvan yemi ehtiyacını qarşılamaı baxımından əhəmiyyətli idi.	Böyük Məzrə kəndindəki Dəyirmanlar 1945–1946-cı illərə qədər fəaliyyət göstərmişdir.	Kəndin üç su ilə işləyən un dəyirmanı olmuşdur. Onlardan ikisi Axundlular tayfasının, biri isə Kərimlilər tayfasının dəyirmanıdır. Dəyirmanlar kəndin və ətraf kəndlərin əhalisinin un və heyvan yemi ehtiyacının qarşılıyırdı. Dəyirmanlar 1945–1946-cı illərə qədər fəaliyyət göstərmişdir. 1905–1907-ci illərdəki deportasiya zamanı kəndin 100 evindən 200–250 nəfərə yaxın əhalisi, 1918–1920-ci illərdəki deportasiya zamanı isə son nəfərə qədər doğma yurdlarından qaçqın düşmüşlər. Əhalinin çox hissəsi 1921-ci ilin yazında yenidən doğma yurdlarına qayıtmış, kəndin 150–200 evi, 950–1000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1948–1953-cü illərdəki deportasiya zamanı kəndin 300–350 evi, 1500–2000 nəfərə yaxın əhalisi olmuşdur. 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiya zamanı isə kəndin 500 evi, 2500–3000 nəfərdən çox əhalisi olmuşdur. ³⁴⁵ 1987–1991-ci illərdə baş verən sonuncu deportasiyadan sonra aparılan siyahıyaalınmada kənddə azərbaycanlı qeyd edilməyib. ³⁴⁶

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
133	Cavadın mağarası (Məhəmmədin zağası)	VIII–IX yüzilliklər	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis, Daşkənd kəndi – 19.04.1991-ci ildən – Hayrik	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Daşkənd kəndinin ən ağır toyları qış mövsümündə “Məhəmmədin zağası”nda keçirilirdi. Zağanın içərisi yayda sərin, qışda isti olardı. ³⁴⁷	1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Cavadın zağası (Məhəmmədin zağası) adlanan mağara Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində yerləşir. Kəndin qayalıq hissəsinin altında müxtəlif məsafələrdə 7 böyük və bir neçə kiçik mağara (zağa) var. Bu zağalardan biri “Cavadın zağası” adlanır. Mağara çox böyükdür. İçərisində təxminən 800 baş qoyun olan sürü yerləşə bilər. Həm də bu mağaranın hər iki tərəfində 2–6 metr hündürlükdə səkiyə bənzər yerlər vardır. Bu səkilər amfiteatra bənzəyir. Bu həqiqətlər qədim insanların keçmişdə belə mağaralarda böyük şənliklər və yığıncaqlar keçirmələrindən xəbər verir. ³⁴⁸
134	Dəliqardaş kəndində qəbirüstü kitabələr	X–IX yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Kəvər rayonundakı Dəliqardaş kəndində	Kəvər rayonu – 13.04.1959-cu ildən Kamo , 04.12.1995-ci ildən Qavar , Dəliqardaş kəndi – 21.06.1948-ci ildən – Saruxan	Memarlıq	Qəbirüstü kitabə	Dəliqardaş kəndindəki mixi yazılı kitabənin qalıqları kəndin əsas sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu göstərir.	Dəliqardaş kəndindəki mixi yazılı qəbirüstü kitabələrin qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər mövcudluğunu qoruyub.	Kənddə, həmçinin eramızdan əvvəl X–IX əsrlərə məxsus olan bir neçə mixi yazılı qəbirüstü kitabələrin qalıqları mövcud olub. E.ə. X–IX əsrlərə məxsusluğu elmi təsdiqini tapmış mixi yazılarının qalıqları Dəliqardaşın oğuz türkləri tərəfindən binələşdirilməsinin azı 3000 illik tarixinə şəhadət verən maddi sübutlardır. Hələ XII əsrdə burada mükəmməl sufi ozan-dərvişlər ordeninin olduğu, o məktəbin ən kamil müridlərindən biri – Dəliqardaşlı Rəhimin XV əsrdə Anadoluya, Təbrizə, Ərdəbilə, Dərbəndə səfərlər etdiyi barədə Azərbaycan folklorunda zəngin məlumatlar var. ³⁴⁹

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
135	Daylaxlı kəndində Sultan mağarası-II	V–VI yüzilliklər	İrəvan quberniyasının Şərur–Dərələyəz qəzasında, yerləşən Paşalı (Əzizbəyov) rayonu ərazisindəki Daylaxlı kəndində	Paşalı rayonu 12.10.1956-cı ildən Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildən– Vayk , Daylaxlı kəndi isə, 25.05.1978-ci ildən – Arin	Arxeoloji abidə	Mağara/ yeraltı abidə	Toponim Daylaxlı tayfa adından əmələ gəlmişdir. Fikrimizcə, “daylaxlı” etnoniminin əsasında qədim “dey” etnonimi ³⁵⁰ dayanır. Dey>day tayfasını skiflərin bir qolu da hesab edirlər. ³⁵¹ Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponim olub, ərazinin türk yurdu olduğunu göstərir.	İndiki dövrdə mağaradakı azərbaycanlı izləri silinərək “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Azərbaycanlıların erməni hücumlarından qorunmaq üçün sığındığı mağara 100-dən çox insanının uzun müddət yaşaya biləcəyi məkan olub. Mağaranın giriş hissəsinin eni 3–3,5 metr, hündürlüyü isə 2.5–3 metr civarındadır. ³⁵² İçində su quyusu, ərzaq saxlamaq üçün anbar və odunluq olan mağara kənd əhalisinin hücum və qarətlər zamanı sığındığı və daldalandığı yer olmaqla yanaşı, çoban və heyvanlarının təbii fəlakətlər zamanı orada qorunması baxımından əhəmiyyətli rol oynayıb. Kənddə 1873-cü ildə 87 nəfər, 1886-cı ildə 184 nəfər, 1897-ci ildə 60 nəfər, 1904-cü ildə 218 nəfər, 1914-cü ildə 240 nəfər, 1916-cı ildə 209 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. ³⁵³ 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq, sakinləri deportasiya olunmuş və kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir. Yalnız 1926-cı ildə burada 6 nəfər azərbaycanlı olmuş ³⁵⁴ , onlar da 1928–29-cu illərdə sıxışdırılıb kənddən çıxarılmışdır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
136	Dəliqardaş kəndində istehkam və qala	E.ə.II minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Kəvər rayonundakı Dəliqardaş kəndində	Kəvər rayonu 13.04.1959-cu ildən Kamo , 04.12.1995-ci, ildən Qavar , Dəliqardaş kəndi – 21.06.1948-ci ildən – Saruxan	Arxeoloji abidə	İstehkam /qala	Toponim qədim türk tayfalarından biri olan “tele” (>dəli) etnoniminə ³⁵⁵ “qardaş” sözünün artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Toponim və istehkam-qala divarlarının qalıqları kəndin əsas sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu göstərir.	Dəliqardaş kəndindəki istehkam və qala divarlarının bünövrəsinin qalıqları 1987–1991-ci illərdə baş verən azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasına qədər mövcudluğunu qoruyub.	Dəliqardaş kəndinin adı Səfəvilər dövlətinin arxivlərində qeyd olunub. Kəndin tarixdəki izləri eramızdan əvvəlki dövrün II minilliyinə gedib çıxır. Kəndin ərazisindəki istehkam və qala divarları abidələrin orada yaşayan türk tayfaları tərəfindən inşa edildiyini və Dəliqardaş kəndinin oğuz türkləri tərəfindən bünəşdirilməsinin azı 3000 illik tarixə malik olduğunu göstərir. 1828-ci ildə rusların iradəsi ilə yaradılan erməni vilayətinin tərkibinə qatılan Göyçə mahalının o zaman yaşayış üçün yararlı sayılan 59 kəndinin I.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahısında Dəliqardaş kəndinin adı 13-cü sırada yer alıb. 1931-ci ildə Dəliqardaş kəndinin sırf azərbaycanlılardan ibarət 376 nəfər əhalisi olub. 1828–1830-cu illərdə Türkiyənin Bəyazid qəzasından kəndə 182 erməni köçürülüb. ³⁵⁶ 1897-ci ildə burada yaşayan azərbaycanlıların sayı 225 nəfər olub. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhali soyqırımına məruz qalıb. Sağ qalanlar isə kəndi tərk edib. 1922-ci ildə 17 ailə öz doğma yurduna qayıdıb. 1937-ci il repressiyaları zamanı kənddəki 12 azərbaycanlı ailə Qazaxıstana sürgün edilib. ³⁵⁷

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
137	Dəlikdaş kəndində mağara	E.ə. II minillik	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında yerləşən Qaranlıq rayonundakı Dəlikdaş ³⁵⁸ kəndində ³⁵⁹	Qaranlıq rayonu – Martuni , Dəlikdaş kəndi 21.06.1948-ci ildən – Tsaxkar (Dəlikdaş)	Memarlıq	Mağara/ yeraltı abidə	Toponim “dərin, dar çuxur” ³⁶⁰ “mağara” ³⁶¹ mənalarında işlənən dəlik sözü ilə Azərbaycan dilində “dağ, qaya” mənasında işlənən daş sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Mağara toponimdə də öz əksini tapıb.	Dəlikdaş mağarası ermənilər tərəfindən mənimsənilib, indiki dövrdə “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Dəlikdaş qalasından təxminən 150–200 metr cənubdakı qayalıqda Dəlikdaş mağarası başlayır. Bölgədəki digər mağaralardan uzun olan təbii mağara–tunel Göyəm silsiləsinin cənub yamaclarına, Dərələyəz çökəkliyinə çıxır. ³⁶² Mağaranın təxminən 1 kilometr dərinliyində hava axınının olması faktı mağaranın qapalı yox, daha çox keçid üçün istifadə olunmasına dəlalət edir. XX yüzilliyin 80-ci illərində kənddə yaşayan ermənilərin bilgilərinə əsasən, “bu kəndin əzəli sahiblərinin (yəni oğuz türklərinin) inancına görə, Dəlikdaş mağarası sehirlidir və onu axıracan keçmək kimsəyə müyəssər olmayıb, çünki mağaranın əsl sahibi olan Təpəgöz bura qədəm qoyan hər kəsi udub”. Bu faktla ermənilər də kəndin azərbaycanlı yurdu olduğunu təsdiqləyir.
138	Dəmirçiobası kəndində dəmirçi emalatxanası	IV–V yüzilliklər	Göyçə mahalının Dəmirçiobası kəndində	Dəmirçiobası kəndi – Dəmirçi Poğos	Arxeoloji abidə	Emalatxana	Əgər kənd doğrudan da İvan Şopen tərəfindən qeyd ediləni kimi, “Dəmirçi Poğos” kəndi olsaydı, bərpa olunacaq kəndlər siyahısında olardı. Oğuz türklərinə aid qədim kənd olduğu üçün viran	Ermitaj ekspedisiyasının apardığı arxeoloji qazıntı nəticəsində aşkara çıxan oğuz türklərinə məxsus dəmirçi alətləri və qızıl əşyalar ermənilər tərəfindən mənimsənilib. Əşyalar muzeylərdə er-	XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Göyçə hövzəsində axtarış aparan Ermitaj ekspedisiyası XV–XVI əsrlərə aid dəmirçi emalatxanasının qalıqlarını, daha dərin qatlardan isə IV–V əsrlərə aid qızıl əşyalar və təxminən o dövrlərə aid dəmirçi alətləri aşkarladılar. Bu ərazidə dəmirçiliklə məşğul olan nəslin, yaxud elatın yaşadığı şəksiz idi. Tapılmış qızıl əşyaların oğuz kultunun izlərini əks etdirməsi və istifadə olunan qızılın Zod qızılı olduğu elmi cəhətdən təsdiqlənməsi bu sualın cavabında tərəddüdlərə yer

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							edilmiş, dağıdılmış kəndlər siyahısına salınıb.	məni sənət nümunəsi kimi nümayiş etdirilir.	qoymurdu: eramızın əvvəllərində Göyçədə dəmirçilik peşəsinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş insanlar oğuzlar olub. İ.Şopenin siyahısında Dəmirçiobası kəndi 1826–1828-ci illər İran–Türkiyə, 1828–1829-cu illərdə Rusiya–Türkiyə müharibələri nəticəsində dağılmış kəndlər arasında 14-cü sırada “Dəmirçi Poğos” ³⁶³ adı ilə qeyd olunub. İ.Şopen tərəfindən tərtib edilmiş siyahılarda Dəmirçiobasının adı yoxdur. Erməni diyarşünasları da məhz bu fakta istinadən Göyçədə belə bir kəndin, ümumiyyətlə, mövcud olmaması barədə iddialarında israr edirlər. Amma XVIII əsr müəllifi S.İrəvanlının qeydlərində Göyçə mahalında belə bir yurd yerinin olması birmənalı şəkildə təsdiqlənir. “Viran qoyulmuş kəndlərin siyahısı”na düşmüş 67 yurd yerindən 66 ³⁶⁴ -nın türklərə məxsusluğu və onların məhz erməni-rus hərbi birləşmələri tərəfindən dağıdılması həm ermənilər, həm də İ.Şopen tərəfindən təsdiqlənib.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
139	Qədim Mığrı evləri	XVIII–XIX yüzilliklər	Zəngəzur mahalının Mığrı rayonunda	Mığrı rayonu–09.09.1930-cu ildən Meğri	Memarlıq	Ev, şəxsi mülk	Mığrıdakı azərbaycanlılara aid qədim ev və mülklər bölgədə azərbaycanlıların qədim dövrdən yaşadığını sübut edən maddi irs kimi əhəmiyyətlidir.	1987–1991-ci illərdə baş verən Qərbi azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonrakı dövrdə qədim Mığrı evləri Azərbaycan və Şərq memarlıq elementlərinə sahib olduğu üçün əksəriyyəti ermənilər tərəfindən uçurulub, yerində başqa tikililər inşa edilib.	Mığrı rayonu 1929-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin erməni katibi Levon Mirzoyan tərəfindən Ermənistana bağışlanıb. Mığrı Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən yeganə dəhliz idi. Mığrı rayonunun keçmiş adının “Mığrı” olduğunu həmin bölgənin yerli əhalisi təsdiqləyir. ³⁶⁵ Toponimin türk dilində “quruyan, az sulu çöl çayı olan dərə” mənasında işlənən “mukır, mukur” sözünün fonetik variantı olan “mığrı” sözü əsasında formalaşdığını bir sıra elmi mənbələr vurğulayır. Ermənistan Respublikasında Mığrı 1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılıb. Mığrı rayonundakı azərbaycanlılara aid qədim evlər memarlıq baxımından Azərbaycanın digər regionlarındakı evlərlə bənzərlik təşkil edir. Rayon mərkəzində yerləşən Mığrı evlərinin əksəriyyəti ikimərtəbəli və çay daşından inşa edilib. Bir çoxunun bayır divarları ağ torpaqla suvanıb və üzəri əhənglə ağardılıb. Evin aşağı mərtəbəsinin divarlarına bərkidilmiş taxtalar üzərində eyvan tikilib və eyvandan ağac dirəklər ucaldılıb. Bu dirəklər evin dam hissəsindən eyvanın üstünü örtmək üçün uzanan dam örtüyü təbəqəsini saxlayan dayaqlardır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
140	Qursalı kəndində mağara (zağa)	XII yüzillik	Pəmbək mahalının Hamamlı rayonundakı Qursalı kəndində	Hamamlı rayonu – 1849-cu ildən Spitak, Qursalı kəndi – kəndin adı dəyişməyib.	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Erməni mənbələrində kəndin adının Qursalı formasında işlənməsi ³⁶⁶ toponim kimi Kəngərli türk tayfasından olan “xurs” etnonimi ilə ³⁶⁷ Alı şəxs adı əsasında əmələ gəlmişdir. “Xurs (qurs) tayfasından olan Aliya məxsus kənd” mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Tarixi abidəni ermənilər Kirovakan–Spitak yolunu genişləndirmək adı altında 1970-ci illərdə dağıdıblar.	Mağara (zağa) Hamamlı (Spitak) rayonunun Qursalı kəndində yerləşir. “Zağa” deyilən tarixi abidə Əfəndi dərəsinə yaxın ərəzidə idi. Mağaranın içərisində Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid daşüstü təsvirlər, kitabələr mövcud olub. Tarixi abidəni ermənilər Kirovakan–Spitak yolunu genişləndirmək adı altında 1970-ci illərdə dağıtdılar. ³⁶⁸ Kənddə 1831-ci ildə 73 nəfər, 1873-cü ildə 445 nəfər, 1886-cı ildə 545 nəfər, 1897-ci ildə 713 nəfər, 1904-cü ildə 824 nəfər, 1914-cü ildə 999 nəfər, 1916-cı ildə 877 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. ³⁶⁹ 1918-ci ildə kənd erməni qətləminə məruz qalıb, azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılar ata-baba yurdlarına qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 839 nəfər, 1926-cı ildə 954 nəfər, 1931-ci ildə 1033 nəfər, ³⁷⁰ 1987-ci ildə 2700 nəfər ³⁷¹ yalnız azərbaycanlı əhali yaşamışdır. 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir. Kənddə hazırda ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
141	Örəkdaş siklop tikilisi	E.ə. II minillik	Qaraqoyunlu mahalının Karvansara rayonundakı Haqqıxlı kəndində	Karvansara rayonu– İcevan , Haqqıxlı kəndi–1978-ci ildən Səməd Vurğun , 1991-ci ildən – Hovk	Memarlıq	Siklop (tikili) abidə	Örəkdaş siklop tikilisi azərbaycanlılara məxsus tarixi torpaqlardakı ən qədim tikililərdən hesab olunur. Düşmənlər hücumlarından müdafiə olunmaq məqsədi ilə inşa edilib.	Qərbi azərbaycanlıların 1987–1991-ci illərdə kütləvi deportasiyasından sonra Örəkdaş siklop tikilisi ermənilər tərəfindən məhimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	“Örəkdaş” (Hörəkdaş) siklop tikilisi Haqqıxlı kəndində yerləşir. Haqqıxlı Ermənistan SSR-in İcevan (Karvansara) rayonunda, Ağstafaçay dərəsinin sol yamacında, rayon mərkəzindən 12 km cənub-qərbdə azərbaycanlılar yaşayan kənd olub. Örəkdaş qədim abidələrdən biridir. Bu tikilidə istifadə olunan daşların hər birinin çəkisi iki tondan çox olduğu təxmin edilir. Bu tikili xarakterik xüsusiyyətlərinə görə siklop tikilidir. Siklop tikililəri son tunc və ilk dəmir dövrünə aid edirlər. Ehtimal edilir ki, bu siklop tikililər düşmənlər hücumlarından müdafiə məqsədi ilə inşa edilmişdir. ³⁷² Azərbaycanlı əhali 1905-ci ildə 463, 1931-ci ildə 412 nəfər olub. Haqqıxlıda 1919-cu ildə 540 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. Andronikin quldur dəstəsi camaatı sülh adıyla evlərə toplamış, qapıları bağlayandan sonra evlərə od vurmuşlar. Bir gecədə 158 nəfər adam amansızlıqla məhv edilmişdir ³⁷³ . 1922-ci ildə canını salamat qurtaranlardan bir qismi kəndə qayıtmışlar. 1987–1991-ci illərdə azərbaycanlılar yenidən erməni təcavüzünün qurbanı olmuş və zorla kənddən köçürülmüşlər.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
142	Saxsı su kəməri	X–XI yüzilliklər	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Daşkənd kəndi– 19.04.1991-ci ildən – Hayrik	Memarlıq	Su kəməri	Saxsı su kəməri Qərbi Azərbaycanda elmi-mədəni tərəqqinin inkişafının səviyyəsini nümayiş etdirir. Qədim dövrə aid texniki yenilik və kənd əhalisinin su ehtiyacının qarşılanması baxımından saxsı su borularından istifadə əhəmiyyətli-dir.	Daşkənd kəndindəki saxsı borudan 1987–1991-ci illərdə baş verən deportasiyaya qədər istifadə olunurdu.	Saxsı su kəməri Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndinin şərq tərəfindəki “Məşədi Qasımın dərəsi” deyilən yerdən qərbə doğru 4 düyməlik boru ölçüsündə saxsı su kəməri çəkilmişdi. Həmin borudan 1988-ci ilə qədər istifadə olunurdu. Bu kəmərin nə vaxt çəkilməsinin dəqiq tarixi məlum deyil. Tarixi çox qədimdi. ³⁷⁴ Saxsı su borusundan istifadə Qərbi Azərbaycan əhalisinin elmi-texniki və mədəni baxımdan inkişafını göstərir.
143	Sulu mağara (zağa)	IV yüzillik	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Daşkənd kəndi 19.04.1991-ci ildən – Hayrik	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	“Daşkənd” sözünün mənası “sıldırım qayalıq və sal daşlardan ibarət yer” deməkdir. Daşkənd kəndi XIV əsrin sonunda, (1387–1388) yaranmışdır. Daşkənd kəndinin sakini 130 yaş ömür sürmüş Hacı Məmməd kişinin dediyinə görə,	Ermənilər tərəfindən mənim-sənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	Sulu zağa adlanan mağara Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndinin şərqində yerləşir. “Məşədi Qasım dərəsi” deyilən yerin yuxarı hissəsində idi. İçərisi su ilə doludur. Su ilə dolu olduğundan mağaranın içərisinə girib, öyrənən olmayıb. ³⁷⁶ Daşkənd kəndində qayalıqların qoynunda 8 böyük və 8–9 xırda zağa (qayaaltı mağara) var idi. Bu zağalardan 4–ü daha məşhur idi. Biri “Sulu zağa” idi, o biriləri isə: “Sultanın zağası”, “Məhəmmədin zağası” və “Binnətin zağası”. Birincisinə “Məşədi Qasım zağası” da deyirdilər. ³⁷⁷

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							kənd Gəncə bölgəsindən gələn Hacı Hüseyn adlı varlı kişi və qohumları tərəfindən salınmışdır. ³⁷⁵		
144	Sultanın zağası (mağarası) –I	E.ə. III minillik	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində	Basarkeçər rayonu– Vardenis, Daşkənd kəndi 19.04.1991-ci ildən – Hayrik	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Mağaraların tədqiq edilməsi Qərbi Azərbaycandakı qədim dövr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir. Bu mağara müəyyən dövrlərdəki erməni-azərbaycanlı münafişlərinə də azərbaycanlılar üçün müdafiə və sığınacaq rolu oynamışdır. ³⁷⁸	Ermənilər tərəfindən erməni elementləri ələ və olunaraq mənimsənilib, “erməni abidəsi” kimi təqdim olunur.	“Sultanın zağası” adlanan mağara Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində yerləşir. Kəndin qayalıq hissəsinin altında müxtəlif məsafələrdə 7 böyük və bir neçə kiçik mağara (zağa) var. Bu zağalardan biri “Sultanın zağası” adlanır. Mağara çox böyükdür. İçərisində təxminən 800 baş qoyun olan sürü yerləşə bilər. Həm də bu mağaranın hər iki tərəfində 2–6 metr hündürlükdə səkiyə bənzər yerlər var. Bu, səkilər amfiteatra oxşayır. Bu həqiqətlər qədim insanların keçmişdə belə mağaralarda böyük şənliklər və yığıncaqlar keçirmələrindən xəbər verir. ³⁷⁹ Antik mənbələrə görə, albanlarda mağara məbədləri də mövcud olub. Bu mağarada əcdadlar yad edilir və onların ruhuna qurban kəsilirdi. Burada onların müqəddəs tutduqları əcdadlarının qəbirləri olan qəbiristanlıq da mövcud olub. Mağaranın müəyyən dövrlərdə müdafiə və sığınacaq rolu oynadığını isə heç kim inkar edə bilməz. ^{380, 381}

Fotoqalereya

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Bala Məzrə kəndində alban məbədi (VII–VIII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində alban-türk qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Bala Məzrə kəndində alban məbədi (VII–VIII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində alban-türk qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun
Daşkənd kəndindəki alban-türk qəbiristanlığında
qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun
Daşkənd kəndindəki alban-türk qəbiristanlığında
qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun
Daşkənd kəndindəki alban-türk qəbiristanlığında
qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun
Daşkənd kəndindəki alban-türk qəbiristanlığında
qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)**

Dərəçiçək mahalının Bijni qəsəbəsində yerləşən qəbirüstü təsvir və kitabə (XII–XIII yüzilliklər)

Dərəçiçək mahalının Bijni qəsəbəsində yerləşən Bijni məscidinin qalıqları (XII–XIII yüzilliklər)

Dərəçiçək mahalının Bijni qəsəbəsində yerləşən Bijni məscidinin qalıqları (XII–XIII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndindəki qəbiristanlıqda qəbirüstü abidə (Çox güman ki, qıpçaqlara aiddir) (VI–VII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndindəki qəbiristanlıqda qəbirüstü abidə (Çox güman ki, qıpçaqlara aiddir) (VI–VII yüzilliklər)

Hamamlı rayonunun Cacur kəndi yaxınlığındakı Toparlı piri (XVIII–XIX yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndindəki qəbiristanlıqda qəbirüstü abidə (Çox güman ki, qıpçaqlara aiddir) (VI–VII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda müsəlman din məktəbi (XVIII–XIX yüzilliklər)

**İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasındakı
Talın rayonunun Gözlü kəndindəki
Gözlü məscidi (XIX–XX yüzilliklər)**

**Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun
Gülsehran (Çivinli) kəndi yaxınlığındakı
Qalaça dağında Qalaça qalası (IX–X yüzilliklər)**

**İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasındakı
Talın rayonunun Gözlü kəndindəki
Gözlü məscidi (XIX–XX yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda Şıxovuz körpüsü
(XIV yüzillik)**

Şörəyel mahalının Ağin rayonunun Çirpılı kəndində Çirpılı karvansarası (XI–XVII yüzilliklər)

Şörəyel mahalının Ağin rayonunun Çirpılı kəndində Çirpılı karvansarası (XI–XVII yüzilliklər)

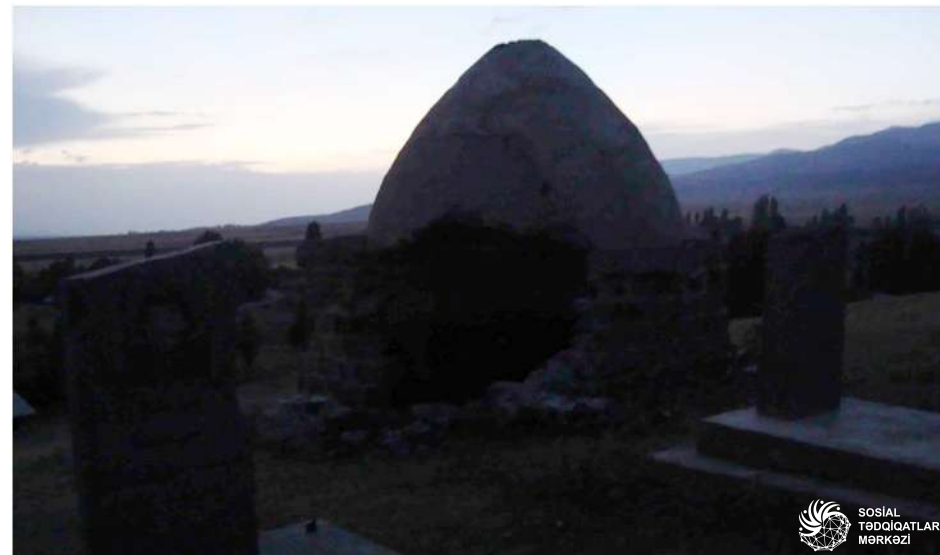
Şörəyel mahalında yaşayan qriqorian qıpçaq türkləri tərəfindən inşa edildiyi ehtimal olunan qıpçaq monastırı (XII–XIII yüzilliklər)

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qaraiman kəndində alban məbədinin qalıqları (III–V yüzilliklər)

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Sarıyaqub kəndində
Bərxudar Əhmədoğlunun türbəsi (1966-cı il)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qaraiman kəndində
türbə-I (XX yüzillik)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Sarıyaqub kəndində
Abbasəli Əhmədlinin türbəsi (1971-ci il)**

**Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun İbiş kəndində
Bəzirgan piri (XVIII–XIX yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qarqar kəndində
Çıkıvəng məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qaraiman
kəndində türbə-II (XX yüzillik)**

Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Qaraiman kəndində türbə-III və IV (XX yüzillik)

Üçkilə rayonunun Qəmərli kəndində qala (e.ə. VIII–VII yüzilliklər)

Sərdarabad mahalının Qurduqulu rayonunda Qurduqulu karvansarası (XVII–XVIII yüzilliklər)

Üçkilə rayonunun Hacıqara kəndində alban məbədi (VI–VII yüzilliklər)

**Göyçə mahalının Kəvər rayonunun Ağqala kəndində
Ağqala qalası (3000–3500 il əvvəl)**

**Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Aşağı Talın
kəndində bölgəni idarə edən Səlcuqlu vassalı Şəddadi
Ani əmiri Sultan ibn Mahmudun adına kufi
hərfləri ilə yazılmış qala kitabəsi (1174-cü il)**

**Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Gözlü kəndində
alban məbədi (V–VI yüzilliklər)**

**Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Masdərə kənd
qəbiristanlığında qəbirüstü qoç heykəlləri (V–VII yüzilliklər)**

**Eçmiədzin qəzasındakı Talin rayonunun
Masdərə kənd qəbiristanlığında qəbirüstü
uzun strel heykəllər (V–VII yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Axta rayonunun Alapars kəndində
alban məbədi (901-ci il)**

**İrəvan quberniyasının Üçkilə (Eçmiədzin) qəzasındakı
Başsız kəndində mağaralar (E.ə. III minillik)**

**Göyçə mahalının Axta rayonunun Alparus kəndində
qəbirüstü abidə (IV–V yüzilliklər)**

**Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Adıyaman kəndində
orta yüzilliklərə aid evlər (IX–X yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Aşağı Alçalı kəndində
Vanevan məbədi (903-cü il)**

**Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Aşağı Alçalı kəndində
Vanevan məbədi (903-cü il)**

**Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Aşağı Alçalı kəndində
Vanevan məbədi (903-cü il)**

Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Aşağı Alçalı kəndində Vanevan məbədi (903-cü il)

Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında, sonradan Cəlaloğlu rayonunun Kurtan kəndində Hnevəng məbədi (X yüzillik)

Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında, sonradan Cəlaloğlu rayonunun Kurtan kəndində Hnevəng məbədi (X yüzillik)

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, sonradan Paşalı rayonundakı Quşçu kəndində uzun strel qəbirüstü abidələr (V–VI yüzilliklər)

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, sonradan Paşalı rayonundakı Quşçu kəndində uzun strel qəbirüstü abidələr (V–VI yüzilliklər)

Karvansara rayonunun Tərsəçay sahilindəki Salah kəndində Ağavnavəng alban məbədi (XII–XIII yüzilliklər)

Paşalı rayonunun Daylaxlı kəndi yaxınlığındakı Sultan mağarası–II (V–VI yüzilliklər)

Karvansara rayonunun Tərsəçay sahilindəki Salah kəndində Ağavnavəng alban məbədi (XII–XIII yüzilliklər)

Zəngəzur mahalının Miğrı rayonundakı Miğrı karvansarası (XVI–XVII yüzilliklər) (Hazırda restoran olaraq istifadə edilir, 26.08.2013-cü ildə çəkilən fotosəkil)

Şorəyel mahalının Ağbaba nahiyyəsinin Qızıl Qoç kəndində qəbirüstü qoç heykəli (VI–VII yüzilliklər)

Eçmiədzin qəzasındakı Talın rayonunun Masdəre kəndində qəbirüstü abidələr (V–VII yüzilliklər)

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Ağkənd kəndində alban məbədi (VI–VII yüzilliklər)

Zəngibasər mahalının Uluxanlı qəsəbəsinin ərazisindəki Ağadədə ziyarətqah-məzarlığındakı Ağadədə ziyarətqahı (XIX yüzillik) (Ziyarətqahın 2021-ci ildəki vəziyyəti)

Zəngibasər mahalının Uluxanlı qəsəbəsinin ərazisindəki Ağadədə ziyarətqah-məzarlığındakı Ağadədə məscidi (XIX yüzillik) (Məscidin 2021-ci ildəki vəziyyəti)

Zəngibasər mahalının Uluxanlı qəsəbəsinin ərazisindəki Ağadədə ziyarətqah-məzarlığındakı Ağadədə ziyarətqahı (XIX yüzillik)

Zəngibasər mahalının Uluxanlı rayonunun qəbiristanlığındakı Ağadədə piri və ziyarətqahı (XX yüzillik)

**Zəngibasər mahalının Uluxanlı rayonunun qəbiristanlığında
Ağadədə piri və ziyarətgahı (XX yüzillik)**

**Əştərək rayonundakı Göyüş kəndində
Qız qalası (V–VI yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndində at
və qoç təsvirli qəbirüstü abidə (XV–XVII yüzilliklər)**

**Əştərək rayonunun Uşi kəndi ərzisində yerləşən Uşi
karvansarasının qalıqları (1654–1661-ci il)**

İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus Gürcü karvansarasının qalıqları (Karvansarada daha çox Gürcüstandan gətirilən mallar satıldığı üçün “Gürcü karvansarası” adlanırdı (XVIII–XIX yüzilliklər)

Karvansara rayonunun Salah kəndində alban məbədi (XI–XII yüzilliklər)

Karvansara rayonunun Salah kəndində alban məbədi (XI–XII yüzilliklər)

Karvansara rayonunun Salah kəndində Tərsəçay üzərində daş körpü (XI–XII yüzilliklər)

**Ağmanqan dağ silsiləsindəki Keçiçinqıl dağında (3139 m)
petroqliflər**

**Şörəyel mahalının Amasiya rayonunun Çivinli kəndində
Qalaça qalası (IX–X yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonundakı daş muzeyində
nümayiş olunan qoç heykəlləri (VII–VIII yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd
kəndindəki alban-türk qəbiristanlığında
qəbirüstü abidələr (VII–VIII yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndində
qəbirüstü kitabə (XV–XVI yüzilliklər)**

**Əştərək rayonunun Göyüş kəndində
Qız qalası (V–VI yüzilliklər)**

**Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Qoturbağ
kəndindəki alban məbədi (V–VII yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının
Qafan rayonunun
Şıxovuz kəndindəki
Şıxovuz çayı
üzərindəki
Şıxovuz körpüsü
(XIV yüzillik)**

**Hamamlı rayonunun Avdıbəy kəndində Ağac piri
(XIX–XX yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının Mıqrı rayonunda Astazur körpüsü
(XVII yüzillik)**

**Göyçə mahalının Aşağı Qaranlıq rayonunun Zolaxaç kəndində
qəbirüstü qoç heykəli (IV–V yüzilliklər)**

**Zəngəzur mahalının Mıqrı rayonunda Astazur körpüsü
(XVII yüzillik)**

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- ¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.40–41
- ² Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh.
- ³ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, с.100
- ⁴ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20–21, 104–105
- ⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=5221706297905458&set=a.101561346586671>
- ⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/Babacan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Babacan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁷ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, XII cild, “Respublika Xatirə Kitabı” redaksiyası. Bakı: 2012, səh. 598–600. (Toplayıb tərtib edən: Araz Yaquboğlu)
- ⁸ Məhərrəmov Ziyəddin. Unudulmaz sazlı-sözlü yurdumuz. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2001. 430 səh. şəkilli.
- ⁹ Səməmi Tacir. Qədim Oğuz yurdunun Düzkənd kəndi. Bakı: “Nurlan”, 2005, səh.16
- ¹⁰ Olaylar.– 2019.– 20 noyabr. S. 12
- ¹¹ [https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ¹² Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: “Gənclik”, 1995. s.365
- ¹³ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycanmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: 1998.
- ¹⁴ Səməmi Tacir. Gülsehran. Bakı: “Apostrof”, 2009, səh.51
- ¹⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=195253547217450&set=a.101561346586671>
- ¹⁶ Səməmi Tacir. Gülsehran. Bakı: “Apostrof”, 2009. səh.51
- ¹⁷ <https://news.milli.az/society/975033.html>
- ¹⁸ <https://news.milli.az/society/975033.html>
- ¹⁹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.339809706095166/4580460672>
- ²⁰ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 s.
- ²¹ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.55
- ²² Səməmi Tacir. Qaraçantada bir məscid vardı. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, səh.59–68
- ²³ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi. İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20–21, 104–105
- ²⁴ Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.45
- ²⁵ Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şərəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). Müəllif: Aslan Bayramov; Elmi redaktoru: Tofiq Əhmədov. Sumqayıt: “Göytürk” mətbəəsi, 1996. c.164
- ²⁶ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966. s.340
- ²⁷ Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана, М.: “Наука”, 1971. s.141
- ²⁸ Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu “Ermənistan”. Bakı: “Sabah”, 1994
- ²⁹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.313–314
- ³⁰ Cəfər Qiyasi, İbrahim Bozyel.Erməni mənəvi terroru. Bakı: “Kitab klubu”, 2007.
- ³¹ Əroğlul Əlisahib. “Erməni-daşnak faşizmi və Azərbaycan”. Bakı: “Təhsil”, 2007.
- ³² Древнетюркский словарь. Л.: «Наука», 1969, с.398
- ³³ <http://www.anl.az/down/meqale/azadliq/2013/sentyabr/326455.htm>
- ³⁴ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство "Мелконян фонд", 1932, с. 78–79, 148–149
- ³⁵ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство "Мелконян фонд", 1932, с. 78–79, 148–149
- ³⁶ https://az.wikipedia.org/wiki/Amasiya_rayonu
- ³⁷ Ermənistan SSR xəritəsi // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cildə]. IV cild: Eldəgəz—İtabira. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. Baş redaktor: C.B.Quliyev. 1980. s. 96–97.
- ³⁸ https://www.wikiwand.com/sco/Alapars#Media/File:Vardanavank_Khachkar.JPG
- ³⁹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə.Bakı: 2006, s.149–150

- ⁴⁰ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852
- ⁴¹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.202–203.
- ⁴² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.202–203.
- ⁴³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Can%C9%99hm%C9%99d>
- ⁴⁴ Kırzioğlu F. Rəvan türkləri, “Vətən həsrəti” qəz., 18. VI. 1993
- ⁴⁵ [https://az.wikipedia.org/wiki/Cil_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Cil_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁴⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.26–27, 112–113
- ⁴⁷ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: “Gənclik”, 1995, s.91–92
- ⁴⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.70
- ⁴⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C9%99ndi_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C9%99ndi_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁵⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraiman>
- ⁵¹ <https://www.facebook.com/watch/?v=497878240969035>
- ⁵² <https://www.facebook.com/watch/?v=497878240969035>
- ⁵³ [https://az.wikipedia.org/wiki/Qoturbulaq_\(Krasnoselo\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Qoturbulaq_(Krasnoselo))
- ⁵⁴ Буниатов Н. Г., Яралов Ю.С. Архитектура Армении. Москва, 1950, ст. 96–99
- ⁵⁵ Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu “Ermənistan”. Bakı: “Sabah”, 1994, səh. 96–98
- ⁵⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=147172412025564&set=a.104868492922623>
- ⁵⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, s.340
- ⁵⁸ Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. М.: “Наука”, 1971, s.141
- ⁵⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.66–67, 140–141
- ⁶⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.140–141
- ⁶¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.140–141
- ⁶² [https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁶³ [https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁶⁴ <https://goyce.az/news.php?id=570>
- ⁶⁵ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.120
- ⁶⁶ Nakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.18
- ⁶⁷ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.121
- ⁶⁸ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К.П.Козловскаго, 1913. с.6
- ⁶⁹ Nakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.28
- ⁷⁰ Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan(coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı: “Azərnəşir”, 1993, s. 37
- ⁷¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.32–33,116–117
- ⁷² Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.32–33,116–117
- ⁷³ <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/65/Aghavnavank.JPG>
- ⁷⁴ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.56
- ⁷⁵ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.56
- ⁷⁶ Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası, Bakı, ADU, 1985. s.68
- ⁷⁷ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/60/Tolors_old_church.jpg
- ⁷⁸ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказскаго края. Тифлис: Типография К.П.Казловскаго, 1913, с.5
- ⁷⁹ Nakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.295
- ⁸⁰ Древнетюркский словарь. Л.: «Наука», 1969, с.84

- ⁸¹ https://az.wikipedia.org/wiki/Alapars#/media/Fayl:Alapars_Vardanavank_901.JPG
- ⁸² Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.69
- ⁸³ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 591–594, Arxivləşdirilib 2016–03–06 at the Wayback Machine
- ⁸⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1_Za%C4%9F%C4%B1
- ⁸⁵ Sümər Faruq. Oğuzlar, Bakı: “Yazıçı”, 1992. s.156
- ⁸⁶ Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı: ADPU, 1997. s.237
- ⁸⁷ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4339650952777668&set=a.103688689707270>
- ⁸⁸ Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, (erməni dilində) I c., AD, İrəvan: “İrəvan Universiteti”, 1986. s.421
- ⁸⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, с.20
- ⁹⁰ Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Автор: Завен Коркотян. Ереван: Издательство “Мелконян фонд”, 1932, стр.90–91
- ⁹¹ <https://www.facebook.com/ArtifactH.../posts/2520814544883182>
- ⁹² <https://www.facebook.com/sabit.oguz.9> (Mənbə: Sabit Djodjulu)
- ⁹³ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.70–71, 144–145
- ⁹⁴ İsmayıl Eldar. Zavallı ermənilər, yoxsa zalım ermənilər..., Bakı, 2014.
- ⁹⁵ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.70–71,144–145
- ⁹⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20
- ⁹⁷ Səməmi Tacir. Gülsehran. Bakı: “Apostrof”, 2009, səh.28
- ⁹⁸ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh. ISBN 5–8066–1452–2
- ⁹⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=121887491220723&set=a.104868492922623>
- ¹⁰⁰ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К.П.Козловскаго, 1913. с.59
- ¹⁰¹ Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.146
- ¹⁰² Sümər Faruq. Oğuzlar: tarixləri, boy təşkilat dastanları. Türk dilindən tərcümə edən: Ramiz Əsgər. Bakı: “Yazıçı”, 1992, s.16, ISBN 5560005118.
- ¹⁰³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: “Elm”, 1996. s.162
- ¹⁰⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=105187892890683&set=a.104869906255815>
- ¹⁰⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=105187892890683&set=a.104869906255815>
- ¹⁰⁶ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, “Elm”, 1996. s.162
- ¹⁰⁷ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.54
- ¹⁰⁸ Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.228
- ¹⁰⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.82–83, 152–153
- ¹¹⁰ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh. ISBN 5–8066–1452–2
- ¹¹¹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.279
- ¹¹² https://en.m.wikipedia.org/wiki/Hnevank#/media/File:Hnevank_Monastery_2011.jpg
- ¹¹³ <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Hnevank>
- ¹¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Vanevan_Monastery
- ¹¹⁵ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, s.340
- ¹¹⁶ Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. М.: “Наука”, 1971, s.141
- ¹¹⁷ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.313–315
- ¹¹⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.66–67, 140–141
- ¹¹⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraiman#/media/Fayl:Kakhakn.jpg>
- ¹²⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.26–27, 112–113

- ¹²¹ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку: “Элм”, 1990. с.3
- ¹²² Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.26, 27, 112–113
- ¹²³ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: “Gənclik”, 1995, s.282–283
- ¹²⁴ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, XII cild, “Respublika Xatirə Kitabı” redaksiyası. Bakı, 2012. səh. 598–600. (Toplayıb tərtib edən: Araz Yaquboğlu)
- ¹²⁵ [https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%9Fabulaq_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%9Fabulaq_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ¹²⁶ <https://www.facebook.com/watch/?v=497878240969035>
- ¹²⁷ <https://www.facebook.com/watch/?v=497878240969035>
- ¹²⁸ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh. ISBN 5–8066–1452–2
- ¹²⁹ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.56
- ¹³⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Salah>
- ¹³¹ <https://www.facebook.com/watch/?v=1688776304715842>
- ¹³² Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh. ISBN 5–8066–1452–2
- ¹³³ Тер-Григорян Т. И. Неизданные страницы «История Албанской страны» Моисея Каланкатуйского, стр. 18, журнал «Апарат», 1897, стр 161–162 (erməni dilində)
- ¹³⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Vanevan_Monastery
- ¹³⁵ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.118–119
- ¹³⁶ Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. М.Л., АН СССР, 1941, с.165
- ¹³⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Abdala%C4%9Fal%C4%B1>
- ¹³⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.118–119
- ¹³⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. с.5
- ¹⁴⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.68–69, 144–145
- ¹⁴¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.69, 145
- ¹⁴² Накорьян Т.Х., Мəлик-Вахşян Ст.Т., Барсəгьян О.Х. Ермəнистан вə əтраф vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I с., АД, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.179
- ¹⁴³ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, издания Кавказского Военно–Топографического Отдѣла. Записки Кавказского отдѣла Императорского Русского Географического общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913, стр. 5
- ¹⁴⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, издания Кавказского Военно–Топографического Отдѣла. Записки Кавказского отдѣла Императорского Русского Географического общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913, стр. 67, 9, 39
- ¹⁴⁵ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.47
- ¹⁴⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.68–69, 144–145
- ¹⁴⁷ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.145
- ¹⁴⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.69, 145
- ¹⁴⁹ Пиотровский Б.Б.Крепости Армении доурартского и урартского периода. с.56
- ¹⁵⁰ Пиотровский Б.Б. Ванское царство. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959, с.31
- ¹⁵¹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.184–185.
- ¹⁵² Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı: ADU, 1985, s.68
- ¹⁵³ Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России. Баку: «Элм», 1990, s.470
- ¹⁵⁴ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.55
- ¹⁵⁵ Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван, 1976.
- ¹⁵⁶ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.198–199
- ¹⁵⁷ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913
- ¹⁵⁸ Велиханлы Н. Ибн Хордадбех. Баку, 1985
- ¹⁵⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II с., Bakı: “Elm”, 1980, s.62, s.53
- ¹⁶⁰ Бушуева Е.Н. Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, М., 1971, s.61
- ¹⁶¹ Ermənistan Tarixi Abidələrin Bərpası və Qorunması üzrə Dövlət Komitəsinin illik hesabatı–1965

- ¹⁶² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.118–119
- ¹⁶³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z. Bünyatov və H. Məmmədov (Qaramanlı), Bakı: “Elm”, 1996, s.56
- ¹⁶⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, с.74
- ¹⁶⁵ Basbakanlik Arşivi. Qapu tahrir defterleri. № 808. 1728 tarixi. Revan eyaleti Defteri.
- ¹⁶⁶ Vəlixanlı N. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
- ¹⁶⁷ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том I–IV
- ¹⁶⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.228–231
- ¹⁶⁹ Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван, 1971, Том IV. стр.258
- ¹⁷⁰ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.232–234
- ¹⁷¹ Məmmədov Əflatun. Qərbi Azərbaycanın Pəmbək mahalı: Eminlər tayfasının şəcərəsi. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2015. səh.70
- ¹⁷² Səmiri Tacir. Gülsehran. Bakı: “Apostrof”, 2009. səh.27
- ¹⁷³ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование), Баку: “Элм”, 1986. s.62–63
- ¹⁷⁴ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20–21, 104–105
- ¹⁷⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ivinli>
- ¹⁷⁶ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh. ISBN 5–8066–1452–2, s.359
- ¹⁷⁷ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.IV, ч.1, СПб, 1911. с.745
- ¹⁷⁸ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: «Мысль», 1984, с.528–529
- ¹⁷⁹ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.56
- ¹⁸⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ha%C3%A7asu>
- ¹⁸¹ Страбон. География, В 17-ти кн., Л., 1964. с.469
- ¹⁸² Cəlilov F.A. Qədim türk etnonimləri (2. Qamər «kimmer»). Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API, 1987, s.81–83
- ¹⁸³ Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России. Баку: «Элм», 1990, с.317–32
- ¹⁸⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=109472515795554&set=a.104869906255815>
- ¹⁸⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=109472515795554&set=a.104869906255815>
- ¹⁸⁶ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство «Мелконян фонд», 1932, с. 82–83, 152–153
- ¹⁸⁷ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство «Мелконян фонд», 1932, с. 153
- ¹⁸⁸ Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı: “Elm”, 1966, s.70
- ¹⁸⁹ Бушueva Е.Н. Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, М.:, 1971, s.68
- ¹⁹⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı: «Elm», 1980, s.168
- ¹⁹¹ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М.:, «Мысль», 1984. с.195
- ¹⁹² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.II, ч.2, СПб, 1899, s.1079–1080
- ¹⁹³ Древнетюркский словарь. Л.: «Наука», 1969, с.290
- ¹⁹⁴ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М.:, «Мысль», 1984. s.270–271
- ¹⁹⁵ Səmiri Tacir. Qədim Oğuz yurdunun Düzəkənd kəndi. Bakı: “Nurlan”, 2005, səh.16
- ¹⁹⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20
- ¹⁹⁷ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20
- ¹⁹⁸ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20–21, 104–105
- ¹⁹⁹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.20–21, 104–105
- ²⁰⁰ Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şöreyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 1996. s.168
- ²⁰¹ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.53
- ²⁰² Məmmədov Əflatun. Qərbi Azərbaycanın Pəmbək mahalı: Eminlər tayfasının şəcərəsi. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2015, səh.70
- ²⁰³ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.55
- ²⁰⁴ Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər): Bakı: “Elm”, 1966, s.70

- ²⁰⁵ Бушуева Е.Н. Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, М.:, 1971, с.68
- ²⁰⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı: “Elm”, 1980, s.168
- ²⁰⁷ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М.: «Мысль», 1984, с.195
- ²⁰⁸ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, ч.2, СПб, 1899, с.1079–1080
- ²⁰⁹ Древнетюркский словарь. Л.: «Наука», 1969, с.290
- ²¹⁰ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.:, «Мысль», 1984, с.270–271
- ²¹¹ Səmimi Tacir. Qədim Oğuz yurdunun Düz kəndi. Bakı: “Nurlan”, 2005, səh.18–19
- ²¹² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.143
- ²¹³ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.103700753039397/756358961106903>
- ²¹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., Bakı: “Elm”, 1987, s.441
- ²¹⁵ Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность населения союзных республик СССР и их территориальных единиц по полу: Армянская ССР (по переписи 1989 года) – Ежедневная демографическая газета “Демоскоп Weekly”. Archived from the original on 2014–12–22. İstifadə tarixi: 29 iyul 2015.
- ²¹⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=121445631264909&set=a.104869906255815>
- ²¹⁷ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=121445631264909&set=a.104869906255815>
- ²¹⁸ Bakı-Xəbər. 2020. 4 dekabr. № 212. S. 13.
- ²¹⁹ Qarayev E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: “Mürtəcim”, 2016, s. 434.
- ²²⁰ Биберштейн М. Описание провинции, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (перевод с франц. на рус. яз. С.Б. Ашурбейли) // АМЕА ТİЕА ф.1, siyahı1, iş. 466.
- ²²¹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.103690796373726/1355329527876507>
- ²²² <http://az.wikipedia.org/wiki/Megri>
- ²²³ Ermənistan Respublikasının yaşayış yerlərinin lüğəti. İrəvan: 2008, 211 səh.
- ²²⁴ İrəvan xanlığı / АМЕА və А.А. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı, 2010 s. 74.
- ²²⁵ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 468–469, 878–880.
- ²²⁶ Arifə Əhmədli, Bərxudar Əhməd oğlunun nəvəsi, Abbasəli Əhmədlinin qızı. Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktorunun 30–31.10.2022–ci ildə verdiyi məlumat əsasında
- ²²⁷ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852
- ²²⁸ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.149–150
- ²²⁹ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К.П.Козловскаго, 1913, стр. 221
- ²³⁰ <https://az.wikipedia.org/wiki/Sar%C4%B1yaqub>
- ²³¹ Arifə Əhmədli, Bərxudar Əhməd oğlunun nəvəsi, Abbasəli Əhmədlinin qızı. Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktorunun 30–31.10.2022–ci ildə verdiyi məlumat əsasında
- ²³² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.226–227
- ²³³ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: “Gənclik”, 1995, s.282–283
- ²³⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraiman>
- ²³⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=154748234601315&set=a.102498776492928>
- ²³⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=154748454601293&set=a.102498776492928>
- ²³⁷ Mənbə:30.07.2011-ci ildə çəkilən fotosəkilə istinad
- ²³⁸ Mənbə:30.07.2011-ci ildə çəkilən fotosəkilə istinad
- ²³⁹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=154748454601293&set=a.102498776492928>
- ²⁴⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=154748454601293&set=a.102498776492928>

- ²⁴¹ Mənbə:30.07.2011-ci ildə çəkilən fotosəkilə istinad
- ²⁴² Mənbə:30.07.2011-ci ildə çəkilən fotosəkilə istinad
- ²⁴³ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=154748454601293&set=a.102498776492928>
- ²⁴⁴ Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı, 1992
- ²⁴⁵ https://az.wikipedia.org/wiki/Amasiya_rayonu
- ²⁴⁶ Ermənistan SSR xəritəsi // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cildə]. IV cild: Eldəgəz—İtabira. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. Baş redaktor: C.B.Quliyev. 1980. s. 96–97.
- ²⁴⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=9dGGuM-IDUU>
- ²⁴⁸ <https://news.milli.az/society/975033.html>
- ²⁴⁹ Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: “Elm”, 1990, s.119
- ²⁵⁰ Bayramov Vəqif. Sisyan – qovğalarda qovrulan torpaq. Bakı: 2014. s.44–46
- ²⁵¹ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.76–77, 146–147
- ²⁵² Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.77, 147
- ²⁵³ Hakopyan T.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.200
- ²⁵⁴ Namaz Rəşid, Sayadoğlu Vəqif. Pəmbək mahalının Qursalı kəndi. Bakı: “Adiloğlu”, 2007, səh.17
- ²⁵⁵ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, XII cild, “Respublika Xatirə Kitabı” redaksiyası, Bakı, 2012, səh. 598–600. (Toplayıb tərtib edən: Araz Yaquboğlu)
- ²⁵⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ²⁵⁷ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002, 696 səh.
- ²⁵⁸ Орбели И.А. Избранные труды. т. I, М., 1963.
- ²⁵⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913.
- ²⁶⁰ Киселов С.В. Древний историй Восточной Сибири. с.184, 442, 580
- ²⁶¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2705835616159218&set=a.101561346586671> Mənbə: Füzuli Sabiroğlu
- ²⁶² Киселов С.В.. Древний историй Восточной Сибири. с.184, 442, 580
- ²⁶³ Kırzioğlu M.F. Dədə Qorqud oğuznamələri. İstanbul: 1962, s.24.
- ²⁶⁴ Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı: “Azərnəşir”, 1993, s.208
- ²⁶⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=119712308104908&set=a.103688689707270>
- ²⁶⁶ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.90–91
- ²⁶⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: “Elm”, 1996. s.60
- ²⁶⁸ Пагиревъ. Д.Д.Алфавитный указатель къ пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К. П. Козловскаго, 1913. s.152
- ²⁶⁹ Буниатов Н. Г., Яралов Ю.С. Архитектура Армении. Москва, 1950, ст.96 – 99
- ²⁷⁰ Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu “Ermənistan”. Bakı: “Sabah”, 1994, səh 96 – 98
- ²⁷¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=147171845358954&set=a.104868492922623>
- ²⁷² <https://www.facebook.com/photo/?fbid=147171845358954&set=a.104868492922623>
- ²⁷³ Буниатов Н. Г., Яралов Ю.С. Архитектура Армении. Москва, 1950, ст.96 – 99
- ²⁷⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=158638590878946&set=a.104868492922623>
- ²⁷⁵ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=158638590878946&set=a.104868492922623>
- ²⁷⁶ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.55
- ²⁷⁷ Məhərrəmov Qəşəm, Məhərrəmov İntiqam. Başı dumanlı Göyçə. Gəncə: 2007
- ²⁷⁸ Bayramov İbrahim, Mustafa Nazim. Həqiqətin onomastikası. Bakı: 2021, s.305
- ²⁷⁹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.142–143
- ²⁸⁰ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 599–600

- ²⁸¹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.167–168
- ²⁸² История и культура Урарту. Ереван, 1944 (2-е изд. — СПб., 2011);
- ²⁸³ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.228–231
- ²⁸⁴ Археология Закавказья с древнейших времён до I тысячелетия до н. э. Л.: 1949
- ²⁸⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/Toxluca>
- ²⁸⁶ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.56
- ²⁸⁷ Kırzioğlu M.Fahrettin. 1593(H.1001) yılı Osmanlı vilayet Tahrir defterinde anılan Gence–Karabağ sancakları: Ulus ve Oymaklar. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakultesi Araştırma dergisi. Ahmet Caferoğlu özel sayısı. Fazikül; 1, sayı: 10, Ankara, 1979, s.199–222
- ²⁸⁸ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.104870082922464/105513359524803>
- ²⁸⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/Kolagirən_\(Göyçə\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Kolagirən_(Göyçə))
- ²⁹⁰ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.188
- ²⁹¹ Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, s.18
- ²⁹² Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование), Баку, “Элм”, 1986, s.46–48
- ²⁹³ Heyət Cavad. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və İslam dövrü başlanğıcından XVI əsrə qədər). Bakı: Azərnəşr, 1993, s.34–37
- ²⁹⁴ <https://ordu.az/az/news/184862>
- ²⁹⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: “Elm”, 1996, s.124
- ²⁹⁶ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К.П.Козловскаго, 1913, стр. 134
- ²⁹⁷ <https://www.facebook.com/watch/?v=1688776304715842>
- ²⁹⁸ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1155535017855960&set=a.103690796373726>
- ²⁹⁹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной картѣ Кавказскаго края, изданія Кавказскаго Военно–Топографическаго Отдѣла. Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Книжка XXX. Тифлисъ: Типографія К.П.Козловскаго, 1913. с.296
- ³⁰⁰ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство “Мелконян фонд”, 1932, с.60
- ³⁰¹ Коркотян З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831–1931). Ереван: Издательство “Мелконян фонд”, 1932, с.60–61
- ³⁰² Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.133.
- ³⁰³ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852
- ³⁰⁴ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.149
- ³⁰⁵ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.151
- ³⁰⁶ Накорьян Т.Х., Мəlik-Бахşян Ст.Т., Barseğyan О.Х. Ермənistаn və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti (erməni dilində). I c., AD, İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986. s.69
- ³⁰⁷ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 591–594, Arxivləşdirilib 2016–03–06 at the Wayback Machine
- ³⁰⁸ Пиотровский Б.Б. Ванское царство. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959, с.31
- ³⁰⁹ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении, М., «Наука», 1975, 357 с.
- ³¹⁰ Aşıq Ələsgər – 190 . – Bakı, 2011 . – S. 3–9
- ³¹¹ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=517663314976470&set=a.104868492922623>
- ³¹² https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1_Tal%C4%B1n
- ³¹³ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.169–170
- ³¹⁴ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 595–598
- ³¹⁵ [https://az.wikipedia.org/wiki/Babacan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Babacan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ³¹⁶ Пиотровский Б.Б. Ванское царство. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959, с.37–64
- ³¹⁷ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.128–131

- ³¹⁸ Сибатянц М. Описание области Гехаркуни. 1869, s.27
- ³¹⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fbulaq_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fbulaq_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ³²⁰ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.126–127.
- ³²¹ Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад: “Ылым”, 1988, s.130
- ³²² Necdet Sevinç. Gaziantep'te yer adları ve türk boylan, aşiretleri, türk oymakları. – Türk dünyası araştırmaları, 1983, № 26. s.88
- ³²³ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.210–211
- ³²⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913
- ³²⁵ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.26–27, 112–113
- ³²⁶ Əroğlul Əlisahib. Erməni–daşnak faşizmi və Azərbaycan (bədi publisistika). Bakı: “Təhsil”, 2007
- ³²⁷ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932. səh.112–113
- ³²⁸ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.102390416503764/585338841542250>
- ³²⁹ Yaquboğlu Araz. Bir kökün budaqları. Bakı: “Nurlan”, 2006
- ³³⁰ Yaquboğlu Araz. Daşkənd aşığı və şairləri. Bakı: “Nurlan”, 2008
- ³³¹ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı, XI cild. “Respublika Xatirə Kitabı” redaksiyası, Bakı: 2011. səh. 641–647 (Toplayıb tərtib edən: Araz Yaquboğlu)
- ³³² Ələkbərli Əziz. Qədim türk-oğuz yurdu “Ermənistan”. Bakı: “Sabah”, 1994
- ³³³ [https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ³³⁴ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3150642488345193&set=a.102498776492928>
- ³³⁵ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri /red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. Bakı: “Elm”, 2002
- ³³⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Subatan_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ³³⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Toxluca>
- ³³⁸ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.104876569588482/2152116491>
- ³³⁹ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycanmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: 1998
- ³⁴⁰ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=385690014840468&set=a.104868492922623>
- ³⁴¹ Başsız (Eçmişdin) // Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: “Şərq–Qərb”, 2007, səh.35, ISBN 978–9952–34–155–3
- ³⁴² <https://www.facebook.com/photo/?fbid=310885992320871&set=a.104868492922623>
- ³⁴³ Budaqov B.Ə. Ermənistanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adları. “Didərginlər” məcmuəsi. Bakı, 1990
- ³⁴⁴ Bakı-Xəbər. – 2020. – 4 dekabr. – № 212. – s. 13.
- ³⁴⁵ https://az.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6y%C3%BCk_M%C9%99z%C9%99
- ³⁴⁶ Հայաստանի 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները (erm.). 2011-ci ildə Ermənistan siyahıyaalma nəticələri (erm.)
- ³⁴⁷ Xəlilov Alqayıt. Seyid Bayram ocağı. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2007, s.33
- ³⁴⁸ Zeynalov Xasay. Göyçəsiz günlərim. Bakı: “Nurlan”, 2006, səh.93
- ³⁴⁹ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.119–120
- ³⁵⁰ Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II bur., Bakı: “Elm”, 1984. s.128
- ³⁵¹ Eyvazova R. Əfqanıstanda türkmənşəli toponimlər. Bakı: “Elm”, 1995, s.161
- ³⁵² <https://www.facebook.com/photo/?fbid=803286229747509&set=a.103688689707270>
- ³⁵³ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.88–89, 158–159
- ³⁵⁴ Qorqodyan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.88–89
- ³⁵⁵ Qumilyev L.N. Qədim türklər (tərcümə edən: V.Quliyev, V.Həbiboglu). Bakı: “Gənclik”, 1993, s.21,25
- ³⁵⁶ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, стр. 595–598
- ³⁵⁷ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.119–120
- ³⁵⁸ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913
- ³⁵⁹ Велиханлы Н. Ибн Хордадбех. Баку, 1985. .

-
- ³⁶⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı: “Elm”, 1980, s.62,53
- ³⁶¹ Бушуева Е.Н. Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. М.:, 1971, с.61
- ³⁶² Ermənistan Tarixi Abidələrin Bərpası və Qorunması üzrə Dövlət Komitəsinin illik hesabatı–1965.
- ³⁶³ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852
- ³⁶⁴ Vilayətoğlu Salman. Oğuz Elinin müqəddəs ocağı – Göyçə. Bakı: 2006, s.120–123.
- ³⁶⁵ https://az.wikipedia.org/wiki/Meğri_rayonu
- ³⁶⁶ Qorqodryan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.132
- ³⁶⁷ Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: “Elm”, 1990, s.101–104
- ³⁶⁸ Namaz Rəşid, Sayadoğlu Vəqif. Pəmbək mahalının Qursalı kəndi. Bakı: “Adiloğlu”, 2007, səh.17
- ³⁶⁹ Qorqodryan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.52–53, 132–13
- ³⁷⁰ Qorqodryan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.52–53, 132–133
- ³⁷¹ Qorqodryan Z. 1831–1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi (erməni dilində). İrəvan: “Melkonyan fond”, 1932, səh.25, 167
- ³⁷² Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016, səh.52
- ³⁷³ Oğuz yurdu Haqqıxlı. Müəlliflər: Ələsgər Mehdiyev, Amil Əhmədov, Fuad Nəbiyev. Bakı: “Adiloğlu”, 2016
- ³⁷⁴ Zeynalov Xasay. Göyçəsiz günlərim. Bakı: “Nurlan”, 2006, səh.101
- ³⁷⁵ [https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ³⁷⁶ Zeynalov Xasay. Göyçəsiz günlərim. Bakı: “Nurlan”, 2006, səh.93
- ³⁷⁷ Daşkənd və daşkəndlilər. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2012, səh.4
- ³⁷⁸ <http://goyce.az/news.php?id=307>
- ³⁷⁹ Zeynalov Xasay. Göyçəsiz günlərim. Bakı: “Nurlan”, 2006, səh.93
- ³⁸⁰ Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. Bakı, 1988
- ³⁸¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ardan%C4%B1%C5%9F>

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabının “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” adlanan II cildinin ərəşəyə gəlməsinə xüsusi töhfə verən – materialların toplanması prosesinə köməklik göstərən, Qərbi Azərbaycandan olan şəxslər, xüsusilə də abidələr haqqında məlumat və istiqamət verən Vikipediya açıq elektron ensiklopediyasının Azərbaycan dili üzrə segmentində ən fəal vikipediyaçılardan biri, tədqiqatçı-jurnalist **Araz Yaquboğlu**na, kitabda yer alan tarixi abidələrə aid nadir fotolar və dəyərli məlumatlarını bizimlə bölüşən yazıçı, şair, ssenari müəllifi, rejissor və baş redaktor **Füzuli Sabiroğlu**na təşəkkürümüzü bildiririk!

Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz

(İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş

Azərbaycan abidələri – II cild)

Müəllif:

Əfqan Musa oğlu Vəliyev,

sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri

Redaktor:

Qaşqay Ziyəddin oğlu Ramazanov,

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Kompüter dizayneri: **Nizami Bəhram oğlu Əliyev**

Müəssisənin direktoru: **Famil Qiyas oğlu Kərimov**

Çapa imzalanmışdır: 20.06.2023.

Fiziki çap vərəqi: 25.5

Sifariş: 52

Tiraj: 500

Kitab hazır depozitivdən çap olunmuşdur.

“MM-S” müəssisəsinin mətbəsinə çap edilmişdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, AZ 1102, Bakı şəhəri,

Nəsimi rayonu, A.Tağızadə küçəsi, ev 13.

Tel: (+994 12) 431 11 00

(+994 50) 314 09 37